

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Θέμα Εργασίας:

**Η Αγγελική Χατζημιχάλη ως εθνική λαογράφος: η ανάδειξη της
λαϊκής τέχνης ως συστατικού στοιχείου του νεοελληνικού πολιτισμού**

Σύμβουλος Σπουδών: Χριστίνα Κουλούρη

Μεταπτυχιακή Εργασία της Αλεξάνδρας Τουτουντζή

Αθήνα 2015

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4-6
----------------------	------------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ελληνική λαογραφία από τη γέννησή της έως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

1.1. Ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο της γέννησης της ελληνικής λαογραφίας.....	7-9
1.2. Ο Νικόλαος Πολίτης.....	10-13
1.3. Ο Στίλπων Κυριακίδης.....	14-16

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η Ζωή της Αγγελικής Χατζημιχάλη.....	17-25
---	--------------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Χατζημιχάλη: το συγγραφικό της έργο και η ιδεολογική του διάσταση

3.1. Το συγγραφικό έργο	
3.1.1. Ελληνικές δημοσιεύσεις.....	26-30
3.1.2. Ξενόγλωσση εργογραφία και δημοσιεύσεις σε διεθνή έντυπα.....	31-32
3.2. Η ιδεολογική διάσταση του συγγραφικού έργου της Χατζημιχάλη.....	33
3.2.1. Δημοτική γλώσσα και ελληνικότητα.....	33-36
3.2.2. Η σύνδεση του νεοελληνικού πολιτισμού με τον αρχαίο και η αδιάσπαστη συνέχεια του.....	37-44
3.2.3. Λαϊκή τέχνη και λαϊκή ψυχή.....	45-46
3.2.4. Ο ελληνικός πολιτισμός και το ελληνικό τοπίο.....	47-48
3.2.5. Η λαϊκή τέχνη ως εργαλείο διαχωρισμού του «εμείς» και «οι άλλοι»	49-56
3.2.6. Η λαϊκή τέχνη ως βάση για τη δημιουργία του Νεοελληνικού πολιτισμού....	57-60

3.2.7. Η λαϊκή τέχνη ως φραγμός στην πολιτιστική και οικονομική εισβολή της Δύσης.....	61-68
--	-------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η Χατζημιχάλη στο δημόσιο χώρο

4.1. Φεμινιστικό κίνημα	69
4.1.1. Το Λύκειο των Ελληνίδων.....	69-72
4.1.2. Η φεμινιστικής δράση της Χατζημιχάλη.....	73-77
4.2. Η δράση της Χατζημιχάλη σε σχέση με την παραγωγή και προώθηση ειδών λαϊκής τέχνης.....	78-79
4.2.1. Εκθέσεις – πρατήρια ειδών λαϊκής τέχνης.....	80-85
4.2.2. Εργαστήρια- βιοτεχνίες λαϊκής τέχνης.....	86-88
4.2.3. Σχολές λαϊκής χειροτεχνίας- Το σπίτι του Κοριτσιού ή Ελληνικό Σπίτι.....	89-94
4.3. Το σπίτι και σημερινό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης Αγγελική Χατζημιχάλη.....	95-100

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	101-103
-------------------	---------

Αρχεία.....	104
Δημοσιεύματα- Ομιλίες Αγγελικής Χατζημιχάλη.....	104
Βιβλιογραφία.....	105-106
Άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά.....	106-107
Ιστοσελίδες.....	107-108

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία εστιάζει στο έργο της λαογράφου Αγγελικής Χατζημιχάλη προκειμένου για την ανάδειξη της οπτικής μέσα από την οποία η λαογράφος προσέγγισε τη λαϊκή τέχνη, των στόχων που έθεσε ως επιστήμονας, αλλά και των δρόμων που επέλεξε για να τους υλοποιήσει.

Η επιλογή της Χατζημιχάλη βασίστηκε στο ότι υπήρξε η πρώτη Ελληνίδα λαογράφος, η οποία, σε αντίθεση με τους προγενέστερους και σύγχρονους της συναδέλφους, που εστίαζαν αποκλειστικά στα «μνημεία του λόγου»,¹ ασχολήθηκε επισταμένα με τη λαϊκή τέχνη, με ένα δηλαδή κομμάτι του υλικού λαϊκού πολιτισμού, που με βάση τον ορισμό του Νικόλαου Πολίτη ανήκει στις του λαού «κατά παράδοσιν πράξεις και ενεργείας».² Επιπλέον, η επιτόπια έρευνα προκειμένου για τη μελέτη και περισυλλογή του υλικού της είναι χαρακτηριστική μιας επιστημονικής μεθοδολογίας πρωτοπόρας για τα δεδομένα της εποχής, η οποία και συμβαδίζει με την αντίστοιχη δράση των ξένων εθνολόγων των αρχών του 20^{ου} αιώνα³. Τέλος, η Χατζημιχάλη δεν ασχολήθηκε με τη λαογραφία μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και σε πρακτικό, καθώς ήταν παρούσα κατά τη διάρκεια της ζωής της σε όλες τις κρίσιμες για τη χώρα ιστορικές στιγμές.

Πέρα από αυτό, η μελέτη των προσανατολισμών του λαογραφικού έργου της εν λόγω επιστήμονος, παρουσιάζει ενδιαφέρον στο βαθμό που η λαογραφία εκ της γενέσεως της, δηλαδή το 1884 από το Νικόλαο Πολίτη και για τουλάχιστον όλο το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, την περίοδο ακριβώς που μελετάμε, θεωρήθηκε επιστήμη «εθνική»,⁴ με την έννοια ότι «οι λαογραφικές σπουδές ανέλαβαν το εθνικό καθήκον να παρέχουν τα επιχειρήματα εκείνα που θα υποστήριζαν τη διεκδίκηση των εθνικών αιτημάτων».⁵ Από αυτή τη σκοπιά η έρευνα της δράσης της μπορεί να μας δώσει τη δυνατότητα κατανόησης τόσο της ιστορικής περιόδου στην οποία έζησε όσο και των κύριων ιδεολογικών προσανατολισμών σε σχέση με την ελληνικότητα, όπως βέβαια εννοιολογούνταν τότε.

Πιο συγκεκριμένα, η Χατζημιχάλη γεννήθηκε από αστούς γονείς στην Πλάκα το 1895 και ως εκ τούτου έζησε στο αποκορύφωμά της την προσπάθεια για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας με τους βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄

¹ Ν. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία*, τ. 1, 1909, σ. 4.

² Στο ίδιο, σ. 4.

³ Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, 6^η έκδοση, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 2006, σ. 21.

⁴ Στο ίδιο, σ. 18.

⁵ Ε. Αυδικός, «Πρόλογος», στο συλλογικό *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Ε. Αυδικός(επιμ.), Αθήνα, Πεδίο, 2012, σ. 9.

Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και τη διάψευση των ελπίδων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την προσπάθεια, και σε πρακτικό, αλλά και σε θεωρητικό επίπεδο, ανασυγκρότησης του ελληνισμού κατά τα πολιτικά και οικονομικά ταραχώδη χρόνια που ακολούθησαν.

Σε αυτό το πλαίσιο, καταρχάς θα γίνει μια παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο γεννήθηκε η λαογραφία, αλλά και των θεωρητικών προσανατολισμών της εν λόγω επιστήμης, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν από τον ιδρυτή της Νικόλαο Πολίτη και το συνεχιστή του Έργου του Στίλπωνα Κυριακίδη. Ακολούθως, θα παρουσιαστεί η προσωπική ζωή, τα κοινωνικά δίκτυα και η δημόσια δράση της Χατζημιχάλη, καθώς προσδοκάται ότι μια όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση του προσώπου θα υποστηρίξει τη εννοιολογική ανάλυση που επί της ουσίας θα επιχειρηθεί. Έτσι, στη συνέχεια θα γίνει απόπειρα να αναδειχθούν οι ιδεολογικοί άξονες και οι στόχοι πάνω στους οποίους η λαογράφος θεμελίωσε την έρευνα της περί λαϊκής τέχνης. Οι άξονες αυτοί θα αλιευθούν από το συγγραφικό της έργο, ενώ παράλληλα θα γίνει μια συγκριτική μελέτη των γραπτών της λαογράφου με κείμενα τόσο των συναδέλφων της όσο και άλλων λογίων του τέλους του 19^{ου} και του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, ώστε να αποκαλυφθούν οι τυχόν συμβατότητες ή οι διαφορές με τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής. Οφείλουμε να λάβουμε υπόψη ότι λόγω καταγωγής, κοινωνικής θέσης, αλλά και επιστημονικής ιδιότητας, η Χατζημιχάλη είχε προσωπικές σχέσεις με τους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής της, με τους οποίους σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση του Άγγελου και Εύας Σικελιανού, συνεργάστηκε. Με γνώμονα αυτά τα δίκτυα σχέσεων και συνεργασιών ίσως οδηγηθούμε σε μια περιγραφή των ιδεολογικών ζυμώσεων και αντιθέσεων πάνω στο ζήτημα της ελληνικότητας την προς εξέταση περίοδο.

Στη συνέχεια και με βάση τους θεωρητικούς της προσανατολισμούς, όπως αυτοί θα προκύψουν από τα γραπτά της, θα αναζητηθεί το ιδεολογικό περιεχόμενο και οι στόχοι της δράσης της στη δημόσια σφαίρα στα πλαίσια της συμμετοχής της στο φεμινιστικό κίνημα, της οργάνωσης εκθέσεων και της ίδρυσης και ενίσχυσης εργαστηρίων και σχολών λαϊκής τέχνης. Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μην παρουσιαστεί το σπίτι και κατοπινό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης Αγγελική Χατζημιχάλη, ως βασικό τεκμήριο της αντίληψης της λαογράφου για τη σύγχρονη της λαϊκή τέχνη, αναπόσπαστο κομμάτι της οποίας αποτελεί και η λαϊκή αρχιτεκτονική.

Πηγές της εργασίας θα αποτελέσουν καταρχάς η αρθρογραφία και τα συγγράμματα της ίδιας της Χατζημιχάλη. Από τα πονήματα αυτά εξαιρέθηκαν τα ξενόγλωσσα, αφού στην πλειοψηφία τους είναι γραμμένα στη γαλλική γλώσσα, της οποίας η γράφουσα δεν είναι γνώστης. Επιπλέον σημαντική πηγή αποτελεί το προσωπικό αρχείο της λαογράφου, το οποίο βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη. Πλούσια πηγή πληροφοριών, εξάλλου, αποτελούν αφενός το βιβλίο του Δημήτριου Λαζογιώργου Ελληνικού, ο οποίος διετέλεσε αμισθί γραμματέας της Χατζημιχάλη και αφετέρου αυτό της κόρης της Έρσης Αλεξίας Χατζημιχάλη, μιας

και τα δύο αφορούν τόσο στη ζωή όσο και στο επιστημονικό της έργο. Τέλος, χρήσιμα θα είναι όσα βιβλία αφορούν σε θεωρητικό επίπεδο τόσο στην ιστορική περίοδο, όσο και στο πρόσωπο, του οποίου τη δράση καλούμαστε να φωτίσουμε.

Εν κατακλείδι, πρέπει να αναφερθεί ότι η παρουσίαση της ζωής και του έργου μιας τόσο πολυσχιδούς προσωπικότητας, όπως η Χατζημιχάλη, δεν είναι δυνατό να γίνει στην πληρότητά της, καθώς προσκρούει στο χρονικό χάσμα, το οποίο μεσολαβεί ανάμεσα στο παρόν και την εποχή της λαογράφου, στην έλλειψη πηγών που αφορούν στο σύνολο των ανθρώπινων δικτύων στα οποία συμμετείχε, των επιρροών που δέχθηκε και βέβαια της δράσης της, καθώς οι τομείς στους οποίους δραστηριοποιήθηκε, καλύπτουν ένα ποικίλο σε επίπεδο πεδίου και ευρύ σε επίπεδο χρόνου φάσμα. Άλλωστε, λαμβάνοντας υπόψη ότι «το να παράγεις μια ιστορία ζωής, το να επεξεργάζεσαι μια ζωή όπως μια ιστορία, δηλαδή όπως τη συνεκτική αφήγηση μιας σημαίνουσας συνέχειας προσανατολισμένης από γεγονότα, σημαίνει ίσως το να εγκαταλείπεις σε μια ρητορική αυταπάτη, σε μια κοινή αναπαράσταση της ύπαρξης[...]»,⁶ έγινε απόπειρα στο μέτρο του δυνατού η πρακτική αυτή να αποφευχθεί, μέσα από την ένταξή της σε ένα ιστορικό, κοινωνικό και θεωρητικό πλαίσιο.

Ως εκ τούτου, με όλο το σεβασμό προς τη συγκεκριμένη προσωπικότητα και όλο το αίσθημα ευθύνης με το οποίο οφείλει κανείς να θεραπεύει την ιστορική επιστήμη, η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να αποτελέσει απόπειρα, όχι συνολικής παρουσίασης και ανάλυσης του έργου της Χατζημιχάλη, αλλά μάλλον ανάδειξης κάποιων πτυχών του, όπως τις εντόπισε και κυρίως όπως τις αντιλήφθηκε η γράφουσα.

⁶ P. Bourdieu, «Η Βιογραφική Αυταπάτη», *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, μτφ. Θ. Ψυχογιός, Αθήνα, Δελφίνι, 1994, σ. 133.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ελληνική λαογραφία από τη γέννησή της έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

1.1. Ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο της γέννησης της ελληνικής λαογραφίας

Ο όρος λαογραφία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον πατέρα της συγκεκριμένης επιστήμης Νικόλαο Πολίτη το 1884 προκειμένου να αποδώσει ένα νέο επιστημονικό κλάδο που στο κέντρο του έθετε τη μελέτη του νέου ελληνικού πολιτισμού. Η στροφή αυτή από την αρχαιότητα στο νεοελληνικό παρόν, τη συγκεκριμένη περίοδο, δεν ήταν τυχαία, αλλά πρέπει να ενταχθεί στο ιστορικό πλαίσιο που δημιούργησε την ανάγκη ή καλύτερα τις προϋποθέσεις της πραγματοποίησής της.

Πιο συγκεκριμένα, τη δεκαετία του 1880 στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας δέσποζε η μορφή του Χαριλάου Τρικούπη, ο οποίος σε σχέση με την εσωτερική πολιτική, με το μεταρρυθμιστικό του έργο στόχευσε στην ενίσχυση της ελληνικής οικονομίας, μέσω της εκβιομηχάνισής της, της εξυγίανσης του δημοσίου τομέα και της δημιουργίας έργων υποδομής. Οι προσπάθειες αυτές του Τρικούπη συνέπεσαν και μάλλον επέτειναν την αστικοποίηση και τον εξευρωπαϊσμό κυρίως των αστικών πληθυσμών της πρωτεύουσας. Με την εσωτερική, άλλωστε, αυτή αναδιάρθρωση συμβάδιζε η προσπάθεια των λογίων για ανανέωση της πνευματικής ζωής, ανανέωση που σχετιζόταν αφενός με την ανάπτυξη της λαογραφίας και αφετέρου με τον αγώνα για επικράτηση του δημοτικισμού και της ανάπτυξης του λογοτεχνικού είδους της ηθογραφίας, ως απότοκο «της ανάγκης να εκφραστεί όχι αυτό που συνέβαινε “αλλού” και “άλλοτε”, αλλά αυτό που συμβαίνει “εδώ” και “τώρα”».⁷

Σε επίπεδο τώρα εξωτερικής πολιτικής κυριαρχούσε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, το οποίο από τη μια φάνταζε πιο εφικτό μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας στην Ελλάδα το 1881 από την άλλη όμως απειλούνταν από την έξαρση του εθνικισμού και στα άλλα βαλκανικά έθνη. Στην απειλή αυτή η ελληνική πλευρά απάντησε καταρχάς με θεωρητικά επιχειρήματα, τα οποία της προσέφερε, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια και η λαογραφία.

⁷ Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, 4^η έκδοση, Αθήνα, Κατάρτι, 2004, σ. 102.

Από τις αρχές μάλιστα, του 20^{ου} αιώνα, καθώς διαφαίνεται εντονότερα η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το όραμα για εθνική ολοκλήρωση στα βαλκανικά έθνη φάνταζε πιο ορατό, οι ανταγωνισμοί από μέρους τόσο της Ελλάδας όσο και των σλαβικών λαών στην περιοχή γίνονται όλο και εντονότεροι. Από την πλευρά της Ελλάδας, το πρόσωπο που ανέλαβε να εκπληρώσει το όραμα της Μεγάλης Ιδέας ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος εμφανίστηκε στην ελληνική πολιτική το 1909 και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική σκηνή της χώρας σχεδόν ως και το θάνατό του το 1936. Και πράγματι, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι(1912-1913) και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν κερδοφόροι για την ελληνική πλευρά, οι ελπίδες όμως για περαιτέρω διεύρυνση των συνόρων εξανεμίστηκαν με το τέλος του Μικρασιατικού Πολέμου.

Έτσι από το 1922, η Ελλάδα πρακτικά είχε να αντιμετωπίσει καταρχάς σοβαρότατα οικονομικά προβλήματα λόγω και των μακροχρόνιων πολέμων και της ανάγκης αποκατάστασης των μικρασιατών προσφύγων, ενώ σε επίπεδο ιδεολογικό είχε να διαχειριστεί την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, γεγονός που απαιτούσε εκ νέου προσδιορισμό της χώρας σε σχέση τόσο με τον εαυτό της όσο και με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη.

Ακριβώς αυτή την περίοδο είναι που άρχισε τη δράση της η Χατζημιχάλη, η οποία ως λαογράφος κινήθηκε με γνώμονα τόσο τις μνήμες του άμεσου παρελθόντος όσο και τις προκλήσεις του παρόντος και μέλλοντος.

Γιατί η Χατζημιχάλη υπήρξε πάνω από όλα λαογράφος και με αυτή της την ιδιότητα πλαισίωσε οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητά της στη δημόσια σφαίρα. Ως εκ τούτου κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια παρουσίαση της ιστορίας της ελληνικής λαογραφίας από τη δημιουργία της, το 1884, έως και τις μέρες της λαογράφου. Στόχος είναι να αναδειχθεί το θεωρητικό πλαίσιο, στο οποίο εδραιώθηκε και εξελίχθηκε η συγκεκριμένη επιστήμη, ώστε να εντοπιστεί η σύμπλευσή της Χατζημιχάλη με τις προγενέστερες και σύγχρονες με αυτή λαογραφικές κατευθύνσεις.

Προτού, ωστόσο, ξεκινήσουμε οποιαδήποτε συζήτηση περί λαογραφίας οφείλουμε να αποδεχθούμε δύο παραδοχές. Η πρώτη είναι ότι «τα προβλήματα - και τα επιστημονικά - δεν τίθενται *in abstracto*, αλλά όταν οι περιστάσεις το καλούν».⁸ Με αυτή την έννοια, η λαογραφία, η μελέτη δηλαδή του λαού και των πολιτιστικών του δημιουργημάτων, δημιουργήθηκε ως επιστήμη την περίοδο της νεωτερικότητας, δηλαδή στο 18^ο και κυρίως 19^ο αιώνα, γιατί ακριβώς τότε ο λαός θεωρήθηκε ότι αποτελεί την πληθυσμιακή βάση του έθνους και ως εκ τούτου στο όνομά του διεκδικήθηκε - στη βάση της εθνικιστικής ιδεολογίας - η δημιουργία και εδραίωση των εθνικών κρατών και έκτοτε υποστηρίχθηκαν οι εκάστοτε εθνικές επιδιώξεις .

⁸ Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 20.

Και επειδή «η ταυτότητα ενός κοινωνικού συνόλου δεν είναι ένα στατικό φαινόμενο», αλλά διαμορφώνεται ανάλογα τόσο με «τα σύνολα που σχετίζουν τον κοινωνικό περίγυρο, από τον οποίο διαφοροποιείται» όσο και με «τα πολιτιστικά στοιχεία που συνθέτουν τη βάση της διαφοροποίησης και της αντιδιαστολής»,⁹ οι προσανατολισμοί της λαογραφίας διαμορφώνονται κάθε φορά ανάλογα με αυτή τη σχέση του «εμείς» και «οι άλλοι». Όπως άλλωστε αποφαίνεται ο Μαξ Βέμπερ «η αντικειμενική ιδιότητα των πολιτιστικών αξιών δεν έχει καμιά σημασία»,¹⁰ «αυτό που έχει σημασία είναι η ανά πάσα στιγμή αποτελεσματικότητα του τελικού προϊόντος, δηλαδή η πειστικότητα και η απήχηση της προβαλλόμενης εικόνας του έθνους».¹¹

Η δεύτερη παραδοχή αφορά στο ότι μια βασική προϋπόθεση για τη γέννηση της λαογραφίας είναι η αξιολογική διάκριση στον ίδιο πολιτισμό δύο στρωμάτων, ενός ανώτερου που μελετά το σύνολο των μελών του άλλου στρώματος, που είναι το κατώτερο, ονομάζεται λαϊκό και αποτελεί παράλληλα με την πλειοψηφία και το αντικείμενο μελέτης του πρώτου.¹² Σε αυτή τη λογική αναπτύχθηκε και στην Ελλάδα αρχικά το λαογραφικό ενδιαφέρον και έπειτα η ίδια η επιστήμη της λαογραφίας.

⁹ Ν. Διαμαντούρος, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα» στο Δ. Γ. Τσαούσης(επιμ) *Ελληνισμός-Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 1983, σ. 17.

¹⁰ Μ. Weber, «Structures of Power», στο Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2011, σ. 106.

¹¹ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2011, σ. 106.

¹² Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 17.

1.2.Ο Νικόλαος Πολίτης

Πατέρας της λαογραφικής επιστήμης στην Ελλάδα είναι ο Πολίτης, καθώς προκειμένου να ονομάσει την επιστήμη που ο ίδιος όρισε το 1909 ως την επιστήμη που «εξετάζει τας κατά παράδοσιν λόγων, πράξεων ή ενεργειών εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού»¹³ πρωτοχρησιμοποιεί τη λέξη λαογραφία το 1884. Η λέξη αυτή ταιριάζει περισσότερο στον αγγλικό όρο folklore, που προκύπτει από τις λέξεις folk, που σημαίνει λαός και τη λέξη lore, που σημαίνει τη γνώση που έχει ο λαός. Η διαφορά του ορισμού αυτού σε σχέση με το γερμανικό Volkskunde, που σημαίνει όχι αυτό που ξέρει ο λαός, αλλά αυτό που γνωρίζουμε για το λαό φανερώνει ότι η ελληνική προσέγγιση αδιαφορεί σε ένα βαθμό για τους φορείς των πολιτιστικών προϊόντων, που είναι και το αντικείμενο αυτής της επιστήμης.

Αλλά ακόμα και η επιλογή της λέξης «Λαογραφία» έναντι της λέξης «Εθνολογία» για να αποδώσει την επιστημονική μελέτη του έθνους είναι ενδεικτική της περιπλοκότητας του ελληνικού ζητήματος. «Η αργή, εξαρτημένη και ατελής διαδικασία καπιταλιστικής ενσωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας καθυστερεί υπέρμετρα το πέρασμα από τη μερική(συμβιωτική) στην ευρύτερη (εθνική) συλλογική αυτογνωσία. Με αποτέλεσμα το έθνος να παραμείνει για πολύ καιρό ξένο προς την κοινωνία[...]».¹⁴ Και επειδή ακριβώς «το έθνος δεν χρειαζόταν από μόνο του έναν επιστημονικό κλάδο: ήταν αιώνια αλήθεια, μια απόλυτη ηθική οντότητα, σε σχέση με την οποία ο λαός μπορούσε να αντιπαρατεθεί και να ζυγιστεί»,¹⁵ η λαογραφία καλούνταν να αποδείξει ότι ο ελληνικός λαός, στον οποίο εστίαζε, άνηκε στο ελληνικό έθνος, παρόλο που ούτε ήταν μέρος της μορφωμένης ελίτ ούτε μετείχε της κλασικής παιδείας. Για αυτό, κατά το Στάθη Δαμιανάκο, «η ελληνική λαογραφία θέλοντας να θεμελιώσει την εθνική ενότητα και να καταπολεμήσει τη θεωρία της πάλης των τάξεων, έχει ολοκληρωτικά παραγνωρίσει την έννοια του πολιτισμικού δυϊσμού».¹⁶

Σε αυτή τη βάση, ο Νικόλαος Πολίτης σχετίζει το νέο ελληνικό πολιτισμό με τον αρχαίο, σε μια προσπάθεια να αποδειχθεί η αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα έως τις μέρες του ή αλλιώς, όπως έγραψε στη *Νεοελληνική*

¹³ Ν. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 4.

¹⁴ Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, μτφ. Γ. Σπανός, Αθήνα, Πλέθρον, 1987 σ. 13-14.

¹⁵ Μ. Herzfeld, *Πάλι δικά μας, Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, μτφ. Μ. Σαρηγιάννης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2002, σ. 37.

¹⁶ Σ. Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 28.

Μυθολογία, «να αναζητηθή η εν τοις ήθεσι και εθίμοις ημών και των αρχαίων Ελλήνων συγγένεια» και «η μη διάρρηξις της συνεχείας ημών με τους προγόνους».¹⁷

Για αυτό το σκοπό, ο Ν. Πολίτης ακολούθησε δυο επιστημονικά εργαλεία της συγκριτικής μεθόδου. Με βάση το πρώτο αναζήτησε τα «εγκαταλείματα» ή αλλιώς τα επιβιώματα, τα στοιχεία δηλαδή εκείνα του παρελθόντος πολιτισμού τα οποία διατηρούνταν ως την εποχή του. Ωστόσο, παρέκκλινε από το βασικό στόχο του εισηγητή της θεωρίας αυτής Edward Tylor, καθώς δεν αντιμετώπισε τα επιβιώματα ως κατάλοιπα ενός πρωτόγονου σταδίου του πολιτισμού, αλλά ως ένα στατικό δόγμα πολιτιστικής συνέχειας, προσαρμόζοντας τη θεωρία στις ελληνικές εθνικές ανάγκες. Και είναι λογικό, αφενός γιατί η εξελικτική θεωρία των επιβιωμάτων έχανε το νόημά της στη βάση του ότι η ελληνική λαογραφία θεμελιωνόταν στην ανωτερότητα των αρχαίων και αφετέρου γιατί μια τέτοια παραδοχή «θα επέτρεπε “στους Ευρωπαίους” να διεκδικήσουν την πολιτισμική ανωτερότητά τους έναντι των αρχαίων Ελλήνων, ίσως και των απογόνων τους».¹⁸ Και επειδή, επιβιώματα για τις εκβιομηχανισμένες χώρες ήταν για παράδειγμα ο αργαλειός, αντικείμενο που στην Ελλάδα όμως εντασσόταν στην καθημερινή ζωή, ο Πολίτης αναγκάστηκε να διευρύνει το αντικείμενο της λαογραφίας, ώστε να συμπεριλάβει και τα ζωντανά στοιχεία της παράδοσης.¹⁹

Με βάση το δεύτερο, το οποίο βασίζεται στο χωρισμό του ανθρώπινου πολιτισμού σε τρεις περιόδους, αγριότητα-βαρβαρότητα-πολιτισμός, αναζήτησε κοινά στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού με άλλους σε διάφορα μέρη του κόσμου. Η προσέγγιση αυτή βασιζόταν, σύμφωνα με τον Tylor, στη θεωρία της πολυγένεσης των πολιτιστικών στοιχείων, η οποία με τη σειρά της είχε τις ρίζες της στην εξελικτική δαρβινική θεωρία. Η θεωρία αυτή, με μια αισιόδοξη αντίληψη περί παγκόσμιας προόδου, αναγνώριζε μια ψυχική ενότητα στην ανθρωπότητα και μια αναλογία ανάμεσα στα βιολογικά και πολιτιστικά φαινόμενα και αναζητούσε τους γενικούς νόμους, οι οποίοι διέπουν την εξέλιξη των φαινομένων του πολιτισμού.

Αλλά, επειδή το θεωρητικό αυτό πλαίσιο δεν ήταν συμβατό με τους στόχους της ελληνικής λαογραφίας, ο Πολίτης το προσάρμοσε, με ένα μάλλον διανοητικό άλμα, στις εθνικές ανάγκες. Έτσι, έχοντας ως δεδομένο ότι «η πηγή των δοξασιών, αίτινες ευλόγως δύνανται να κληθώσι παγκόσμιαι, ως απαντώμεναι εν τω αρχαίω και τω νέω κόσμω, εν παλαιοτάταις θρησκειαίς και εν ταις παραδόσεσι σημερινών λαών, πρέπει να αναζητηθή μάλλον εν αυτή τη ψυχή του κατά φύσιν ανθρώπου»,

¹⁷ Ν. Πολίτης, *Μελέτη περί του βίου των Νεώτερων Ελλήνων. Νεοελληνική Μυθολογία*. τ. 1, Μέρος Α', Αθήνα, 1871, σ. κβ'-κθ' 1909 στο Μ. Herzfeld, *ό.π.*, σ. 179.

¹⁸ Μ. Herzfeld, *ό.π.*, σ. 183-184.

¹⁹ Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 150.

διαπίστωσε ότι «και του καθ' ημάς ελληνικού λαού τας τοιαύτας παραδόσεις νομίζομεν περιλείμματα του καθ' ημάς προϊστορικού ελληνικού κόσμου».²⁰

Το νοητικό αυτό άλμα βασίζεται στο ότι «οσονδήποτε και αν υποτιθώσι χυδαίοι και αμαθείς οι ταύτα διηγούμενοι», δηλαδή ο νεοελληνικός λαός, η επίδραση «της θρησκείας και των πεπαιδευμένων ομοεθνών» είναι τόση ώστε να μην μπορούν να δημιουργήσουν τέτοιες «νηπιώδεις παραστάσεις».²¹ Η τελευταία αυτή φράση φορτισμένη με αξιολογικές κρίσεις για το Νεοέλληνα και τα πνευματικά του δημιουργήματα εξηγεί μάλλον και το λόγο για τον οποίο ο Πολίτης επιδόθηκε με τόσο ζήλο στη σύνδεση του ελληνικού παρόντος με το παρελθόν.

Στην ίδια λογική εντάσσεται και η διαίρεση από το Ν. Πολίτη των λαογραφικών θεμάτων σε «κατά παράδοσιν πράξεις ή ενεργείας» από τη μία και στα «μνημεία του λόγου», έναντι του όρου λαϊκή ή προφορική λογοτεχνία που χρησιμοποιήθηκε διεθνώς, από την άλλη. Αν και ο όρος «μνημεία του λόγου» δεν είναι ελληνικό εύρημα, αλλά επινοήθηκε από το Γερμανό Γιόχαν Φον Χέρντερ και πρωτοχρησιμοποιήθηκε στα καθ' ημάς από τον Claude Fauriel το 1824,²² επιτέλεσε με συνέπεια τους σκοπούς της ελληνικής λαογραφίας. Γιατί, όπως τουλάχιστον το αντιλαμβανόμαστε, τα «μνημεία του λόγου» είναι μια φράση που αφενός υποδήλωνε την αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια του ελληνικού λαού και αφετέρου έδινε αξία στα νεώτερα πολιτιστικά του δημιουργήματα, καθώς αναγνώριζε ως πηγή τους την αρχαιότητα. Για αυτό το λόγο, άλλωστε, ακολουθήθηκε η λημματογραφική (itemized) μέθοδος -έναντι της ολιστικής(holistic) -, αφού σκοπός της ήταν να ανιχνεύσει την καταγωγή του συγκεκριμένου θέματος που ερευνούσε κάθε φορά. Κατά αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, ενισχύθηκε το επιχείρημα περί των δικαίων της Ελλάδας στο πλαίσιο του κινήματος του ελληνικού αλυτρωτισμού.²³

Η δευτερεύουσα θέση της λαογραφίας σε σχέση με τη φιλολογία, την ιστορία και την αρχαιολογία, όμως, αποδεικνύεται και από ένα ακόμα γεγονός. Η έδρα του Πολίτη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ονομαζόταν έδρα της «Μυθολογίας και της ελληνικής αρχαιολογίας», ενώ η αντίστοιχη έδρα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, την οποία κατείχε ο Κυριακίδης έδρα της «Θρησκείας των αρχαίων Ελλήνων, του ιδιωτικού βίου αυτών και της λαογραφίας».²⁴

Έτσι εξηγείται και η εστίαση του Πολίτη στη μελέτη των «μνημείων του λόγου» έναντι της μελέτης του υλικού πολιτισμού. Γιατί αφενός «το πεδίο των πιθανών αντικειμένων της έρευνας τείνει πάντα να οργανωθεί σύμφωνα με δύο

²⁰ Ν. Πολίτης, «Δημώδεις κοσμογονικοί μύθοι», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ.2, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1894, σ. 87.

²¹ Στο ίδιο, σ. 87-88.

²² M. Herzfeld, *ό.π.*, σ. 32.

²³ Στο ίδιο, σ. 204.

²⁴ Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 95.

ανεξάρτητες διαστάσεις, δηλαδή σύμφωνα με το βαθμό νομιμότητας και σύμφωνα με το βαθμό αίγλης εντός των ορίων του νόμιμου ορισμού»,²⁵ διαστάσεις στις οποίες υπερέχουν τα «μνημεία του λόγου» και αφετέρου:

*η ιεραρχία των νομίμων των νομιμοποιήσιμων ή των άνευ αξίας αντικειμένων είναι μια από τις διαμεσολαβήσεις μέσω των οποίων επιβάλλεται η ειδική λογοκρισία ενός καθορισμένου πεδίου, η οποία, στην περίπτωση ενός πεδίου, του οποίου δεν δηλώνεται σαφώς η ανεξαρτησία ως προς τις απαιτήσεις της κυρίαρχης τάξης, μπορεί η ίδια ν' αποτελεί το προσωπείο μιας λογοκρισίας καθαρά πολιτικής,*²⁶

την οποία, τη συγκεκριμένη περίοδο, υφίσταντο βασικά τα λαϊκά αντικείμενα καθημερινής χρήσης, αλλά και σε ένα μεγάλο βαθμό τα αντικείμενα λαϊκής τέχνης.

Η ίδρυση, βέβαια, από τον Πολίτη της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, στο πρώτο καταστατικό της οποίας αναφέρεται ότι το έργο της επιτυγχάνεται «Δι' εκθέσεων και συλλογών ενδυμάτων, σκευών, εργαλείων, μουσικών οργάνων και παντοίων πραγμάτων, χρησίμων προς διαφώτισιν του βίου του λαού»,²⁷ η ενεργή του συμμετοχή στην ίδρυση και λειτουργία επιστημονικών εταιρειών, καθώς και η ενθάρρυνση της δημιουργίας λαογραφικών εταιρειών, μουσείων και παραγωγής εκδόσεων αποδεικνύουν το έμπρακτο ενδιαφέρον του για τον τομέα του υλικού πολιτισμού. Ωστόσο, «η συγκρότηση μιας μουσειακής λαογραφικής συλλογής θα υλοποιηθεί πολύ αργότερα, το 1952 (με γεν. γραμματέα της εταιρείας τον Γεώργιο Μέγα) και η πρώτη της παρουσίαση θα γίνει, με αφορμή το Διεθνές Συνέδριο για τις Λαϊκές Αφηγήσεις το 1964, στο σπίτι της Αγγελικής Χατζημιχάλη[...]».²⁸

Έτσι, όπως συμπεραίνει η Άλκη Κυριακίδου Νέστορος, διαπιστώνουμε ένα «διχασμό» στο έργο του Πολίτη. Από τη μια επηρεάστηκε από την τρικουπική ιδεολογία και τη γενιά του 1880 που στρέφονταν στο μέλλον, προέτασσαν τον εκσυγχρονισμό και έδιναν τελικά προβάδισμα στο Ρωμιοό έναντι του Έλληνα, πράγμα που αποδεικνύεται μέσα και από τη λαογραφική, αλλά και την παιδευτική του δραστηριότητα. Από την άλλη όμως το γεγονός ότι δεν ήταν δημοτικιστής και ότι ο επιστημονικός του προσανατολισμός καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από «το φάντασμα του Φαλμεράγιερ» τον εντάσσει στο προγενέστερο πιο συντηρητικό ιδεολογικό κλίμα.²⁹

²⁵ P. Bourdieu, «Επιστημονική Μέθοδος Και Κοινωνική Ιεραρχία Των Αντικειμένων », ό.π., σ. 53

²⁶ Στο ίδιο, σ. 52.

²⁷ Το απόσπασμα από το πρώτο καταστατικό της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας βρίσκεται στο Α. Οικονόμου, «Ο Ν.Γ. Πολίτης και η σπουδή του υλικού παραδοσιακού πολιτισμού», Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη(επιμ), *Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Β' , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 736.

²⁸ Α. Οικονόμου, *Υλικός πολιτισμός: θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση*, Αθήνα , Παπαζήσης, 2014, σ. 114.

²⁹ Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, ό.π., σ. 154-156.

1.3.Ο Στύλιον Κυριακίδης

Συνεχιστής της προσπάθειας του Πολίτη ήταν ο Κυριακίδης, ο οποίος διαφοροποιούμενος από το δάσκαλό του και σύμφωνα με τις επιστημονικές εξελίξεις ακολούθησε την ιστορική μέθοδο. Πιο συγκεκριμένα, ακολούθησε, σε ένα όμως βαθμό, τη μέθοδο των «κύκλων του πολιτισμού».

Ο Κυριακίδης, όπως σημειώνει η Νέστορος, απορρίπτοντας την εφαρμογή της δαρβινικής θεωρίας σε σχέση με την εξέλιξη των πολιτισμών, χρησιμοποίησε τη θεωρία των «κύκλων του πολιτισμού», σύμφωνα με την οποία τα πολιτιστικά φαινόμενα διασπείρονται από τα κέντρα των πολιτισμών στις περιφέρειες. Έπειτα, περιόρισε το χωρικό και χρονικό πεδίο έρευνας της ελληνικής λαογραφίας, αφενός γιατί ενέταξε τον ελληνικό πολιτισμό στο λεγόμενο «ευρωπαϊκό κύκλο» και αφετέρου γιατί εστίασε όχι στο πού, αλλά στο πότε τα λαογραφικά φαινόμενα πήραν τη σημερινή τους μορφή. Το χρονικό αυτό σημείο το εντοπίζει στη μεταγενέστερη αρχαιότητα, μετά την επικράτηση του χριστιανισμού κατά τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό.³⁰

Στο σημείο μάλιστα αυτό πρωτοτυπεί σε σχέση με την προγενέστερη παράδοση που εστίαζε στη επισήμανση των ομοιοτήτων του νεοελληνικού πολιτισμού με την ομηρική αρχαιότητα. Το κίνητρό του, βέβαια, πρέπει να συνδεθεί με το εθνικό χρέος. Και αυτό γιατί η αδιάλειπτη συνέχεια του ελληνισμού είχε αποδειχθεί στο επίπεδο σύνδεσης τόσο του αρχαίου όσο και του βυζαντινού ελληνισμού με το νεώτερο. «Έμεινε μόνον ακαθόριστος, η σχέσις και η σημασία του μακεδονικού Ελληνισμού προς τον νεώτερον».³¹

Επιπλέον, το ότι η συγκεκριμένη θεωρία διατυπώθηκε σε ομιλία του το 1926, τέσσερα χρόνια δηλαδή μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την παγίωση των βόρειων συνόρων της Ελλάδας, όπως και του άδοξου τέλους της Μεγάλης Ιδέας, υποκρύπτει και έναν ακόμα εθνικό στόχο «να αποδειχθεί η ελληνικότητα του μακεδονικού πολιτισμού».³²

Το 1932, ωστόσο και σε αντίθεση με την προγενέστερη παράδοση, ο Κυριακίδης αναγνωρίζει για πρώτη φορά ότι «εάν η λαογραφία θέλη να έχη αξίαν τινά, πρέπει να αρύεται αυτήν από την αξίαν αυτής της ζωής του νέου ελληνικού λαού, και όχι από την πολλήν ή ολίγην αξίαν των εν αυτή υπολειμμάτων του παρελθόντος, ακριβώς όπως και η γλώσσα αποτελεί αξίαν καθεαυτήν και όχι μόνον

³⁰ Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 119-122.

³¹ Στ. Κυριακίδης, «Ο Μακεδονικός Ελληνισμός και ο Νεώτερος», (Ομιλία γενομένη εν τω Παρνασσώ επί τη επετείω της Μακεδονικής Εκπαιδευτικής Εταιρείας), Σιδέρης, Αθήνα, 1926, σελ.3-4, στο *ίδιο*, σ. 125.

³² Στο *ίδιο*, σ. 125.

διότι είναι λείψανον του παρελθόντος».³³ Για αυτό και απομακρύνεται από το κριτήριο της κοινής καταγωγής που είχε θέσει ο Πολίτης για να διακρίνει τις γνήσιες λαϊκές εκδηλώσεις και επιδιώκει να τις συνθέσει σε ένα σύνολο, στη βάση της θεωρίας της «λειτουργικότητας» του Malinowski. Και με αυτό τον τρόπο στρέφεται προς τη σύγχρονή του πραγματικότητα αναγνωρίζοντας, μάλιστα, ότι κοινωνικός στόχος της λαογραφίας είναι να παράσχει «εις τους ανεπτυγμένους όλα τα αναγκαία στοιχεία, δι' ων θα δυνηθούν να κατανοήσουν τα ελατήρια, τα κινούντα και διευθύνοντα την δράσιν του λαού, και επί τη βάσει τούτων ορθώς να εκτιμήσουν τας σκέψεις και τας πράξεις αυτού».³⁴

Στην προσπάθεια, όμως, απόδειξης της πολιτιστικής ενότητας και ανωτερότητας του ελληνικού πολιτισμού, σε σχέση, κατά τη γνώμη μας, και με τους γείτονες λαούς, αν και έβλεπε με συμπάθεια τη θεωρία «λειτουργικότητας» του Malinowski, τη θεωρία δηλαδή περί αντιμετώπισης του πολιτισμού ως συνόλου, θεωρούσε ότι «είναι ανάγκη να εξετάζονται και τα καθ' έκαστον στοιχεία του πολιτισμού κατά πόσον ανήκουν εις την ενότητα αυτού εξ αρχής και οργανικώς ή οφείλονται εις ξενικήν επίδρασιν».³⁵ Η άποψη αυτή, όμως, που βασίζεται στη θεωρία της διάδοσης των πολιτιστικών αγαθών δίνει στην έννοια δάνειο μια υποτιμητική χροιά και αναγνωρίζει σε κάποιους μόνο λαούς το χάρισμα της εφευρετικότητας, ενώ υποβιβάζει άλλους σε παθητικούς δέκτες των πολιτιστικών αγαθών.³⁶

Η αντιμετώπιση, εξάλλου, της λαογραφίας ως εθνικής επιστήμης, αποδεικνύεται, όπως σημειώνει η Νέστορος, και από το ότι λίγα χρόνια αργότερα έσπευσε να υπερασπιστεί για ακόμα μια φορά την αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού από τα πυρά αυτή τη φορά της γερμανικής λαογραφίας. Πιο συγκεκριμένα οι γερμανοί λαογράφοι θέλοντας να αποδείξουν την ανωτερότητα της Άριας φυλής βάλθηκαν να αποδείξουν ότι οι σύγχρονοι Έλληνες μόνο κατ' όνομα συνδέονται με τους αρχαίους. Η επιχειρηματολογία τους βασίστηκε από τη μια στη θεωρία του «λεβαντισμού», δηλαδή της πρόσμιξης των Ελλήνων με τους ανατολικούς λαούς και από την άλλη στη θεωρία του εκσλαβισμού του Φάλμεράγιερ. Ο Κυριακίδης επικαλέστηκε αφενός τη θεωρία του ζωτικού χώρου που πρώτοι είχαν διατυπώσει οι Γερμανοί και αφετέρου με βάση τη θεωρία των κύκλων του πολιτισμού, τοποθετώντας, όπως ήδη αναφέρθηκε, το νεοελληνικό πολιτισμό στον

³³ Στ. Κυριακίδης, «Τι είναι λαογραφία και εις τι δύναται να ωφελήση η σπουδή της», *Λαογραφία*, τ. 12, 1938, σ. 134.

³⁴ Στ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α' Μνημεία του λόγου*, αρ. 8, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1922, σ. 16.

³⁵ Στ. Κυριακίδης, *Η οικογένεια. Αι περί της αρχής της οικογενείας υλιστικάί θεωρίαι και τα σύγχρονα διδάγματα της εθνολογίας*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1939, σ. 33.

³⁶ Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 126.

ευρωπαϊκό κύκλο, απάλλαξε τους επιστήμονες από την προσπάθεια απόδειξης της καθαρότητας του «αίματος».³⁷

Τέλος, να σημειωθεί ότι σε σχέση με τη συνεισφορά του στη μελέτη του υλικού λαϊκού πολιτισμού ο Κυριακίδης:

ως πρώτος διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου(Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, ΚΕΕΛ της Ακαδημίας Αθηνών από το 1966), πασχίζει για τη συλλογή λαογραφικού υλικού εκδίδοντας εγκυκλίους και καλώντας τους εκπαιδευτικούς και ερασιτέχνες λαογράφους να ανταποκριθούν. Η διαπιστωμένη υστέρηση της έρευνας του υλικού βίου θα βρει στο πρόσωπο του Κυριακίδη έναν υποστηρικτή, ο οποίος όμως δε θα κατορθώσει εν τέλει να προσφέρει τον εξαγγελμένο δεύτερο τόμο της Ελληνικής λαογραφίας που θα ήταν αφιερωμένος στο φυσικό βίο.

Από την άλλη, όμως:

ο Σ. Κυριακίδης, ως καθηγητής πλέον στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης(1926) στήριζε την πολυαναμενόμενη διάσωση και αξιοποίηση των αντικειμένων του λαϊκού υλικού πολιτισμού με τη δημιουργία της πανεπιστημιακής συλλογής και την εξαγγελία ίδρυσης λαογραφικού μουσείου,[...]. Παρ' όλες όμως τις επίμονες προσπάθειες του, ιδιαίτερα της περιόδου 1928-1938, λόγω ιστορικών και άλλων συγκυριών δεν πραγματοποιήθηκε επί των ημερών του η δημιουργία του λαογραφικού μουσείου. Στον Κυριακίδη πιστώνεται η πρώτη χρήση του όρου «υλικός πολιτισμός» έναντι των μέχρι τότε χρησιμοποιούμενων (υλικός βίος, φυσικός βίος) [...].³⁸

Ωστόσο ο ίδιος δεν ασχολήθηκε ποτέ άμεσα με τη μελέτη αυτού του τομέα της λαογραφίας, γεγονός που ίσως αποκαλύπτει από την πλευρά του εν λόγω επιστήμονα «μια έγνοια αποκατάστασης που προϋποθέτει την ενδόμυχη υποταγή στην ιεραρχία των νομιμοτήτων»,³⁹ που στη συγκεκριμένη περίπτωση αφορά στην υπεροχή των «μνημείων του λόγου» έναντι του υλικού λαϊκού πολιτισμού.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 127-131.

³⁸ Α. Οικονόμου, *Υλικός πολιτισμός: θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση*, ό.π., σ. 115-116.

³⁹ P. Bourdieu, «Επιστημονική Μέθοδος Και Κοινωνική Ιεραρχία Των Αντικειμένων », ό.π., σ. 55.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ζωή της Αγγελικής Χατζημιχάλη

Η Χατζημιχάλη γεννήθηκε στις 19 Αυγούστου 1895 στην οδό Αγγέλου Γέροντα 5 στην Πλάκα. Πατέρας της ήταν ο Αλέξιος Κ. Κολυβάς από τη Ζάκυνθο και μητέρα της η Σοφία Μπουρνιά από τη Χίο. Ήταν η μεγαλύτερη από τέσσερα αδέρφια. Τα υπόλοιπα αδέρφια με σειρά γεννήσεως ήταν η Άννα, ο Κωνσταντίνος και ο Γρηγόρης Κολυβάς.

Ο Αλέξιος Κ. Κολυβάς (1848-1915) σπούδασε φιλολογία αρχικά στην Αθήνα και έπειτα στις Βρυξέλες. Το 1876, στη Ζάκυνθο πια, αναλαμβάνει διευθυντής της εφημερίδας *Μοχλός* και το 1883 της εφημερίδας *Εξεταστής*. Αργότερα, υπήρξε καθηγητής στη Ναυτική Σχολή Δοκίμων και στο Βαρβάκειο Γυμνάσιο. Το 1897 έγινε ιδιοκτήτης και διευθυντής της *Νέας Εφημερίδος* του Ιωάννη Καμπούρογλους.⁴⁰ Χρημάτισε Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, Βασιλικός Επίτροπος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος και Γραμματέας της Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων Επιτροπής. Σημαντική, τέλος, ήταν η προσωπική συλλογή του με βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, μέρος της οποίας σήμερα βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο. Όσον αφορά στις πολιτικές του πεποιθήσεις ήταν βασιλόφρων, ενώ η στενή του σχέση με τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη τον οδήγησε και στην πολιτική.⁴¹

Αλλά και η μητέρα της, Σοφία Κολυβά καταγόταν από αστική οικογένεια, καθώς πατέρας της ήταν ο συμβολαιογράφος Γρηγόριος Μπουρνιάς, ο οποίος είχε επίσης συλλογή από αρχαιοελληνικά, βυζαντινά και ανατολικά έργα τέχνης και προσωπικοί του φίλοι ήταν λόγιοι της εποχής όπως «ο Ζώτος Μιλοττός, ο Αποστολάκης, ο Σβορώνος, ο Λάμπρος, ο Καμπούρογλους».⁴²

Η Χατζημιχάλη, μαθήτευσε στο παρθενγωγείο Χίλλ, ενώ από πολύ μικρή συμμετείχε και στο Λύκειο Ελληνίδων. Ο πατέρας της δεν της επέτρεψε να φοιτήσει στο Πολυτεχνείο. Αντ' αυτού ο καθηγητής Γεώργιος Ροϊλός, ζωγράφος της «Ομάδας του Μονάχου» και καθηγητής από το 1910 στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών στην έδρα της Ελαιογραφίας, της παραδίδει κατ' οίκον μαθήματα. «Λίγο αργότερα» ο Κολυβάς «ως Γραμματέας της Ολυμπιακής Επιτροπής παραχωρεί στο ζωγράφο

⁴⁰ Για τον Ι. Καμπούρογλους βλ. Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών- ΕΚΕΒΙ:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=485>

⁴¹ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *Περίπατος με την Αγγελική*, Αθήνα, Κάκτος, 1999, σ. 19.

⁴² Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 15.

Ευάγγελο Ιωαννίδη μια αίθουσα στο Ζάππειο με τον όρο να δημιουργήσει ατελιέ για κοπέλες μόνο».⁴³ Εκεί φοιτούσε η Χατζημιχάλη για τρία χρόνια. Επιπλέον, έδωσε εξετάσεις στο Ωδείο Αθηνών στο Θωμά Οικονόμου,⁴⁴ όπου όμως φοίτησε μόνο για ένα χρόνο, καθώς ο πατέρας της την απέσυρε, λόγω του ότι στις εξετάσεις θα ανέβαζαν ένα έργο και με άντρες συντελεστές.

Παράλληλα, όπως μας πληροφορεί ο Δημήτριος Λαζογιώργος Ελληνικός, γύρω στα 1916, ξεκίνησε το ενδιαφέρον της λαογράφου για την περισυλλογή λαϊκών αντικειμένων από τα «Αμπατζίδικα» στο Μοναστηράκι, όπου αφθονούσαν τα είδη λαϊκής τέχνης.⁴⁵ Αυτά τα αντικείμενα αποτέλεσαν το πρώτο πεδίο έρευνάς της και την πρώτη ύλη της συλλογής της. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα, ωστόσο, πολύ γρήγορα την οδηγούν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, των οποίων καταγράφει τα ήθη και έθιμα, τα κεντητικά σχέδια, τις συνταγές, το ρουχισμό, τους τεχνίτες. Στην προσπάθεια της αυτή επιστρατεύει και τις γνώσεις της στη ζωγραφική προκειμένου να φτιάχνει σχέδια λαϊκών σπιτιών, εργαστηρίων και λαϊκών μοτίβων. Προϊόντα αυτής της έρευνας είναι τα βιβλία της.

Γύρω στα 1915,⁴⁶ παντρεύεται τον αστικής οικογενείας μηχανικό Μιχάλη Γλυτσό⁴⁷ και κάνει μια κόρη, την Έρση Αλεξία Χατζημιχάλη. Ο γάμος αυτός διαρκεί ελάχιστα, οπότε κάποια χρόνια μετά γύρω στο 1920,⁴⁸ ακολουθήσε ο γάμος της με τον Πλάτωνα Χατζημιχάλη,⁴⁹ ο οποίος και διήρκεσε έως το θάνατό του το 1964. Με το Χατζημιχάλη θα αποκτήσει ένα γιο, τον αρχιτέκτονα Νικόλαο Χατζημιχάλη (1923-1986).

Ο Χατζημιχάλης, όπως και η οικογένειά του, η οποία κατοικεί στη Σμύρνη, υποστηρίζει το κόμμα των Φιλελευθέρων. Το 1921, η Χατζημιχάλη επισκέπτεται την οικογένεια του συζύγου της και στην επίσκεψη αυτή αποδίδει σε ένα βαθμό η κόρη της την αλλαγή των πολιτικών φρονημάτων της λαογράφου. Χαρακτηριστικά γράφει «Εκεί άραγε αρχίζει η αλλαγή της Αγγελικής; Την επηρέασε η Πηνελόπη Δέλτα; Ο

⁴³ Στο ίδιο, σ. 16.

⁴⁴ Ο Θωμάς Οικονόμου (Βιέννη 1864–Αθήνα 1927) υπήρξε ηθοποιός και ένας από τους πρώτους σκηνοθέτες τους νεοελληνικού θεάτρου. Από το 1918 έως το 1922, θα εργαστεί στο Ωδείο Αθηνών ως καθηγητής υποκριτικής και διευθυντής του θιάσου.

⁴⁵ Βλ. Δ. Λαζογιώργος-Ελληνικός, *Αγγελική Χατζημιχάλη, Η Ελληνίδα που φώτισε το γένος*, Δήμος Αθηναίων, Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη, σ. 21-22.

⁴⁶ Δεν μπόρεσε να εντοπισθεί η ακριβής ημερομηνία των γάμων. Ωστόσο, η Ε.Α Χατζημιχάλη γράφει: «Ο Κολυβάς ήταν ετοιμοθάνατος. Λίγο πριν πεθάνει, το 1915, δίνει λόγο στον Στυλιανό Γλυτσό(πατέρα του Μ. Γλυτσού). Οι γάμοι γίνονται μετά το βαρύ πένθος», στο Έ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 43.

⁴⁷ Για τον Μ. Γλυτσό βλ. στο ίδιο, σ. 39-42.

⁴⁸ Στο ίδιο σ. 71.

⁴⁹ Πληροφορίες για τον Π. Χατζημιχάλη βρίσκονται στο ΕΛΙΑ, Αρχείο Χατζημιχάλης, Πλάτων, Α.Ε.16/98. Ωστόσο, τόσο η ημερομηνία γέννησης όσο και η ημερομηνία θανάτου(1884-1978) που δίνονται είναι λανθασμένες. Η Ε. Α.Χατζημιχάλη αναφέρει ότι ο Π. Χατζημιχάλης πέθανε στις 2.8.1964 και ότι ήταν 85 χρονών. Στο Έ. Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 284.

Αντώνης Μπενάκης⁵⁰ ή τα γεγονότα;[...]Νομίζω πως με την καταστροφή της Σμύρνης γίνεται η τελική και αμετάκλητη αλλαγή της Αγγελικής. Από βασιλόφρων γίνεται βενιζελική».⁵¹

Ωστόσο, δε φαίνεται ποτέ να υποστηρίζει ενεργά κάποιο πολιτικό στρατόπεδο. Άλλωστε, συνήθιζε να λέει ότι «η πολιτική δεν είναι ωραίο, το έζησα με τον πατέρα μου».⁵² Και η φεμινιστική της δράση, άλλωστε, επικεντρώνεται στο χώρο του Λυκείου Ελληνίδων, χώρο συντηρητικό, μιας και προτάσσει το «εθνικό» και άρα το «καθεστωτικό», έναντι του «πολιτικού», στη λογική ότι λειτουργεί διασπαστικά για το έθνος.⁵³ Πρόσθετη απόδειξη αποτελούν τα λόγια της κόρης της, η οποία αναφέρει ότι «η Αγγελική δεν πολιτευόταν. Την πολιτική την απεχθανόταν. Αγαπούσε την Ελλάδα και όχι το ένα ή το άλλο κόμμα. Ήταν όμως πάντα δημοκράτισσα».⁵⁴

Την περίοδο αυτή η Χατζημιχάλη ξεκινά να εντάσσεται στο χώρο της ελληνικής διάνοησης. Η κόρη της Ε. Α.Χατζημιχάλη, μιλώντας για τον κύκλο της μητέρας της γράφει τα εξής:

Στο Ζάππειο, στην Παγόδα, μαζεύονταν πολλοί και διάφοροι λόγιοι για να ανταλλάζουν απόψεις. Ο Βέης,⁵⁵ ο Δελμούζος,⁵⁶ ο Ξυγγόπουλος,⁵⁷ ο Ορλάνδος,⁵⁸ ο Ζάχος,⁵⁹ ο

⁵⁰ Η Ε.Α. Χατζημιχάλη αναφέρει ότι η Πηνελόπη Δέλτα είχε προσωπικές σχέσεις με την Α.Χατζημιχάλη, στο *ίδιο*, σ. 63, ενώ με το Μπενάκη είχε πρωτοσυνεργαστεί και στις δεύτερες Δελφικές Γιορτές (1930). Πέρα από αυτό, τα θερμά λόγια με τα οποία εκφράζει τη θλίψη της για το θάνατο του Αντωνίου Μπενάκη στο άρθρο της «Αντώνιος Μπενάκης, Το εθνικό του ιδανικό και η συμβολή του στη λαϊκή τέχνη», *Καθημερινή*, 27.7.54, φανερώνουν και εκτίμηση αλλά και μακρόχρονη φιλία.

⁵¹ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 70-71.

⁵² Στο *ίδιο*, σ. 19.

⁵³ Σχετικά βλ. Βλ. Δ. Βασιλειάδου, «Lyceum Club και Λύκειο των Ελληνίδων: από το πρότυπο του διεθνούς γυναικείου δικτύου στο εθνικό πρωτότυπο σωματείο» στο συλλογικό Ε.Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σ. 105· Α. Μιχοπούλου, «Από “γυναικείο σωματείο” με εθνικούς στόχους σε “εθνικό” σωματείο γυναικών: η εθνική πολιτική του Λυκείου των Ελληνίδων από την Καλλιρρόη Παρρέν στην Άννα Τριανταφυλλίδου(1911-1940)», στο *ίδιο*, σ. 146.

⁵⁴ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 161.

⁵⁵ Πρόκειται για τον βυζαντινολόγο και νεοελληνιστή Νικόλαο Βέη. Ο Βέης διατέλεσε με διακοπές καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα της «Μεσαιωνικής και Νεωτέρας Ελληνικής Φιλολογίας» από το 1925 έως το 1946, οπότε και αποπέμφθηκε οριστικά λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων.

⁵⁶ Πρόκειται για τον παιδαγωγό Αλέξανδρο Δελμούζο.

⁵⁷ Πρόκειται για τον καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ανδρέα Ξυγγόπουλο.

⁵⁸ Για τον Αναστάσιο Ορλάνδο βλ. την ιστοσελίδα Βιβλιοθήκη και κέντρο πληροφόρησης Παν/μιου Κρήτης: <http://www.lib.uoc.gr/info/absrv/rare/ab/ag/extra-1182431557-534439-3703.tkl>

⁵⁹ Τη στενή συνεργασία του Ζάχου με τη λαογράφο, όχι μόνο στην κατασκευή του σπιτιού της και σημερινού Μουσείου Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης Αγγελική Χατζημιχάλη, αλλά και σε επιστημονικά πονήματα της λαογράφου αποδεικνύουν τα λόγια του επίσης φίλου της καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ανδρέα Ξυγγόπουλου, ο οποίος

Σωτηρίου⁶⁰ με τη γυναίκα του, ο Άγις Θέρος⁶¹ και η γυναίκα του η Αύρα Θεοδωροπούλου,⁶² ο Μάρκος Τσιριμώκος,⁶³ ο Μαλακάσης,⁶⁴ ο Άγγελος Σημηριώτης,⁶⁵ τότε τότε ο Παλαμάς και άλλοι που δεν μπορώ να θυμηθώ. Πολλές φορές με έπαιρνε μαζί της[...]. Οι Σικελιανοί μπήκαν στη ζωή μας για τα καλά εκείνη περίπου την εποχή, κάπου το '24[...].⁶⁶

Επιπλέον ως συνδαιτυμόνες της Χατζημιχάλη σε ένα άλλο στέκι λογίων της εποχής, «Τα τρία Αδέρφια», μια ταβέρνα στο Μετς, όπου και κατοικούσαν πολλοί διανοούμενοι, αναφέρονται «ο Λούβαρις,⁶⁷ η Ειρήνη η Αθηναία,⁶⁸ [...], η ποιήτρια Θεώνη Δρακοπούλου, γνωστή σαν Μυρτιώτισσα[...]. Φίλος αδελφικός του Λούβαρι ήταν ο Ιωάννης Μεταξάς. Πήγαινε και αυτός πολύ συχνά».⁶⁹

Από την ίδια, εξάλλου, πηγή μαθαίνουμε ότι και ο Μανώλης Τριανταφυλλίδης⁷⁰ ήταν στενός της φίλος και ότι η ίδια βρισκόταν σε συνεχή επαφή και με τον Πολίτη.⁷¹ Στο αφιέρωμα, εξάλλου, που έκανε στη Χατζημιχάλη, το περιοδικό *Ζυγός*, μετά το θάνατό της το 1965, αρθρογραφούν κοντά στον Ξυγγόπουλο και άλλοι φίλοι της λαογράφου, ο γνωστός αρχιτέκτονας Δημήτριος Πικιώνης,⁷² η Ελένη Βακαλό,⁷³ ο Νίκος Αλεξίου και ο ζωγράφος Γιάννης

αναφερόμενος στο λαογραφικό της έργο έγραφε «Όλα λοιπόν έπρεπε να τα βρη από την αρχή μόνη της και να τα μελετήσει. Η μοναδική της βοήθεια ήταν οι συμβουλές του Α. Ζάχου [...], στο Α. Ξυγγόπουλος, «Υπεράξια-Ο τίτλος που της ανήκει», *Ζυγός*, τ. III, 4.1965, σ. 10.

⁶⁰ Πρόκειται είτε για τον αρχαιολόγο καθηγητή Πανεπιστημίου και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών Γεώργιο Σωτηρίου είτε για τον παιδαγωγό Κώστα Σωτηρίου.

⁶¹ Το βιογραφικό σημείωμα του Θέρου ή Σπυρίδωνα Θεοδωρόπουλου βρίσκεται στην παρακάτω ηλεκτρονική διεύθυνση του Αρχείου Ελλήνων Λογοτεχνών- ΕΚΕΒΙ:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=595>

⁶² Η βιογραφία της Θεοδωροπούλου στο Α. Μουτζούβη, «Παράρτημα Α'», *Αύρα Θεοδωροπούλου: Δραστηριότητα, ιδεολογία και στρατηγικές χειραφέτησης (1910-1922)*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, 2003, σ.2-6.

⁶³ Για τον λογοτέχνη και δημοτικιστή Μ. Τσιριμώκο βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 9^η έκδοση, Αθήνα, Γνώση, 2000, σ. 541.

⁶⁴ Για τον λογοτέχνη Μιλτιάδη Μαλακάση βλ. στο ίδιο, σ. 546-547.

⁶⁵ Πρόκειται για τον σμυρνιό ποιητή Σημηριώτη, βλ. στο ίδιο, σ. 541.

⁶⁶ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 87 - 88.

⁶⁷ Για τον θεολόγο ακαδημαϊκό Νικόλαο Λούβαρι βλ. τον ιστότοπο της Εκδοτικής Αθηνών:

<http://www.greekencyclopedia.com/loynaris-nikolaos-arnados-tinoy-1887-athina-1961-p3563.html>

⁶⁸ Για την ποιήτρια Ειρήνη Μεγαπάνου ή Αθηναία βλ. Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών- ΕΚΕΒΙ:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=168>

⁶⁹ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 121.

⁷⁰ Βιογραφικά στοιχεία για το Μ. Τριανταφυλλίδη στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του ΑΠΘ(ΙΜΤ): <http://ins.web.auth.gr/index.php?lang=el&Itemid=89>

⁷¹ Βλ. Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 89.

⁷² Για τον Δ. Πικιώνη, βλ. Ε. Φέσσα-Εμμανουήλ, *Δοκίμια για τη Νέα Ελληνική Αρχιτεκτονική*, Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου, Αθήνα, 2001, σ. 36-37.

⁷³ Για την Ε. Βακαλό, βλ Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών- ΕΚΕΒΙ:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=111>

Τσαρούχης.⁷⁴ Και βέβαια, πρέπει να αναφερθεί ότι η αρχαιολόγος Άννα Αποστολάκη,⁷⁵ από το 1935 έως το 1956 διευθύντρια του «Μουσείου Ελληνικών Χειροτεχνημάτων», σημερινού Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, υπήρξε προσωπική φίλη της λαογράφου ή όπως χαρακτηριστικά γράφει η Ε.Α. Χατζημιχάλη «Αχ, η Άννα Αποστολάκη! Μια από τις αγαπημένες της Αγγελικής, τις εναρμονισμένες μαζί της».⁷⁶

Τέλος, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της έχει στενότερες σχέσεις με τον εκκλησιαστικό χώρο, γεγονός που εξηγείται από το ότι ήταν βαθιά θρησκευόμενη, όπως άλλωστε και η οικογένειά της, κυρίως η μητέρα της. Στο αρχείο της, μάλιστα, βρίσκονται φωτογραφίες και κάρτες από μοναχούς και ιερείς,⁷⁷ ενώ είναι πολύ στενή η σχέση της με το Σπυρίδωνα Βλάχο, Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος, την περίοδο 1949-1956. Το Βλάχο, βέβαια, η Χατζημιχάλη γνώρισε ως Μητροπολίτη Ιωαννίνων γύρω στα 1925, όταν η ίδια έκανε λαογραφική έρευνα στην περιοχή της Ηπείρου⁷⁸ και έκτοτε, όπως θα αναφερθεί, συνεργάστηκαν πολλές φορές. Σε αυτή μάλιστα τη φιλία πρέπει να οφείλονται και κάποιες δημοσιεύσεις της λαογράφου στα *Ηπειρώτικα Χρονικά*,⁷⁹ τα οποία εξέδιδε ο ίδιος ο Βλάχος από το 1926.

Τον κύκλο, στον οποίο κινούνταν η Χατζημιχάλη συμπληρώνει και η εγκύκλιος της 1/3/1926 του Οδοιπορικού Συνδέσμου, που είχε ιδρυθεί το 1921, με την οποία ανακοινώνονται τα νεοεκλεγέντα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής, στα οποία εκτός της λαογράφου άνηκαν και ο Ζάχος, ο Σπύρος Θεοδωρόπουλος, ο Πέτρος Καλλιγιάς,⁸⁰ ο Ανδρέας Κεραμόπουλος,⁸¹ ο Σωκράτης Κουγέας,⁸² ο Διονύσιος Λομβέρδος,⁸³ ο Κωνσταντίνος Μαλλέας⁸⁴ και ο Γεώργιος Σωτηριάδης.⁸⁵

⁷⁴ Περ. Ζυγός, τ. ΙΙΙ, 4.1965, σ. 10-23.

⁷⁵ Για τη ζωή και τη δράση της Άννας Αποστολάκη βλ. Μ. Χατζιδάκης, «Άννα Αποστολάκη», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1, Περίοδος Δ', Αθήνα 1960, σ. 159-160

⁷⁶ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 120.

⁷⁷ Υπάρχουν μια φωτογραφία μοναχού και μια κάρτα από την οικογένεια ενός μοναχού με το όνομα Μόδεστος με τη φωτογραφία του, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη

⁷⁸ Βλ. Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 167-169.

⁷⁹ Α.Χατζημιχάλη, «Ηπειρώτικη Λαϊκή Τέχνη», *Ηπειρώτικα Χρονικά*, τ.5,1930· Α.Χατζημιχάλη, «Ελληνικά Κεντήματα, Μεσογειακά Κεντήματα και Κεντήματα Εγγύς Ανατολής», *Ηπειρώτικα Χρονικά*, τ.1,1935· Α.Χατζημιχάλη, «Οι εν τω Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», *Ηπειρώτικα Χρονικά*, τ.15,1940· Α.Χατζημιχάλη, «Η Στάχωσις του Ευαγγελίου της Υπεραγίας Θεοτόκου Πωγωνιανής Μολυβδοσκεπάστου», *Ηπειρώτικα Χρονικά*, τ.15,1940.

⁸⁰ Πρόκειται για τον πολιτικό Πέτρο Καλλιγιά, γιό του Παύλου Καλλιγιά.

⁸¹ Πρόκειται για το συγγραφέα και αρχαιολόγο, καθηγητή αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ανδρέα Κεραμόπουλο.

⁸² Πρόκειται για το συγγραφέα και καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Σωκράτη Κουγέα.

⁸³ Στην επιστολή γράφει «Λομβέρδος», ωστόσο πρόκειται για τον οικονομολόγο Διονύσιο Λοβέρδο, του οποίου σύντομο βιογραφικό υπάρχει στον ιστότοπο του ΕΚΤ(ΙΝΕ):

<http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/64066>

⁸⁴ Πρόκειται για το ζωγράφο Κωνσταντίνο Μαλλέα.

Η ύπαρξη βέβαια Οδοιπορικού Συνδέσμου εξηγείται από το γεγονός ότι την περίοδο αυτή αποτελούσε κοινή τάση της ευρωπαϊκής αστικής τάξης η μετατροπή των αθλητικών σωματείων από σωματεία ποδηλάτου σε σωματεία περιηγητισμού.⁸⁶ Ωστόσο, η μόδα αυτή μέσω του συγκεκριμένου συνδέσμου φαίνεται να «εξελληνίζεται», προκειμένου να επιτελέσει και εθνικό έργο. Για του λόγου το αληθές, αρκεί να αναφέρουμε ότι είχε ιδιαίτερο τμήμα «με σκοπόν του την εν συνεργασία με τας αρμοδίας υπηρεσίας του Κράτους φροντίδα δια την διαφύλαξιν, διάσωσιν, επίβλεψιν κλπ. τόσον των μνημείων πάσης εποχής του ιστορικού παρελθόντος, όσον και των γραφικών τοπειών και των φυσικών καλλονών της Ελλάδος».⁸⁷ Με τη συντροφιά αυτή, αλλά και με τη «συντροφιά της Παγόδας» έκανε μακρινές εκδρομές, όπως αναφέρει η Ε.Α. Χατζημιχάλη, η οποία συμπληρώνει λέγοντας «Νομίζω πως αυτή ήταν μια ευτυχισμένη περίοδος στη ζωή της Αγγελικής».⁸⁸

Το πρώτο πλήγμα για την οικογένεια Χατζημιχάλη έρχεται Νοέμβριο του 1937, οπότε ο αδερφός της Χατζημιχάλη, Γρηγόρης, αυτοκτονεί. Το γεγονός αυτό, όπως αναφέρει η κόρη της, τη συνέθλιψε. Ωστόσο, το ίδιο αυτό γεγονός την ώθησε στο να εργάζεται ακόμα πιο εντατικά.⁸⁹

Δυο χρόνια αργότερα, η ίδια η Χατζημιχάλη επρόκειτο να φυλακιστεί. Το καλοκαίρι του 1939 και ενώ ο Πλάτων Χατζημιχάλης ήταν προσωπικός φίλος του Ιωάννη Μεταξά,⁹⁰ η ίδια λόγω του ότι καταφέρθηκε ενάντια στο δικτατορικό καθεστώς, κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας της στο νησί της Ικαρίας, συνελήφθηκε με την κατηγορία του κομμουνισμού και φυλακίστηκε στο Α΄ Τμήμα Μεταγωγών. Έμεινε φυλακισμένη για σαράντα μέρες περίπου, γεγονός που κλόνισε την υγεία της. Τελικά, αν και, μετά την ανάκρισή της από τον ίδιο τον Υπουργό Ασφαλείας, αποφασίστηκε να εκτοπιστεί σε κάποιο νησί, τελικά της επιβλήθηκε ως ποινή ο κατ' οίκον περιορισμός ύστερα από παρέμβαση του Υπουργού για την Πρωτεύουσα, Κωνσταντίνος Κοτζιά⁹¹ μετά τη μεσολάβηση της Αικατερίνης Κοτζιά, προσωπικής φίλης της Χατζημιχάλη.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο ο Κυριακίδης αρθρογραφούσε στην εφημερίδα το *Νέον Κράτος*, το επίσημο όργανο της δικτατορίας του Μεταξά. Γιατί, «όπως και στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα έτσι και τώρα η λαογραφία

⁸⁵ Για τον φιλόλογο, αρχαιολόγο και πανεπιστημιακό Γεώργιο Σωτηριάδη, βλ. τον ιστότοπο της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών: <http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=1370>

⁸⁶ Χρ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία(1870-1922)*, Γ.Γ.Ν.Γ., Αθήνα 1997, σ.381.

⁸⁷ Εγκύκλιος Οδοιπορικού Συνδέσμου, Αρ.Πρ.1142, 1/3/26, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη .

⁸⁸ Βλ. Ε. Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 88.

⁸⁹ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 194-196.

⁹⁰ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 202.

⁹¹ Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, *ό.π.*, σ. 66 ·Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.* σ. 196-198.

υπηρετεί το ιδεώδες του εθνικού πολιτισμού και του συντηρητισμού στην τέχνη ζητώντας από τον πνευματικό κόσμο την εθνική ομφαλοσκόπηση και λαϊκή γνησιότητα».⁹² Ωστόσο, «η μεταξική δικτατορία» και «το όραμά της για έναν τρίτο ελληνικό πολιτισμό πρέπει να προκάλεσε την αντίδραση των φιλελεύθερων διανοούμενων, οι οποίοι θέλησαν να αντιτάξουν ένα διαφορετικό πρότυπο ελληνικότητας πιο λιτό και συγκεκριμένο».⁹³ Σε αυτό τον κύκλο διανοουμένων, ακολουθώντας βέβαια την προσωπική της πορεία, πρέπει να ανήκε, όπως απέδειξε έμπρακτα με τη φυλάκισή της, και η Χατζημιχάλη.

Οι προσωπικές της απόψεις, ωστόσο, δεν την εμπόδισαν, προκειμένου για τη στήριξη του έργου της σε σχέση με την προώθηση της λαϊκής τέχνης, να επιδιώκει την αρωγή του καθεστώτος. Το Σεπτέμβριο του 1940 σε γράμμα της προς το δήμαρχο της Αθήνας Αμβρόσιο Πλυτά με το οποίο ζητά την οικονομική ενίσχυση του Συνδέσμου Ελλήνων Χειροτεχνών δε διστάζει να αναφέρει τους «μόχθους ους καταβάλλει ο Εθνικός μας Κυβερνήτης κ. Ιωάννης Μεταξάς δια την ανύψωσιν και καλλιτέρευσιν της Ελληνικής βιοτεχνίας εν γένει, το μέγα Αυτού ενδιαφέρον, την αγάπην προς τους εργαζομένους και μάλιστα χειροτεχνικώς[...]» και το «έργο όπερ σημαντικώς συντελεί εις το πρόγραμμα του Ηγέτου της Εθνικής Κυβερνήσεως».⁹⁴ Εξάλλου, με τη σύζυγο του Μεταξά, Λέλα, συνέχισε να συνεργάζεται στο πρατήριο του Σ.Ε.Χ. και την περίοδο της δικτατορίας.⁹⁵

Με την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, στον οποίο πεθαίνει και ο άλλος αδερφός της, η Χατζημιχάλη ανέλαβε πρόεδρος της Επιτροπής Παροχής Βοηθείας και της Πρόνοιας των Στρατευμένων,⁹⁶ ενώ ταξίδευε συνεχώς στην Ήπειρο, μεταφέροντας ρουχισμό και άλλα εφόδια, καθώς δραστηριοποιούνταν στο πλαίσιο της «Φανέλας του Στρατιώτου»⁹⁷ με την οποία συνεργαζόταν το Λύκειο Ελληνίδων.⁹⁸ Εκεί, όπως αφηγήθηκε στο Λαζογιώργο - Ελληνικό, βρισκόταν και κατά την κατάρρευση του μετώπου,⁹⁹ όπου και συνέχισε τη δράση της. Όπως διαβάζουμε στο περιοδικό *Ελληνίδες Βορείου Ελλάδος*:

μετά την κατάρρευσιν του μετώπου, επειδή οι Γερμανοί είχαν διατάξει να συλλαμβάνονται όλοι όσοι από τους δικούς μας θα εξακολουθούσαν να φορούν στρατιωτική στολή, η «Πρόνοια των στρατευομένων» ανέλαβε να εφοδιάση με πολιτικά

⁹² Δ. Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989., σελ. 149.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 129.

⁹⁴ Επιστολή της Α.Χατζημιχάλη στο Δήμαρχο Αθηναίων Αμβρόσιο Πλυτά, αρ.πρ.346, 20.9.40, σελ. 3, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

⁹⁵ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 173.

⁹⁶ Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, *ό.π.*, σ. 67.

⁹⁷ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 209.

⁹⁸ Ν. Ανδριώτης, Ε. Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο Ε. Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, *ό.π.*, σ. 41.

⁹⁹ Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, *ό.π.*, σ. 69.

ρούχα όλους εκείνους τους στρατιώτες που θα διήρχοντο εξ Αθηνών και υπήρχε φόβος να κλεισθούν σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Με τη βοήθεια λοιπόν της Κυρίας Χατζημιχάλη και των άλλων Κυριών, εντός διαστήματος ούτε και δυο εβδομάδων, κατώρθωσε η «Πρόνοια» να εφοδιάση με πολιτικά περί τις 15.000 στρατιώτες μας.¹⁰⁰

Με το σχηματισμό της κατοχικής κυβέρνησης Τσολάκογλου ο Χατζημιχάλης αναλαμβάνει Υπουργός Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας (1941-1942). Αυτό, ωστόσο, δεν εμπόδισε τη Χατζημιχάλη να συμμετέχει στην αντίσταση κατά των Γερμανών, παρόλο που εκτός των άλλων αντιμετώπιζε και σοβαρά προβλήματα υγείας, καθώς έχει προσληφθεί από καρκίνο. Συγκεκριμένα, με γλαφυρό τρόπο ο Δ. Λαζογιώργος – Ελληνικός μας πληροφορεί τα εξής:

Με φλογισμένο το σώμα από τον πυρετό τρέχει συνέχεια στις φτωχογειτονιές της Αθήνας για να βοηθήσει όσους μπορεί, οργανώνει στο σπίτι της μυστικές συγκεντρώσεις πατριωτών όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο Παντελής Πρεβελάκης, ο Δημοσθένης Γαβριηλίδης και άλλοι, στελεχώνει τις ομάδες βοήθειας της Αρχιεπισκοπής, δέχεται να κάνει το σπίτι της έναν από τους μεταβατικούς σταθμούς των όπλων που άλλοι πατριώτες αγωνιστές τα προωθούσαν στη συνέχεια στους αντάρτες των ελληνικών βουνών και τρέμει, σαν μάνα, για τη ζωή του κυνηγημένου από τους κατακτητές μοναχογιού της, που έχει οργανωθεί στην αντίσταση και κυκλοφορεί με ψεύτικη ταυτότητα με το όνομα Πολυκαντριώτης.¹⁰¹

Τα χρόνια της Κατοχής, πωλούνται όλα τα ακίνητα της οικογένειας, καθώς και μέρος της κινητής περιουσίας της, κυρίως αντικείμενα λαϊκής τέχνης, αλλά και βιβλία και πίνακες.¹⁰² Με την απελευθέρωση και ενώ ο σύζυγός της καταδικάστηκε σε 20 χρόνια πρόσκαιρα δεσμά ως συνεργάτης των Γερμανών, με το κατηγορητήριο ότι ανάγκασε τους Έλληνες καπνοπαραγωγούς να πουλήσουν καπνά στους Γερμανούς,¹⁰³ τα δύο παιδιά της διώκονται, καθώς ήταν και τα δύο μέλη του ΕΑΜ.¹⁰⁴ Μάλιστα επί κατοχής ο γιος της είχε φυλακιστεί.¹⁰⁵ Ωστόσο, η ίδια δεν τάσσεται με κανένα πολιτικό στρατόπεδο, αλλά μάλλον διατηρεί την πάγια τακτική της να προσφέρει, όποτε το «εθνικό χρέος» την καλεί. Η προσφορά της, μάλιστα, αυτή αναγνωρίστηκε και από το κράτος, καθώς το 1950 της απονέμεται για τη δράση της την περίοδο της κατοχής ο «Σταυρός των Ταξιαρχών του Τάγματος της Γυναικείας Ευποιΐας».¹⁰⁶

¹⁰⁰ Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Κοτσώνης, «Χρονικό για την Αγγελική Χατζημιχάλη», *Ελληνίδες Βορείου Ελλάδος*, 1959 στο Έ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 220.

¹⁰¹ Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, *ό.π.*, σ. 69.

¹⁰² Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, *ό.π.*, σ. 72.

¹⁰³ Βλ. σημ. 49.

¹⁰⁴ Βλ. Έ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 254.

¹⁰⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 268.

¹⁰⁶ Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, *ό.π.*, σ. 76.

Ωστόσο, η δράση της σε σχέση με τα εθνικά ζητήματα δε σταμάτησε το 1944. Λίγα χρόνια αργότερα κατά τα πρώτα ταραχώδη γεγονότα στην Κύπρο, όπως μας πληροφορεί η κόρη της, συνεργάστηκε με τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Μακάριο και ήταν στην Επιτροπή Αγώνα για την Κύπρο με πρόεδρο τον αρχιεπίσκοπο Σπυρίδωνα.¹⁰⁷ Επιπλέον, επιστολή της «Ελληνικής Γυναικείας Επιτροπής Δια την Κύπρον» «προς όλας τας γυναικείας οργανώσεις και προς όλας γυναικείας προσωπικότητες της χώρας»,¹⁰⁸ η οποία βρίσκεται στο αρχείο της και άρθρο της στο κυπριακό περιοδικό *Αλκυονίδες* με τίτλο «Τα διαβήματα των Συνεργαζομένων Γυναικείων Σωματείων», το οποίο αποτελεί απόσπασμα ομιλίας που έδωσε η ίδια στο ξενοδοχείο King George στις 16.11.1955, αποδεικνύουν ότι πάνω στο Κυπριακό ζήτημα δραστηριοποιήθηκε και με την ιδιότητά της ως φεμινίστρια. Αλλά η σχέση της με την Κύπρο δε σταματά με την ανεξαρτητοποίηση του νησιού. Στο αρχείο της βρίσκουμε επιστολές του 1965 από το ζωγράφο και πρώτο διευθυντή του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης Κύπρου Αδαμάντιο Διαμαντή,¹⁰⁹ οι οποίες αναφέρονται σε ερωτηματολόγιο, που του είχε στείλει η Χατζημιχάλη και το οποίο σχετιζόταν με τη μελέτη της πάνω στην κυπριακή λαϊκή τέχνη.¹¹⁰

Η Χατζημιχάλη πεθαίνει στις 4 Μαρτίου του 1965 «από πνευμονία και από μια χαλασμένη σόμπα».¹¹¹ Σε συνέντευξη που έδωσε λίγους μήνες πριν το θάνατό της, στη στήλη της εφημερίδας *Ημέρα* με τίτλο «Μια Ελληνίδα που επέτυχε: Αγγελική Χατζημιχάλη», όταν ρωτήθηκε για την επιτυχία της στην τέχνη και τη ζωή είπε:

*Γεννήθηκα και μεγάλωσα σε μια εποχή γεμάτη ελληνικότητα. Από μικρή είχα αγάπη για τις τέχνες και τα γράμματα. Πιστεύω ότι για να μπορέση να προσφέρει κανείς κάτι στον εαυτό του και στην κοινωνία πρέπει να εργάζεται. Όταν μετράη ο άνθρωπος τη δουλειά δεν μπορεί ποτέ να φθάση κάπου. Στο έργο μου βρήκα κατανόηση και συμπαράσταση. Μου το ανεγνώρισαν. Δεν αισθάνομαι όμως δικαιομένη απ' αυτό. Δεν ευχαριστήθηκα απ' ό, τι έδωσα. Θέλω να δώσω κάτι καλύτερο, αν η υγεία μου το επιτρέψη.*¹¹²

¹⁰⁷ Βλ. Έ.Α.Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 278-279.

¹⁰⁸ Επιστολή «Ελληνικής Γυναικείας Επιτροπή Δια την Κύπρον» «προς όλας τας γυναικείας οργανώσεις και προς όλας γυναικείας προσωπικότητας της χώρας», 14.8.1956, Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, Αρχείο Χατζημιχάλη, Αγγελική, Α.Ε.26/07.

¹⁰⁹ Μουσείο Λαϊκής Τέχνης Κύπρου: <http://www.cypriotstudies.org/Mouseio.html>

¹¹⁰ Επιστολές Διαμαντή προς Χατζημιχάλη 15.1.65 και 23.1.65, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

¹¹¹ Έ.Α.Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 287.

¹¹² «Μια Ελληνίδα που επέτυχε, Αγγελική Χατζημιχάλη», *Ημέρα*, 12.1.1965, σ. 4.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Αγγελική Χατζημιχάλη: το συγγραφικό της έργο και η ιδεολογική του διάσταση

3.1. Το συγγραφικό έργο

3.1.1. Ελληνικές δημοσιεύσεις

Η Χατζημιχάλη το 1925 εκδίδει το πρώτο της βιβλίο με τίτλο *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη-«Σκύρος»*. Το βιβλίο αυτό είναι προϊόν επιτόπιας έρευνας, την οποία διεξήγαγε στο νησί της Σκύρου, μαζί με το Ζάχο, το καλοκαίρι του 1923 και ενώ ο γιος της ήταν μόλις σαράντα ημερών.¹¹³ Δεν είναι τυχαίο ότι η πρώτη της λαογραφική εργασία αφορούσε το νησί της Σκύρου, καθώς είχε ιδιαίτερη σχέση με αυτό το νησί, μιας και «από μητρικό κλάδο είχε και σκυριανή καταγωγή».¹¹⁴ Όπως αναφέρει ο Νίκος Αλεξίου η ίδια, αναφερόμενη στις οικογενειακές της ρίζες, συνήθιζε να λέει πως «αισθάνεται τον εαυτό της σαν εικονογραφικό τρίπτυχο, όπου ιστορούνται η αισθαντική Ιωνία με τη Χίο, ο επτανησιακός εγκυκλοπαιδισμός με τη Ζάκυνθο, κι η λατρεία της τέχνης και της ομορφιάς με τη Σκύρο».¹¹⁵ Πέραν των άλλων, το βιβλίο αυτό γράφεται σε καθαρή δημοτική.

Από το 1925, άλλωστε, αρχίζει να αρθρογραφεί και να δίνει σχέδιά της σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής. Το πρώτο της άρθρο με τίτλο «Νεοελληνική Λαϊκή Τέχνη, Τρίκερι» δημοσιεύεται τον Ιανουάριο του 1925 στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Εικονογραφημένη της Ελλάδος*, ενώ στο τεύχος του Μαρτίου στο ίδιο περιοδικό συναντάμε άρθρο της με τίτλο «Νεοελληνική Λαϊκή τέχνη, Τρίκερι-Φορεσιά». Και τα δύο αυτά άρθρα είναι γραμμένα σε δημοτική. Έκτοτε, η εργογραφία της Χατζημιχάλη είναι πυκνότερη. Ωστόσο για λόγους οικονομίας η συνολική παρουσίαση της κρίθηκε περιττή.

Το 1929 εκδίδει το έργο της *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής*. Το κείμενο αυτό είναι σημαντικό, γιατί μπορεί κανείς να βρει σε αυτό συμπυκνωμένη

¹¹³ Έ.Α. Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 79-80.

¹¹⁴ Ν. Αλεξίου, «Υπεράξια- ο τίτλος που της ανήκει», *Ζυγός*, Τ.ΙΙΙ, 4.1965, σ. 16.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 16.

όλη τη στοχοθεσία της σε σχέση με τη δράση της πάνω στην προώθηση της λαϊκής τέχνης. Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο αυτό, όπως γράφει η ίδια:

*ανεπύχθη η σημασία της λαϊκής τέχνης για την διαμόρφωσιν μιας κοινής νεοελληνικής αισθητικής, ήτις είναι απαραίτητος δια την συνειδητοποίησιν και αξιοποίησιν της καλλιτεχνικής μας παραδόσεως. Εξετέθη η χρησιμότης της και ετονίσθη ότι η μελέτη και η προβολή της θα επανασυνδέση τον λαόν μας με γνήσιας μορφάς αισθητικής και κοινωνικής ζωής, αίτινες αναμορφούμεναι και προσαρμοζόμεναι εις την σύγχρονον ζωήν, θ' αποτελέσουν πηγάς πνευματικής αναγεννήσεως και οικονομικής προόδου.*¹¹⁶

Αξίζει επιπλέον να σημειωθεί ότι το 1930 η Χατζημιχάλη γράφει για το *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* των εκδόσεων Ελευθερουδάκη το λήμμα «Λαϊκή Τέχνη», ενώ το 1934 συντάσσει λήμμα με τον ίδιο τίτλο για τη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* των εκδόσεων Πυρσός, γεγονός που αποδεικνύει ότι είναι ήδη καταξιωμένη στον πνευματικό χώρο για το έργο της. Το τελευταίο αυτό λήμμα παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς περιέχει όλες τις οργανώσεις και τα εργαστήρια, που δημιουργήθηκαν μετά από τη μικρασιατική καταστροφή, αλλά και όσα προϋπήρχαν και με τα οποία, όπως μας πληροφορεί ο Λαζογιώργος – Ελληνικός, και με βάση τις λεπτομέρειες της περιγραφής της δραστηριότητάς τους φαίνεται να συνεργαζόταν η ίδια η Χατζημιχάλη.

Το πιο σημαντικό, ωστόσο, έργο της είναι η μελέτη της με τίτλο *Σαρακατσάνοι*, της οποίας ο πρώτος τόμος εκδίδεται το 1957. Την κρίση αυτή επιβεβαιώνει, το γαλλικό βραβείο «Théodor Reinach» της Association pour l'Encouragement des études Grecques¹¹⁷ και το βραβείο «Πουρφίνα»¹¹⁸ της «Ομάδας των Δώδεκα»¹¹⁹ με χρηματικό έπαθλο 25.000 δραχμών, που της απονεμήθηκαν το 1958¹²⁰ για το συγκεκριμένο βιβλίο.

Το έργο αυτό είναι το απαύγασμα μιας έρευνας που διεξήγαγε σχεδόν αδιάκοπα για πάνω από τριάντα χρόνια, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το γεγονός ότι το πρώτο άρθρο της με τίτλο «Ελληνική Λαϊκή Τέχνη - Οι Σαρακατσαναίοι» εκδόθηκε στο περιοδικό *Νέα Εστία* το 1927, ενώ η αμέσως επόμενη δημοσίευση με τίτλο «Οι Καλύβες», που αφορούσε στους Σαρακατσάνους, έγινε στο *Δελτίον Κύκλου Τεχνικών* το 1948. Και έχει ενδιαφέρον ότι, ενώ στο αρχείο

¹¹⁶ Επιστολή της Χατζημιχάλη προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 19.8.57, Αθήνα, σ. 1, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

¹¹⁷ Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, ό.π., σελ. 76.

¹¹⁸ «Μια Ελληνίδα που επέτυχε, Αγγελική Χατζημιχάλη», *Ημέρα*, 12.1.1965, σελ. 4.

¹¹⁹ Βλ. ΕΚΕΒΙ- Βραβεία των «Δώδεκα»:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=RESOURCE&cresrc=3692&cnode=573&cuser=969690fd-473a-4cf9-8331-f2a543ede69b>

¹²⁰ Στην ιστοσελίδα του ΕΚΕΒΙ αναφέρεται ότι το βραβείο «Πουρφίνα» απονεμήθηκε στη Χατζημιχάλη το 1959. Ωστόσο την πληροφορία διαψεύδουν δημοσιεύματα της εποχής. Ενδεικτικά βλ. «Το έπαθλο "Πουρφίνα" βραβείων των "Δώδεκα"», *Βήμα*, 23.11.58.

της δεν είχε κρατήσει κανένα απόκομμα δημοσιευμένου της άρθρου, ωστόσο είχε συγκεντρώσει όλες τις κριτικές για το έργο της αυτό, γεγονός το οποίο μας επιτρέπει ίσως να συμπεράνουμε ότι για αυτό το βιβλίο ένιωθε αληθινή περηφάνια.

Βέβαια, η Χατζημιχάλη έχαιρε αναγνώρισης ανάμεσα στους Έλληνες διανοούμενους και συναδέλφους της και προ της έκδοσης των *Σαρακατσάνων*. Συγκεκριμένα, στις 12.12. 1953 είχε εκλεγεί τακτικό μέλος του Συνδέσμου Ελλήνων Λογοτεχνών,¹²¹ ενώ από το 1954 είχε εκλεγεί μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, θέση στην οποία παρέμεινε έως το θάνατό της. Ωστόσο, τα σχόλια τόσο των συναδέλφων της όσο και των διανοουμένων εν γένει που αφορούσαν στη συγκεκριμένη μελέτη θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν έως και διθυραμβικά.

Για παράδειγμα ο Ηλίας Βενέζης γράφει:

*Στην κ. Αγγελική Χατζημιχάλη ο τόπος αυτός εδώ οφείλει πολλά.[...]Τούτο εδώ το ογκώδες έργο της ωριμότητας έρχεται ως επιστέγασμα ενός πάθους ζωής που μας συγκινεί βαθύτατα. Ειδικοί και μη ειδικοί, σκύβοντας απάνω σ' αυτή την εργασία, θα μείνουν κατάπληκτοι απ' την εξαντλητική μελέτη του θέματος, από τη συγκέντρωση τόσο υλικού, από τη σοφία των συσχετισμών και των παρατηρήσεων.*¹²²

Αντίστοιχα ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος σημειώνει: «Πρέπει να φυλλομετρήσει κανείς αυτά τα δύο μέρη(του πρώτου τόμου των *Σαρακατσάνων*), πολυσέλιδα, σε μεγάλο σχήμα, γεμάτα υπομνήματα, σχέδια, χάρτες, στατιστικές, για να νιώσει καλύτερα τι σημαίνει ανθρώπινος μόχθος, σοφία, καλαισθησία και καρτερία».¹²³ Αλλά και ο Κ. Θ. Δημαράς ξεκινά το άρθρο του για το έργο λέγοντας: «Χαίρομαι που μου παρέχεται αφορμή να εκφράσω τον θαυμασμό μου για το έργο της Αγγελικής Χατζημιχάλη, ξεκινώντας από το καινούργιο της βιβλίο *Σαρακατσάνοι*, που είναι σαν το ιδεατό κορύφωμα μιας ζωής αφιερωμένης με τον πλέον γόνιμο τρόπο στην λατρεία της αλήθειας και της ομορφιάς».¹²⁴

Τέλος, ο λαογράφος Δημήτριος Λουκάτος, απαντώντας σε άρθρο του διευθυντή του *Βήματος* Παύλου Παλαιολόγου, ο οποίος, με αφορμή τους *Σαρακατσάνους* της Χατζημιχάλη επαινούσε το γυναικείο φύλο, με κάποια μάλλον πικρία σε άρθρο με τον τίτλο «Οι Έγυναικείες Δουλειές» σημειώνει:

¹²¹ Επιστολή Συνδέσμου Ελλήνων Λογοτεχνών προς την Α.Χατζημιχάλη, 14.12.1953, ΕΛΙΑ, Αρχείο Χατζημιχάλη, Α.Ε.26/07.

¹²² Η. Βενέζης, «Ένα έργο», *Βήμα*, 29.4.58, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

¹²³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Σαρακατσάνοι, η ζωή και η τέχνη μιας φυλής», *Ελευθερία*, 15.12.57, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

¹²⁴ Κ.Θ. Δημαράς, «Σαρακατσάνοι», (στο απόκομμα δεν αναγραφόταν η εφημερίδα και η ημερομηνία), Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη .

Της Αγγελικής Χατζημιχάλη ιδιαίτερα το τελευταίο βιβλίο «Σαρακατσάνοι» , καθώς κι' όλες της οι εργασίες, ποτέ δεν θα πάψουν να επαινούνται με θαυμασμό και μ' εθνική ευγνωμοσύνη.[...]Θέλω όμως εδώ να πω κάτι και για τους «άντρες» συγγραφείς[...]. Βιβλία μεγάλα, που ν' αγκαλιάζουν συνολικά ένα θέμα, όπως οι «Σαρακατσάνοι» της κ. Χατζημιχάλη, όλοι οι επιστήμονες, όσοι έχουν ζήλο στα θέματά τους θέλουν να γράψουν. Πού είναι όμως ο χρόνος τους, η ελευθερία του ταξιδιού κι' η οικονομική άνεση; Εσκεπτήκαμε ποτέ ότι οι περισσότεροι επιστήμονες, όπως και οι λογοτέχνες είναι κάπου δημόσιοι υπάλληλοι - τι δουλικά αλήθεια λέξη είναι αυτό το υπ-άλληλοι!-[...]. Γι' αυτό έχουμε το φαινόμενο στην Ελλάδα τα μεγάλα βιβλία να τα γράφουν μόνον οι ελεύθεροι υπηρεσιακώς, οι γυναίκες εφ' όσον δεν εργάζονται κάπου, και οι...συνταξιούχοι.[...] Θα πρέπει όμως ν' αλλάξει το μίζερο διοικητικό πνεύμα στον τόπο μας, κι' όταν ένας θέλη να καταπιαστή μ' ένα έργο, να βρίσκει κατανόηση από την υπηρεσία του – κρατική ή ιδιωτική- και να βοηθιέται από κάθε άποψη να το βγάλει πέρα πλούσια, άνετα και σωστά.¹²⁵

Ωστόσο, η Χατζημιχάλη δεν έζησε να δει την έκδοση των άλλων δύο τόμων. Η κόρη της αναφέρει ότι ο αρχιεπίσκοπος Βλάχος, αν και είχε υποσχεθεί ότι στη διαθήκη του θα παραχωρούσε στη Χατζημιχάλη χρήματα για την έκδοσή τους, «δεν άφησε τίποτα».¹²⁶ Τεκμήριο αποτελεί ένα χρονογράφημα του Δημήτρη Ψαθά με τίτλο «Περί Διαθηκών» στο πρώτο μέρος του οποίου αναφέρονται σε σχέση με τη διαθήκη του Αρχιεπισκόπου τα εξής:

Ο κόσμος, δυστυχώς, είναι παράξενος και προκειμένου για τους αντιπροσώπους του Θεού επί της γης, που συνήθως διαθέτουν περισσότερους από δύο χιτώνες, έχει την αζίζωση να δίνουν, τουλάχιστο τον ένα στους μη έχοντες. Ο σεβαστός ιεράρχης, όμως, άφησε διαθήκη –λένε στις εφημερίδες οι επιστολογράφοι- και κληροδότησε όλα τα υπάρχοντά του στην αδελφή του. Τι απέγιναν οι φτωχοί; Γιατί ο αρχηγός της Εκκλησίας μας όταν συνέτασσε τη διαθήκη του δεν θυμήθηκε κάτι από τα ιερά διδάγματα του Κυρίου Ημών Ιησού Χριστού και κυρίως εκείνο που αναφέρεται στους δύο χιτώνες, που σίγουρα συνιστούσε επί χρόνια και χρόνια από του ιερού άμβωνος με χριστιανικό πάθος ο σεβάσμιος κήρυξ των χριστιανικών διδασμάτων;¹²⁷

Στο δεύτερο μέρος ο Ψαθάς, αναφερόμενος στη διαθήκη του Αλέξανδρου Σβάλου,¹²⁸ ο οποίος τη βιβλιοθήκη του «δώρησε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και το μοναδικό του σπίτι θέλησε να δωρηθή στην σπουδάζουσα νεολαία για να γίνει

¹²⁵ Δ. Λουκάτος, «Οι “Γυναικείες Δουλειές”», *Βήμα*, 20.12.57, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

¹²⁶ Έ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 191.

¹²⁷ Δ. Ψαθάς, «Εύθυμα και Σοβαρά- Περί Διαθηκών», (δεν αναγράφεται στο απόκομμα η εφημερίδα και η ημερομηνία), Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

¹²⁸ Πρόκειται για το συνταγματολόγο Σβάλο, τον οποίο η Χατζημιχάλη πρέπει να γνώριζε προσωπικά, καθώς συναντούσε τακτικά την περίοδο της κατοχής τη Μαρία Σβάλου, τη σύζυγό του και δραστήρια φεμινίστρια. Στο Έ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 234.

Οίκος Φοιτητού των Αθηνών»,¹²⁹ σημειώνει: «Ο κόσμος, λοιπόν, με συγκίνηση είδε στις εφημερίδες την επιβεβαίωση των κρίσεών του για τον αξέχαστο πολιτικό άνδρα, που θα είχε, ωστόσο, κάθε λόγο να δείξη την πικρία του για τον κατατρεγμό των φανατικών υπερεθνικοφρόνων και παθιασμένων ορθοδόξων χριστιανών». Αντίθετα, γράφει ότι «υπάρχουν περιπτώσεις υπερεθνικοφρόνων πολιτών, υπερχριστιανών υπερορθοδόξων, με τεράστια περιουσία που όταν πέθαναν αποκάλυψαν μια μικρή ψυχή, αφήνοντας όλα τα τεράστια πλούτη τους στους δικούς τους, χωρίς να σκεφθούν τον φουκαρά πλησίον, για τον οποίον, ωστόσο, έκαναν τάχα ότι αγωνίστηκαν σ' όλη την ζωή τους».¹³⁰ Η μομφή προς το Βλάχο, μέσω μάλιστα και της σύγκρισης των δύο δημόσιων ανδρών είναι εμφανής και μάλλον στο βαθμό που το απόκομμα θεωρήθηκε σημαντικό από τη Χατζημιχάλη, ώστε να βρίσκεται στο αρχείο της, μαζί βέβαια και με άλλα αποκόμματα εφημερίδων που αφορούσαν στο θάνατο και την κηδεία του Αρχιεπισκόπου, φαίνεται να την επηρεάζει.

Τέλος, προκειμένου να τονιστεί η φιλοπονία της ως λαογράφου και το μέγεθος της συγγραφικής της παραγωγής, πρέπει να αναφερθεί ότι στο Αρχείο της στο Μουσείο Μπενάκη παραμένει και περιμένει ακόμα ανέκδοτη η μελέτη της με τίτλο «Το Μέτσοβο»,¹³¹ προϊόν της τριετούς έρευνας της στο χωριό του Μετσόβου. Το υλικό, χειρόγραφο και ογκωδέστατο, αφορά σε ήθη και έθιμα του Μετσόβου, όπως χορούς, πανηγύρια, τραγούδια, παροιμίες, μάγια-μάτιασμα. Σημαντικό μάλιστα θεωρούμε το ότι στο υλικό αυτό υπάρχουν ερωτηματολόγια που είχε συντάξει για τη συλλογή αυτών των πληροφοριών, εκθέσεις μαθητών του δημοτικού σχολείου του χωριού, αλλά και άλλα ίσως στοιχεία που δεν εντοπίστηκαν από τη γράφουσα και αποτελούν τεκμήρια της επιστημονικής μεθοδολογίας της λαογράφου.

¹²⁹ Δ. Ψαθάς, *ό.π.*, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

¹³⁰ Στο ίδιο.

¹³¹ Έ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 160.

3.1.2. Ξενόγλωσση εργογραφία και δημοσιεύσεις σε διεθνή έντυπα

Και βέβαια, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί η ξενόγλωσση εργογραφία της Χατζημιχάλη, καθώς είναι αποκαλυπτική της διεθνούς εμβέλειας της λαογράφου και της σταδιακής αναγνώρισής της και εκτός των ελληνικών συνόρων. Έτσι, πρώτη της δημοσίευση σε ξένο έντυπο συναντάμε το 1927, στο Λεύκωμα του Διεθνούς Ινστιτούτου Πνευματικής Συνεργασίας της ΚΤΕ, *Volkskunst in Europa*, όπου το Ελληνικό Τμήμα αναλαμβάνει η Χατζημιχάλη με το Ζάχο. Έκτοτε συναντάμε πάμπολλες εργασίες της σε ξενόγλωσσα έντυπα και εκδόσεις. Τρία χρόνια αργότερα, το 1930 κείμενό της συμπεριλαμβάνεται στο *Art Populaire* του Institut International de Coopération Intellectuelle με τίτλο «L'Art Populaire Grec», ενώ το 1931 οι εκδόσεις Πυρσός εκδίδουν το βιβλίο της, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη- «Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία»*, αφιερωμένο στον πατέρα της, γεγονός που αποκαλύπτει την αξία ίσως συναισθηματική ίσως επιστημονική την οποία του απέδιδε. Το βιβλίο είναι γραμμένο σε δημοτική, αλλά περιλαμβάνει και περιλήψεις των κεφαλαίων στη γαλλική γλώσσα, γεγονός που υποδηλώνει ότι απευθυνόταν και σε ξένο κοινό.

Την επόμενη χρονιά, δημοσιεύει στο μηνιαίο περιοδικό *Εθνικός Κήρυξ* της Ν. Υόρκης άρθρο με τίτλο «Παραδόσεις, Ήθη και Έθιμα του Ελληνικού Λαού». Το 1936 δημοσίευσε στο *Revue Internationale des études Balkaniques* του Βελιγραδίου την εργασία «L'art Populaire Grec», που το 1937 εκδίδεται ως βιβλίο, ενώ στο *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* το άρθρο της «Μεσογειακά και Εγγύς Ανατολής Κεντήματα – τα Ελληνικά Κεντήματα -Ήπειρος, Σκύρος» και στο *L'Hellenisme Contemporain* 3 δημοσιεύει το άρθρο της «Le Costume».

Σημαντικό, εξάλλου, είναι να αναφερθεί ότι το 1948 συγγράφει το βιβλίο *Ελληνικαί Εθνικαί Ενδυμασίαι*, το οποίο εξέδωσε το Μουσείο Μπενάκη σε επιμέλεια Αντωνίου Μπενάκη και περιέχει κείμενα τόσο στα γαλλικά όσο και στα αγγλικά. Το 1949 δημοσιεύεται άρθρο της στο περιοδικό *Hellenia* με τίτλο «Greek National Handicrafts», ενώ την ίδια χρονιά και την επόμενη αντίστοιχα εκδίδει δύο βιβλία στα γαλλικά, το *La Maison Grecque* και το *La Sculpture sur Bois*. Το 1953 δημοσιεύει στο περιοδικό *Hellénisme Contemporain* το άρθρο της «Μορφές από τη Σωματειακή Οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», το οποίο μεταφράζεται και στα γαλλικά και δημοσιεύεται στο ίδιο τεύχος, ενώ το 1955 δημοσιεύει στο περιοδικό *France-Greece* το άρθρο «L'Art Populaire Grec». Τέλος, το 1960 δημοσιεύει στο περιοδικό *Ελληνισμός της Αμερικής* το άρθρο της με τίτλο «Popular Architecture in Greece».

Προκειμένου να εξηγήσουμε την ξενόγλωσση εργογραφία της, με βάση το ότι αυτή ξεκινά το 1927, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι μετά την οργάνωση των εκθέσεων χειροτεχνίας στις Δελφικές Εορτές και την οργάνωση του ελληνικού περιπτέρου στη Βαλκανική Έκθεση το 1930 είχε γίνει γνωστή και στο εξωτερικό και

ως εκ τούτου συμμετείχε στο διεθνή επιστημονικό διάλογο που είχαν ήδη ξεκινήσει οι ξένοι συνάδελφοί της. Άλλωστε, δεν θα ήταν αβάσιμο να θεωρήσουμε ότι μετά από αυτές τις εκθέσεις το διεθνές ενδιαφέρον για την ελληνική λαϊκή τέχνη είχε ενταθεί, καθώς τις Δελφικές Εορτές παρακολούθησαν και πολλοί ξένοι. Εξάλλου, η στο εξής συμμετοχή της Χατζημιχάλη σε άλλες διεθνείς εκθέσεις, οι οποίες θα αναφερθούν στο αντίστοιχο κεφάλαιο, αλλά και η απονομή στο πρόσωπό της το 1933 από το βελγικό κράτος του Παράσημου του Λεοπόλδου,¹³² αποτελούν επιπλέον τεκμήρια της παραπάνω υπόθεσης.

¹³² Έ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 282.

3.2. Η ιδεολογική διάσταση του συγγραφικού έργου της Χατζημιχάλη

Η Χατζημιχάλη υπήρξε πολυγραφότατη. Εξέδωσε οχτώ βιβλία και αρθρογράφησε σε πάμπολλες εφημερίδες και περιοδικά τόσο της Ελλάδας όσο και του εξωτερικού. Τα κείμενα αυτά πέρα από το καθαρά επιστημονικό τους ενδιαφέρον αποτελούν αδιαμεσολάβητα τεκμήρια των ιδεολογικών προσανατολισμών της λαογράφου, προσανατολισμών, τους οποίους θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στη συνέχεια.

3.2.1. Δημοτική γλώσσα και ελληνικότητα

«Η ύπαρξις κοινής εθνικής γλώσσης είναι γνωστόν ότι ενδυναμώνει την εθνικήν συνείδησιν»¹³³ γράφει η Χατζημιχάλη και με τη φράση της αυτή φαίνεται όχι μόνο να γνωρίζει, αλλά και να ασπάζεται τους στόχους των λογίων του 19ου αιώνα τόσο των ξένων όσο και των Ελλήνων, οι οποίοι – κυρίως από την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους και εξής- με το λαογραφικό τους έργο επιδόθηκαν στο να αποδείξουν, αλλά και να διαμορφώσουν μια «κοινή Ελληνική» και μέσω αυτής να ισχυροποιήσουν τη νεοελληνική «εθνικήν συνείδησιν».

Προκειμένου, βέβαια να επιτευχθεί ο στόχος αυτός - και με βάση το γερμανικό πρότυπο- θυσιάστηκαν οι τοπικές ιδιαιτερότητες στο όνομα της «ψυχής του λαού», η οποία έπρεπε να εμφανίζεται ως αδιαίρετη. Ενδεικτικοί ως προς αυτή την κατεύθυνση είναι οι τίτλοι των λαογραφικών βιβλίων που εκδόθηκαν αυτή την περίοδο. Πιο συγκεκριμένα συναντάμε τίτλους όπως *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος* (Κέρκυρα, 1852) του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου, *Τραγούδια Εθνικά* (Κέρκυρα 1852) του Αντωνίου Μανούσου.

Την αρχή ενός τέτοιου προσανατολισμού συλλογών κάνει η πιο σημαντική έκδοση αυτού του είδους. Η έκδοση αυτή έγινε από το Fauriel το 1824, τιτλοφορείται *Δημοτικά τραγούδια της σύγχρονης Ελλάδας*, εντάσσεται στο γενικότερο ενθουσιασμό που δημιούργησε το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης στους Ευρωπαίους και ιδιαίτερα στους Γάλλους και είχε σαν στόχο να προπαγανδίσει στο εξωτερικό τον ελληνικό αγώνα για ανεξαρτησία. Για αυτό και ο ίδιος στον «Πρόλογο» γράφει ότι σκοπός του είναι να προσφέρει «μερικά καινούρια στοιχεία

¹³³ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής Τέχνης*, Αθήνα, 1929, σ. 4.

για να εκτιμήσουμε πιο σωστά και πιο δίκαια από ό, τι γίνεται συνήθως τα έθιμα, το χαρακτήρα και τα χαρίσματα των τωρινών Ελλήνων». ¹³⁴

Και αυτό που τελικά προκύπτει από όσα ήδη ειπώθηκαν είναι ότι το κύριο μέσο, για να τονιστεί η εθνική ομοιογένεια δεν ήταν η λαογραφία, αλλά η γλώσσα, καθώς οι λόγιοι προσπαθούσαν να προβάλουν «ως εθνική γλώσσα την ενιαία και ομογενή, κατά το Fauriel, γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών». ¹³⁵ Στην προσπάθεια τους, ωστόσο, αυτή επιδόθηκαν σε μια ενσυνείδητη αλλοίωση των κειμένων των δημοτικών τραγουδιών, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που, όπως αναφέρει η Άλκη Κυριακίδου Νέστορος, ακόμα και σήμερα δεν μπορεί κανείς με ασφάλεια να ξεχωρίσει τα γνήσια δημοτικά τραγούδια από αυτά που απλά παρεισφρήσανε στις συλλογές. ¹³⁶ Εξαίρεση, βέβαια, αποτελεί η συλλογή δημοτικών τραγουδιών του Αντώνιου Μανούσου, μέλους του κύκλου του Σολωμού, ο οποίος στην εισαγωγή - απευθυνόμενος με δραματοποιημένο μάλιστα λόγο στο λαό- σημειώνει: «αυτά(τα δημοτικά τραγούδια) είναι πλάσματα εδικά σας, είναι το ξεχείλισμα της ψυχής σας, και κανείς καλύτερα από σας ημπορεί να τα ακούση, και να διορθώση τας έλλειψεις και τα σφάλματά τους». ¹³⁷

Και η τελευταία αυτή φράση προοιωνίζεται ένα ζήτημα που από το 1880 και ως το Σύνταγμα του 1975 απασχόλησε όχι μόνο την ελληνική διανόηση, αλλά και το ελληνικό κράτος και δεν είναι άλλο από το ζήτημα του δημοτικισμού. Το θέμα είναι άξιο ενδιαφέροντος, όχι μόνο γιατί πήρε τόσο μεγάλες διαστάσεις, ¹³⁸ αλλά και γιατί και ως αίτημα και ως διακύβευμα αντικατόπτριζε τη στάση των διανοουμένων απέναντι στην έννοια της ελληνικότητας.

Καταρχάς, λοιπόν, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η Χατζημιχάλη, κινείται με άνεση ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα, ανάλογα με τις περιστάσεις. Την άνεση αυτή, σε σχέση τουλάχιστον με την καθαρεύουσα, πρέπει να της την προσέφερε και η θητεία της, ως γραμματέα του πατέρα της, ο οποίος της υπαγόρευε άρθρα του «που δημοσιεύονταν στις πιο σημαίνουσες εφημερίδες και στη *Νέα Εφημερίδα* που έγινε ιδιοκτήτης και διευθυντής ύστερα από τον Ιωάννη Καμπούρογλου». ¹³⁹ Έτσι, ενώ τα πρώτα κιόλας άρθρα της «Νεοελληνικής Λαϊκής

¹³⁴ Fauriel, *Chants populaires de la Grece modern*, Paris, 1824, VII, στο Α.Κυριακίδου-Νέστορος,ό.π., σ. 72.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 79 - 80.

¹³⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής συλλογές δημοτικών τραγουδιών: Γεώργιος Ευλάμπιος, *Ο Αμάραντος ήτοι τα ρόδα της αναγεννηθείσης Ελλάδος. Δημοτικά ποιήματα των νεωτέρων Ελλήνων*. Ακαδημία Επιστημών, Αγία Πετρούπολη, 1843, ανατύπωση σε ελληνική έκδοση :Νότης Καραβίας, Αθήνα, 1973 και Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κέρκυρα, 1852 .

¹³⁷ Α. Μανούσος, *Τραγούδια εθνικά*, τ.1, Κέρκυρα, Ερμής, 1850, σ. 4, στο Μ. Herzfeld, ό.π., σ. 76.

¹³⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις αιματηρές συγκρούσεις με αφορμή τη μετάφραση των Ευαγγελίων το 1901 και της τριλογίας του Αισχύλου *Ορέστεια* το 1903.

¹³⁹ Έ.Α. Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 16.

Τέχνης, Τρίκερι» και «Νεοελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Τρίκερι-Φορεσιά», δημοσιευμένα και τα δύο το 1925 είναι γραμμένα σε δημοτική, το λήμμα για παράδειγμα «Λαϊκή Τέχνη» τόσο στο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* των εκδόσεων Ελευθερουδάκη όσο και στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* των εκδόσεων Πυρσός είναι γραμμένο σε καθαρεύουσα.

Η ίδια, ωστόσο, τάσσεται ανοιχτά υπέρ της δημοτικής όταν γράφει στο έργο της *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία*:

Το πνεύμα του δημοτικισμού, που τα τελευταία σαράντα χρόνια ξαπλώθηκε στον τόπο μας, δίδαξε πως πρέπει να μάθουμε να εκτιμούμε το πραγματικό «είναι» μας. Και μας έδειξε πως είναι ανάγκη να το γνωρίσουμε όσο μπορεί πιο βαθιά αυτό το «είναι» μας, γιατί μόνον απάνω σ' αυτό θα θεμελιωθεί η πρόοδος του λαού μας. Και τέλος αποτέλεσε μian αντίδραση ευεργετική και μας άλλαξε σ' ένα βαθμό τον τρόπο που σκεπτόμαστε, τον καιρό ακριβώς που η νεοελληνική σκέψη είχε πια κατηφορίσει στον ψευτοκλασικισμό και τον άρρωστο ρομαντισμό, μian αντίδραση που μας άνοιξε την όρεξη να αισθανόμαστε βαθύτερα και ειλικρινέστερα. Από μian άλλη μεριά με τις περίφημες εργασίες του πολυμαθέστατου Καθηγητή Ν. Πολίτη[...] άρχισε στον τόπο μας μια γόνιμη επιστημονική λαογραφική κίνηση, που γενικά ωφέλησε την πνευματική ζωή μας, αλλά προπάντων μας έμπνευσε τον ενθουσιασμό για τις εθνικές αυτές αξίες, που αιώνες ζουν ανέγγιχτες από το χρόνο.¹⁴⁰

Η τελευταία μάλιστα περίοδος αποδεικνύει ότι η λαογράφος όχι μόνο ασπάζεται το κίνημα του δημοτικισμού, αλλά και αναγνωρίζει ανάμεσα σε αυτό και τη λαογραφία κοινούς στόχους και κοινά «ευεργετικά» αποτελέσματα.

Η σύνδεση, βέβαια, αυτή δεν είναι επινόηση της Χατζημιχάλη, καθώς το κίνημα του δημοτικισμού από την αρχή του κιόλας στα 1880 συνάντησε τη «νεογέννητη» ελληνική λαογραφία στη βάση της εθνικιστικής ιδεολογίας και στο όραμα του αλυτρωτισμού. Παραλείποντας να επαναλάβουμε τις προσπάθειες του Πολίτη προς αυτή την κατεύθυνση αναφέρουμε εδώ τα λόγια του Ψυχάρη, ο οποίος γράφει στο εμβληματικό έργο του *Το Ταξίδι μου* τα εξής: «Το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα πολιτικό. Ό, τι πολεμά να κάνει ο στρατός για τα φυσικά σύνορα, θέλει η γλώσσα να το κάμη για τα σύνορα τα νοερά...».¹⁴¹

Έτσι, το «είναι» του Νεοέλληνα, το οποίο κατά, τη Χατζημιχάλη, ήταν η δημοτική που του δημιούργησε την ανάγκη να γνωρίσει, μπορεί να θεωρηθεί ως συνώνυμο «μιας υποτιθέμενης “ουσίας” ιδιοσυγκρασιακών και πολιτισμικών

¹⁴⁰ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία*, Πυρσός, Αθήνα, 1931, σ. 19.

¹⁴¹ Γ. Ψυχάρης, *Το ταξίδι μου*, Αθήνα, Ερμής, 1971, σελ.201, στο Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 129.

γνωρισμάτων των νεοελλήνων, που θεμελιώνει και την ποιοτική τους υπεροχή»,¹⁴² υπεροχή που νομιμοποιεί επεκτατικές βλέψεις και εν τέλει επιτελεί κατά τα λεγόμενα του Ψυχάρη, σε επίπεδο βέβαια ιδεών, τις λειτουργίες του στρατού. Στην υπεροχή αυτή «η μονοπώληση της κλασικής κληρονομιάς, που εδραιώνει την εθνικιστική ιδεολογία της σύγχρονης Ελλάδας, και η δοξαστική αποθέωση μιας ιστορικής συνέχειας», όπως με αφοσίωση προσπάθησαν να αποδείξουν οι Έλληνες λαογράφοι με πρώτο τον Πολίτη φέρνοντας στο φως «εθνικές αξίες, που αιώνες ζουν ανέγγιχτες από το χρόνο»,¹⁴³ «πρόσφεραν μια αδιάσειστη βάση». ¹⁴⁴

Το ότι η Χατζημιχάλη αντιμετωπίζει τη δημοτική ως εργαλείο για να εξαλειφθεί το ζήτημα της αλλοτρίωσης του Νεοέλληνα από τον εαυτό του διαπιστώνεται και από τα όσα αναφέρει στην κατάθεσή της στη «Δίκη των Τόνων», στην οποία διαβάσουμε τα εξής:

*Κατηγορείται ο κ. Κακριδής ως αντεθνικιστής, γιατί είχε το θάρρος να βροντοφωνήσει μιαν πραγματικότητα, να ξεσκεπάσει την αλήθεια, να ζητήσει ένα ουσιαστικότερο θεμελίωμα των σπουδών των παιδιών μας στο κλασσικό γυμνάσιο. Γιατί είχε την τόλμη να πει, ότι και ο σημερινός Έλληνας, που τον γέννησαν τα ίδια βουνά και τα ίδια λαγκάδια, όπως και τον αρχαίο, αν κατορθώσει να βρει το δρόμο του και τον εαυτό του, τις πνευματικές του αξίες, αν πετύχει να ζωντανέψει στην ψυχή του τις αρχαίες εκείνες ψυχικές δυνάμεις που έπλασαν τόσους ήρωες, τόσους μυθικούς ανθρώπους, θα μπορέσει ν' ανθίσει και στη νεώτερη Ελλάδα ένας καινούριος πολιτισμός βασισμένος στις πραγματικές δυνάμεις του Έθνους.*¹⁴⁵

Άλλωστε, το ότι η Χατζημιχάλη τασσόταν υπέρ του δημοτικισμού και πιο συγκεκριμένα υπέρ των απόψεων του Ψυχάρη, επιβεβαιώνει και η κόρη της Ε.Α. Χατζημιχάλη, η οποία αναφέρει: «Ο εναρκτήριος λόγος της στο Λύκειο Ελληνίδων Σμύρνης είναι γραμμένος σε μια θαυμάσια καθαρεύουσα. Γρήγορα όμως η Αγγελική θα στραφεί στη δημοτική, μια γλαφυρή δημοτική, και όχι μόνο αυτό, αργότερα παίρνει μέρος στη “Δίκη των Τόνων”. Εμένα μου έδινε να διαβάσω Ψυχάρη». ¹⁴⁶ Ο Ψυχάρης, εξάλλου, καθώς αναγνώριζε τη σπουδαιότητα του ρόλου των γυναικών για την αναγέννηση του έθνους, κατατασσόταν στους υποστηρικτές των προσπαθειών των πρώτων φεμινιστριών,¹⁴⁷ μια εκ των συνεχιστών των οποίων ήταν και η Χατζημιχάλη.

¹⁴² Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1922)*, 6^η έκδοση, μτφ. Ι. Πετροπούλου- Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 27.

¹⁴³ Βλ. σημ. 140.

¹⁴⁴ Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 27.

¹⁴⁵ «Κατάθεση Α.Χατζημιχάλη-Αγγελική Χατζημιχάλη, λογία», *Η Δίκη των Τόνων(Η πειθαρχική δίωξις του καθηγ. Ι.Θ. Κακριδή)*, 2^η έκδοση, Νέα Εστία, Αθήνα, 1998, σ. 177.

¹⁴⁶ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 71.

¹⁴⁷ Βλ. Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σελ. 129-130.

3.2.2. Η σύνδεση του νεοελληνικού πολιτισμού με τον αρχαίο και η αδιάσπαστη συνέχειά του

Η Χατζημιχάλη συνεχίζοντας την παράδοση των λαογραφικών μελετών υποστήριξε τη σύνδεση του νεοελληνικού πολιτισμού με τον αρχαίο και την αδιάσπαστη συνέχειά του. Χαρακτηριστικά, αναφερόμενη στη λαϊκή τέχνη, γράφει ότι «το φυσικόν αυτό δημιούργημα της φυλής μας, είναι μια απόδειξις του αδιασπάστου της ζωής του έθνους μας. Δια τούτο εις τα σημερινά σχέδια ανευρίσκομεν αρχαιότατα πρότυπα, τα οποία συναντώμεν εις πολύ παλαιάς εποχάς του ελληνικού πολιτισμού».¹⁴⁸

Το γεγονός ότι το ελληνικό λαογραφικό ενδιαφέρον αναζητά τη σύνδεση με την αρχαιότητα εξηγείται από το ότι έχει να αναρωτηθεί όχι μόνο σε σχέση με το «εμείς» και «οι άλλοι» αλλά και σε σχέση με το «εμείς» και «οι αρχαίοι».¹⁴⁹ Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και προεπαναστατικά ακόμα, κυρίως μέσα από το δίλημμα των λογίων σε σχέση με το «γλωσσικό ζήτημα». Ενώ, για παράδειγμα, λόγιοι όπως ο Νικόλαος Σοφιανός και ο Δημήτριος Καταρτζής τίθενται υπέρ της νεοελληνικής γλώσσας, δεν συμβαίνει το ίδιο με τον Άνθιμο Γαζή. Ο Δημαράς αναφερόμενος στη ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων στα τέλη του 18ου αιώνα γράφει:

*Ανάγκη όμως ο καινούριος ελληνισμός να διαλέξει μέσα στα ένδοξα περασμένα το ιδανικό του. Η σύγκριση και η κρίση είναι εύκολη· τον βοηθεί και ο δυτικός κλασικισμός που έχει την περίοδο αυτή φουντώνει: την δόξα της κλασικής Ελλάδας καμιά άλλη στιγμή της παγκόσμιας ιστορίας δεν την φθάνει. Οι νέοι Έλληνες πρέπει να φθάσουν τους αρχαίους προγόνους τους».*¹⁵⁰

Έτσι, στόχος και της προεπιστημονικής λαογραφικής έρευνας, από τη δημιουργία κιόλας του ελληνικού κράτους το 1830 ήταν να επιχειρηματολογήσει πάνω στις επεκτατικές του τάσεις στη βάση της έννοιας του περιούσιου λαού. Με άλλα λόγια και η λαογραφία επιστρατεύθηκε προκειμένου για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας μέσα από τη σύνδεση του νεοελληνικού παρόντος με την ελληνική αρχαιότητα, την οποία εν τέλει καλούνταν και να φωτίσει. Αυτό, άλλωστε, φαίνεται να υπαινίσσεται ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, όταν κατά το χωρισμό της εθνικής μας ιστορίας σε τρεις περιόδους αναγνωρίζει ότι οι δύο πρώτες εκπλήρωσαν τις «μεγάλες ιστορικές εντολές» που τους αντιστοιχούσαν και αναφέρει για την

¹⁴⁸ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής Τέχνης*, Αθήνα, 1929, σ. 4· Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, τ. 5, Ελευθερουδάκης, Αθήνα, 1930, σ. 383.

¹⁴⁹ Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 39.

¹⁵⁰ Κ.Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 213.

τωρινή περίοδο ότι «ίσως κέκληται να εκπληρώση και άλλην τρίτην».¹⁵¹ Και επειδή «το έθνος για την εθνικιστική ιδεολογία δεν αποτελεί καταληκτική κατάσταση και δεν θεωρείται ποτέ ιστορικά ολοκληρωμένο»,¹⁵² του ανατίθεται και μέσα από το έργο του Παπαρρηγόπουλου διπλός ρόλος, να αποτελέσει από τη μία τη βάση και από την άλλη το όραμα του εθνικισμού.¹⁵³

Η ανάγκη, ωστόσο, σύνδεσης του ελληνικού παρόντος με το ένδοξο παρελθόν προκειμένου για τη νομιμοποίηση των επεκτατικών αιτημάτων προέκυψε, κατά τη γνώμη μας, από μια μειωτική αντίληψη που είχε δημιουργηθεί στους νεοέλληνες λογίους για τον ελληνικό λαό κυρίως λόγω του τρόπου με τον οποίο τον αντιμετώπιζαν οι σύγχρονοί του Ευρωπαίοι. Την παραπάνω άποψη επιβεβαιώνει στην εισαγωγή του έργου του ο ίδιος ο Fauriel όταν σημειώνει ότι «από τέσσερις και περισσότερους τώρα αιώνες, οι σοφοί της Ευρώπης δε μιλούν για την Ελλάδα πάρα μόνο για να θρηνήσουν το χαμό του παλαιού της πολιτισμού», ενώ τους σύγχρονους Έλληνες «οι σοφοί δεν τους λογάριαν καθόλου ή, αν τους ανέφεραν, αυτό δεν έγινε παρά μονάχα στα πεταχτά, και για να τους χαρακτηρίσουν σαν φυλή τιποτένια, ξεπεσμένη σε σημείο που να αξίζει μόνο την περιφρόνηση ή τη λύπηση των καλλιεργημένων ανθρώπων».¹⁵⁴

Για αυτό και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος στη συλλογή δημοτικών τραγουδιών του δεν εξομαλύνει μόνο τη γλώσσα, αλλά εξοβελίζει και αποσπάσματα, τα οποία θεωρεί ηθικά επιλήψιμα όπως το απόσπασμα «Τις πήραν και τις ξέταζαν όλες με την αράδα, ποια έχει άντρα αξώτερον για να την ξαγοράση». Το απόσπασμα αυτό, σε ένα τραγούδι σχετικό με μια ληστρική επιδρομή σ' ένα Ζαγοροχώρι της Ηπείρου, θεωρήθηκε αξιοκαταφρόνητο από το Ζαμπέλιο, γιατί αναφέρεται στο αποδεδειγμένο φαινόμενο των εκβιασμών των εύπορων χωρικών για την απόδοση λύτρων.¹⁵⁵

Ο προσανατολισμός των λαογραφικών ερευνών προς αυτή την κατεύθυνση συνεχίστηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, και μετά την αναγόρευση από τον Πολίτη της λαογραφίας ως επιστήμης. Όπως αναφέρει ο Στάθης Δαμιανάκος:

Πρόκειται για ένα επιπλέον σύμπτωμα της αλλοτρίωσης που υφίσταται στη χώρα μας το κοινωνικό στοιχείο σε σχέση με το εθνικό. Η ανάγκη πραγματοποίησης μιας νέας συλλογικής αυτογνωσίας(εθνικοκρατικής), η οποία για τις χώρες της δυτικής Ευρώπης εκπληρώνεται μέσα από τις οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που

¹⁵¹ Κ.Θ. Δημαράς, Εισαγωγή στην 1^η έκδοση (1853) της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, Αθήνα, Ερμής, 1970, σ. 26 στο Α. Κυριακίδου-Νέστορος, ό.π., σ. 47.

¹⁵² Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, ό.π., σ. 93.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 95.

¹⁵⁴ Fauriel, *Chants populaires de la Grece modern*, Paris, 1824, VII στο Α. Κυριακίδου-Νέστορος, ό.π., σ. 73.

¹⁵⁵ Βλ. Μ. Herzfeld, ό.π., σ. 83.

προκαλεί η βιομηχανική επανάσταση, για χώρες του περιφερειακού καπιταλισμού, όπως η Ελλάδα, θα ενσαρκωθεί μέσα από το ιδεολόγημα της τρισχιλιετούς συνέχειας και ομοιογένειας της φυλής.¹⁵⁶

Πέρα, όμως, από την επίδραση που άσκησε στη Χατζημιχάλη η προγενέστερη και σύγχρονη της κατεύθυνση των λαογραφικών μελετών υπήρχαν και αρκετά πρόσωπα του φιλικού περιβάλλοντός της που υπερθεμάτιζαν την άποψη αυτή. Πιο συγκεκριμένα, ο Ζάχος, γράφει: «Όπως υπάρχει δημόδης ποίησης εν Ελλάδι, βεβαίως θα υπάρξει μια λαϊκή καλλιτεχνία, μια λαϊκή αρχιτεκτονική, μια λαϊκή μουσική. Όλα δε αυτά δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια εξέλιξις των αρχαίων ελληνικών τεχνών».¹⁵⁷

Αντίστοιχα, και για τη λαογράφο, όπως η δημοτική γλώσσα είναι «αυτή η ίδια η παλιά μας γλώσσα»,¹⁵⁸ και για αυτό, όπως αναφέρθηκε, την υπερασπίζεται, έτσι και η λαϊκή τέχνη, και εδώ έγκειται η αξία της, «είναι η μόνη ζωντανή τέχνη που κατέχομε στηριγμένη απάνω στη φυλετική μακρόχρονη ιστορία μας, στην ελληνική φύση και τη ζωή».¹⁵⁹

Επιπλέον, σε άλλο κείμενό της σπεύδει να διαβεβαιώσει ότι «αν και εκ πρώτης όψεως οι “φορεσιαί”, ουδεμίαν φαίνονται έχουσαι σχέσιν με αρχαιοτέρας εποχάς, εν τούτοις εξετάζοντες αυτάς αναλυτικώτερον, διακρίνομεν και εξακριβούμεν εις αυτάς πολλά στοιχεία των απωτέρων εποχών εκείνων».¹⁶⁰

Στην ίδια λογική, σχετικά με την κεραμική αναφέρει ότι η λαϊκή αυτή τέχνη είναι «αποδομένη εις τον Θαλήν».¹⁶¹ Και πιο συγκεκριμένα, για την αγγειοπλαστική γράφει ότι «οι Ρωμαίοι αναφέρουν ότι η όλη αγγειοπλαστική τέχνη θα προήλθεν από την Σάμον, διότι είχε το κατάλληλον υλικόν δια την κατασκευήν των πηλίνων αγγείων και εκείθεν έγινε γνωστή εις την Σικελίαν και την Ελλάδα».¹⁶²

Και επειδή το νεοελληνικό παρόν απέχει πολλούς αιώνες από το αρχαιοελληνικό παρελθόν του, η Βυζαντινή περίοδος χρησιμοποιήθηκε, και από τη Χατζημιχάλη, σαν τη γέφυρα που ενώνει τους δύο αυτούς πολιτισμούς, ώστε να αποτελέσουν ένα ενιαίο σύνολο. Έτσι, «μέσα στο νόημα του Ελληνισμού περικλείστηκε ακέραιη η μνήμη του Βυζαντίου, με το ισχυρό, μάλιστα, προβάδισμα

¹⁵⁶ Σ. Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 13.

¹⁵⁷ Α. Ζάχος, «Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Ο Καλλιτέχνης*, 8.1911, σ. 185.

¹⁵⁸ «Κατάθεση Α.Χατζημιχάλη-Αγγελική Χατζημιχάλη, λογία», *ό.π.*, σ. 179.

¹⁵⁹ Α. Χατζημιχάλη, «Τα θαύματα της Λαϊκής μας Τέχνης», *Η Βραδυνή*, 25.3.32, σ. 5.

¹⁶⁰ Α.Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ.5, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1930, σ. 386.

¹⁶¹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ.10, Ελλάς, Αθήνα, Πυρσός, 1934, σ. 838.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 838.

που του προσφέρουν δύο χαρακτηριστικά του: ο χριστιανισμός και η ενιαία κρατική υπόσταση».¹⁶³

Η προσπάθεια αναβάθμισης, ωστόσο, του Βυζαντίου προκειμένου να επιτελέσει τον εθνικό του σκοπό ανήκει ιστορικά στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, το 1852 ο Ζαμπέλιος κυκλοφορεί τη *Μελέτη ιστορική περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, στην οποία «αναβαθμίζεται η βυζαντινή περίοδος και συνδέεται με την ελληνική συνείδηση»,¹⁶⁴ ενώ το 1857 τυπώνει τις *Βυζαντινές Μελέτες*. Τέλος, το 1860 ξεκινά να εκδίδεται η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Παπαρρηγόπουλου, η οποία «θα ενώσει τον ελληνισμό σε χώρο και χρόνο. Η παλιά κοσμοαντίληψη που χώριζε στα δύο τους καιρούς, Αρχαίοι και Νεότεροι, ανατρέπεται. Τη θέση - της παίρνει ένα καινούριο σχήμα τρίσημο: αρχαιότητα, βυζάντιο, νέος ελληνισμός - όπου και τα τρία μέρη μετέχουν ισότιμα σε δόξα, σημασία και αίγλη».¹⁶⁵

Μετά μάλιστα το 1880, το σχήμα αυτό υποστηρίζεται επίσημα και από το κράτος, καθώς το Βυζάντιο αποτελεί και για τη σχολική ιστοριογραφία οργανικό κομμάτι της ελληνικής ιστορίας. «Ο “ευτελής και δεισιδαίμων Βυζαντινός” σύμφωνα με τις εκθέσεις των κριτών των διδακτικών βιβλίων το 1884 (*Ανθολόγιο* 76), είναι Έλληνας, εκπρόσωπος και αυτός, πλάι στον Αθηναίο της εποχής του Περικλή και στον “θυμοειδήν αρματολόν και κλέφτην” του “ιδιάζοντος χαρακτήρος του Ελληνικού έθνους”».¹⁶⁶ Το 1884 μάλιστα ιδρύεται από επιφανείς λόγιους της εποχής η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία με στόχο «να περισυναγάγη και διαφυλάξη τα εν Ελλάδι ή αλλαχού ευρισκόμενα έτι λείψανα της Χριστιανικής αρχαιότητας, ων η διάσωσης και η μελέτη συμβάλλουσι προς διαφώτισιν της πατρώας ημών ιστορίας και τέχνης».¹⁶⁷ Μέλος της ΧΑΕ, όπως πιστοποιεί επιστολή-πρόσκληση για Γενική Συνέλευση της ΧΑΕ προς τη λαογράφο,¹⁶⁸ ήταν και η Χατζημιχάλη.

Και είναι λογικό, καθώς, λόγω της οικογένειάς, αλλά και του κύκλου της, γνώριζε καλά και είχε αγαπήσει το βυζαντινό πολιτισμό. Πιο συγκεκριμένα, ο πατέρας της, Κολουβάς ήταν συλλέκτης καλλιτεχνικών χειρογράφων, κωδίκων, αλλά και βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων. Κάποιες από τις εικόνες αυτές

¹⁶³ Α. Δημαράς, «Επίλογος, ο “Ελληνισμός”», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 484.

¹⁶⁴ Α. Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, 3^η έκδοση, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα, 2009, σ. 39.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 47.

¹⁶⁶ Χ. Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834-1919) Γνωστικό Αντικείμενο και Ιδεολογικές Προεκτάσεις, Ανθολόγιο κειμένων- Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα, 1988, σ. 44-45.

¹⁶⁷ Δ. Κωνσταντίνος, *Η Ιστορία της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Υ.Π., Αθήνα, 2009, σ. 1-2

¹⁶⁸ «Πρόσκλησις Γενικής Συνελεύσεως της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας προς τα μέλη της ΧΑΕ», 29.1.1926, ΕΛΙΑ, Αρχείο Χατζημιχάλη, Αγγελική, Α.Ε.26/07.

βρίσκονται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο.¹⁶⁹ Σε ένα χρονογράφημά στην εφημερίδα *Εστία*, λίγες μέρες μετά το θάνατο του Κολυβά, ο Δημήτριος Καμπούρογλους γράφει «Με ήθελε κοντά του δια να ομιλήσωμεν, όπως πάντοτε, δια την αγαπητήν του Βυζαντινήν αγιογραφίαν. Το σπίτι του είναι τέλειον μουσείον Βυζαντινής τέχνης». ¹⁷⁰ Αλλά και ο παππούς της, ο χιώτης συμβολαιογράφος Γρηγόρης Μπουρνιάς είχε συλλογή από «διαλεχτά έργα τέχνης, αρχαιοελληνικά, βυζαντινά, ανατολικά[...].»¹⁷¹

Πέρα από αυτό και ο Ζάχος πίστευε στην αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού και στην τριμερή διαίρεση αυτού σε αρχαιοελληνικό – βυζαντινό – νεοελληνικό. Μάλιστα, μιλώντας για την ελληνική λαϊκή αρχιτεκτονική γράφει:

Εάν θελήσωμεν να παρατηρήσωμεν το σημερινόν ελληνικόν χωρικόν σπίτι και ζητήσωμεν να παραβάλωμεν αυτό απ' ευθείας με το αρχαίον ελληνικόν και από αισθητικής απόψεως και από πρακτικής τοιαύτης, θα ίδωμεν, ότι εκ πρώτης όψεως δεν αντιλαμβανόμεθα καμμίαν ομοιότητα. Εάν όμως παραβάλωμεν το σημερινόν ελληνικόν χωρικόν σπίτι με την αμέσως προηγούμενην ιστορικήν περίοδον, δηλαδή το σημερινόν σπίτι με το σπίτι της τελευταίας εξελίξεως της βυζαντινής τέχνης, θα ίδωμεν ότι μικρά μόνον υπάρχει παραλλαγή[...].»¹⁷²

Ένα βασικό, άλλωστε, επιχείρημα για την απόδειξη της σχέσης νεοελληνικού και αρχαίου πολιτισμού δια μέσου των βυζαντινών χρόνων αποτελεί για τη Χατζημιχάλη ο συσχετισμός της συνέχειας της ελληνικής γλώσσας με τη συνέχεια της ελληνικής αισθητικής. Συγκεκριμένα γράφει: «Ο ελληνικός λαός, όπως διετήρησεν ανόθευτον την γλώσσαν του, διετήρησεν άδολον και την τέχνην του».¹⁷³

Η αναφορά στην αναλογία λαϊκής τέχνης και γλώσσας δεν είναι τυχαία, αφού οι προκάτοχοί της μελετώντας, όπως ήδη αναφέρθηκε, «τα μνημεία του λόγου» της έχουν προσφέρει αδιάσειστα τεκμήρια. Το επιχείρημα αυτό συναντάμε και στο Ζάχο, ο οποίος σημειώνει ότι «το γνήσιον χωρικόν ελληνικόν σπίτι των βορείων μερών σώζεται κατά πολλά παραδείγματα εις μεγάλην περιφέρειαν πέριξ του Ολύμπου και της Πίνδου, ακριβώς δηλαδή εις εκείνα τα μέρη, όπου ήκμασε η γνήσια δημώδης ελληνική ποίησις[...].»¹⁷⁴

Αλλά και σε άλλα δημόσια κείμενα της δεν παραλείπει να συνδέει τη νεοελληνική λαϊκή τέχνη σε όλες τις εκφάνσεις της με την αρχαιοελληνική και τη βυζαντινή. Σε άρθρο για τους Σαρακατσάνους που δημοσίευσε τον Απρίλιο του 1927

¹⁶⁹ Βλ. Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 20.

¹⁷⁰ Δ. Καμπούρογλους, *Εστία*, 10.1.1916, σελ. 1.

¹⁷¹ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁷² Α. Ζάχος, «Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Ο Καλλιτέχνης*, 8.1911, σ. 185.

¹⁷³ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής*, *ό.π.*, σ. 4.

¹⁷⁴ Α. Ζάχος, «Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Ο Καλλιτέχνης*, 8.1911, σ. 185.

στη *Νέα Εστία* αναφερόμενη στα πλεχτά μανίκια της γυναικείας φορεσιάς γράφει ότι «αν και είναι ολοπλούμιστα με διάφορα χαρακτηριστικά γεωμετρικά σχέδια, οι σταυροί, τα σταυρούδια, με βυζαντινή επίδραση, δεν συμφωνούν με τα μαιανδρικά σχέδια που κεντούν στα ποκάμισα τους».¹⁷⁵ Στη συνέχεια, μιλώντας για τα θέματα των κεντημάτων των πουκαμίσων και πιο συγκεκριμένα για το απλούστερο από αυτά το πριονωτό ή το λεγόμενο ζιγκ ζαγκ, αναφέρει ότι «τόσο συνηθίζεται στη βυζαντινή διακοσμητική και πρωτύτερα ακόμη στην αρχαία ελληνική».¹⁷⁶ Και εν τέλει δε διστάζει να συμπεράνει ότι «τα διακοσμητικά θέματα των νομάδων αυτών είναι, χωρίς να μεταχειρισθώ υπερβολή, από τ' αγνότερα ελληνικά μοτίβα που βρίσκομε στην ελληνική κεντητική».¹⁷⁷

Αλλά και σε σχέση με την αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική σημειώνει ότι «ο τύπος αυτός (του σπιτιού) ενθυμίζει πολύ αρχαίαν εποχήν, ακόμη και προϊστορικήν, με την διαφοράν ότι εδώ η εστία δεν είναι εις το μέσον του δωματίου, αλλά εις τον τοίχον και με καπνοδόχον».¹⁷⁸ Σε άλλο κείμενό της, μάλιστα μιλώντας πιο γενικά αναφέρει ότι «η ελληνική αρχιτεκτονική, συνέχεια της βυζαντινής, διατηρεί εις πολλά μέρη της Ελλάδος τον τύπον του αρχαίου ελληνικού μεγάρου».¹⁷⁹

Η Χατζημιχάλη δεν περιορίστηκε, ωστόσο, στο να επιχειρηματολογήσει πάνω στη σύνδεση του νεοελληνικού πολιτισμού με το βυζαντινό, αλλά και στη διατήρηση στη μνήμη των Νεοελλήνων της αίγλης του Βυζαντίου ως αυτοκρατορίας, ως δηλαδή μεγάλης κλίμακας κρατικής υπόστασης. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* στο δικέφαλο αετό ως αγαπημένο θέμα της ελληνικής διακοσμητικής και δη κεντητικής. Πιο συγκεκριμένα διαβάζουμε:

*Ο δικέφαλος αετός, ο οποίος, κατά τους βυζαντινούς χρόνους είχε τόσην σημασίαν, διετήρησε ταύτην και κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας, αι δε πολύμορφοι απεικονίσεις του μαρτυρούσι πόσον στενώς συνδεδεμένος είναι ο αετός με την λαϊκήν ψυχήν, θεωρηθείς ως εθνικόν σύμβολον δια τους πόθους και τα όνειρα του Ελληνισμού. Τοσαύτη δε ήτο η αγάπη και προτίμησις του λαού προς τον δικέφαλον αετόν, ώστε δια τον στολισμόν του στήθους και της κεφαλής των γυναικών προετίμων τα νομίσματα τα φέροντα τον δικέφαλον και προ πάντων τα αυστριακά, των οποίων εγένετο δια την αποκλειστικήν αυτήν χρήση μέγα εμπόριον εν Ελλάδι.*¹⁸⁰

Δε θα ήταν, λοιπόν, ίσως, αβάσιμο πίσω από «τους πόθους και τα όνειρα του Ελληνισμού» να διακρίνουμε τη Μεγάλη Ιδέα, όπως αυτή οπτικοποιείται μέσα από το

¹⁷⁵ Α. Χατζημιχάλη, «Οι Σαρακατσαναίοι, Τα διακοσμητικά θέματα στην κεντητική τους τέχνη», *Νέα Εστία*, 15.4.1927-15.8.1927, σ. 30.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 31.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 31.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 826.

¹⁷⁹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, ό.π., σ. 384.

¹⁸⁰ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 833.

δικέφαλο αετό, ο οποίος στις συμβολικές του διαστάσεις παραπέμπει στο αυτοκρατορικό μεγαλείο. Η Μεγάλη Ιδέα μάλιστα, φαίνεται να δικαιολογείται και να ιεροποιείται κατά τη λημματογράφο, καθώς είναι στενά συνδεδεμένη με τη «λαϊκή ψυχή» και κατά αυτό τον τρόπο παίρνει σχεδόν μεταφυσικές διαστάσεις. Ως επακόλουθο, για τη Χατζημιχάλη, τους εθνικούς πόθους δεν έρχεται να οραματιστεί ο Έλληνας ή οι Έλληνες, αλλά ο «Ελληνισμός», ως αφηρημένη πλέον σύλληψη που δεν περικλείει απλώς και μόνο την έννοια του ανθρώπινου συνόλου και για αυτό, σε αυτό το σημείο του λήμματος, γράφεται με κεφαλαίο γράμμα, το οποίο επιλέγεται όχι τυχαία, αλλά μάλλον με προσοχή. Για αυτό και, κατά τη λαογράφο, η επιλογή του δικέφαλου αετού από το λαό δεν γίνεται από απλή προτίμηση, αλλά και από αγάπη.

Ωστόσο, η οπτική γωνία από την οποία η Χατζημιχάλη μελετά τα αντικείμενα λαϊκής τέχνης, ώστε να καταλήγει στην απόδειξη της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού με αφετηρία τον αρχαίο δεν πέρασε ούτε και στην εποχή της ασχολίαστη. Πιο συγκεκριμένα στο ίδιο περιοδικό το οποίο φιλοξενεί το άρθρο της για τους Σαρακατσάνους, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος αντεπιχειρηματολογεί σε σχέση με την ελληνική αποκλειστικότητα των μοτίβων των κεντημάτων και συγκεκριμένα του πριονωτού ή ζιγκ ζαγκ, που κατά τη λαογράφο «τόσο συνηθίζεται στη βυζαντινή διακοσμητική και πρωύτερα ακόμη στην αρχαία ελληνική».¹⁸¹ Η ένστασή του έγκειται στο ότι η τεθλασμένη, όπως την ονομάζει ο ίδιος, είναι «ένα πρωταρχικό διακοσμητικό στοιχείο στην αγγειοπλαστική και την αγγειογραφία ειδικά, στην όλη τέχνη γενικά, κάθε λαού». Οπότε και θεωρεί ότι:

*οι Σαρακατσαναίοι, χρησιμοποιώντας την απλή τεθλασμένη γραμμή για να διακοσμήσουν τα φορέματά τους ή τα στρωσίδια τους κάνουν άθελα ό,τι έκαναν όλοι οι πανάρχαιοι λαοί, όταν για πρώτη φορά θέλησαν να εκφράσουν το διακοσμητικό τους ένστικτο, ό,τι έκαναν οι Αιγύπτιοι, οι Φοίνικες, οι Ασσύριοι, οι Πέρσες, οι προελληνικοί λαοί της Μικράς Ασίας, οι προϊστορικοί Κρήτες, οι Ετρούσκοι και τόσοι άλλοι.*¹⁸²

Καθώς τα όσα ισχυρίζεται ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος τα τεκμηριώνει με σχετική βιβλιογραφία και εικόνες, από το άρθρο εξάγεται η νύξη ότι η επιστημονικότητα της λαογράφου, μέσω της αφαίρεσης, θυσιάζόταν κάποτε- όπως για παράδειγμα στη συγκεκριμένη περίπτωση - στην ανάγκη να αποκαλυφθεί στα λαϊκά δημιουργήματα μια καθαρή ελληνικότητα, μια ελληνικότητα βασισμένη στη μοναδικότητα τους. Για αυτό και ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος σημειώνει τα εξής:

Δε θέλω να αμφισβητήσω πως η απλή τεθλασμένη γραμμή, το πριονωτό, ας το πούμε πάλι έτσι, σχήμα είναι ένα συνηθισμένο μοτίβο της βυζαντινής και αρχαίας ελληνικής

¹⁸¹ Βλ. σημ. 176

¹⁸² Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Η απλή τεθλασμένη γραμμή στην αρχαία διακοσμητική», *Νέα Εστία*, τ.1, 15.4.1927-15.8.1927, σ. 350.

διακοσμητικής· μα θέλω συμπληρώνοντας την παρατήρηση τούτη, να προσθέσω πως είναι μια από τις πρώτες διακοσμητικές επινοήσεις του ανθρώπου, γνώριμη τόσο στους παλιούς όσο και στους νεώτερους λαούς.¹⁸³

Ίσως, λοιπόν, στο άρθρο αυτό, ίσως όμως και σε άλλους λόγους, οφείλεται η κριτική που κάνει η ίδια η Χατζημιχάλη αν όχι στον εαυτό της, σίγουρα στον κλάδο της, όταν αναφέρει τα εξής:

*Βέβαια μπορούμε να βρούμε και τώρα μια ρομαντική διάθεση και μια περιορισμένη εθνικιστική τάση στο βάθος του ενδιαφέροντος για τη λαϊκή τέχνη, που προκάλεσε μια κίνηση, αλλού δυνατότερη και αλλού επιπολαιότερη, σε όλους τους ευρωπαϊκούς λαούς τα τελευταία ογδόντα χρόνια. Αλλά η μονομέρεια της εθνικιστικής και ρομαντικής αντίληψης είναι γνωστό πια πως εμπόδισαν την αντικειμενική λύση των προβλημάτων της λαϊκής τέχνης, γιατί όσοι εργάστηκαν με τις αντιλήψεις αυτές υποχρεώθηκαν να σχηματίσουν από πριν θεωρίες σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους, που οι μελέτες τους έπειτα οι συνθετικές είχαν σκοπό να τις επαληθεύσουν.*¹⁸⁴

Και επειδή το συγκεκριμένο κείμενο, στο οποίο ανήκει το απόσπασμα δεν έχει καμία αναφορά σε άλλους λαούς ή συναδέλφους της τείνουμε να υποστηρίξουμε, ότι πραγματικά αυτά τα λόγια είναι λόγια αναστοχασμού.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 349.

¹⁸⁴ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία, ό.π., σ. 18.

3.2.3 Λαϊκή τέχνη και λαϊκή ψυχή

Η Χατζημιχάλη θεωρούσε ότι «από τα λαϊκά δημιουργήματα, επειδή είναι αυθόρμητα και αληθινά, δύναται να συναχθεί η αισθητική η πηγάζουσα από την ζωή και την ψυχήν του λαού». Πίστευε δηλαδή ότι αποκαλύπτουν την αυθεντική ελληνικότητα, η οποία μάλιστα θα αποτελέσει έμπνευση για σύγχρονους καλλιτέχνες και τεχνίτες. Την άποψή της αυτή διατυπώνει εναργώς στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Πυρσού, καθώς το λήμμα ξεκινά με τα εξής λόγια:

*Η ελληνική λαϊκή τέχνη, η αντικειμενική αυτή έκφρασις και εκδήλωσις του καλλιτεχνικού διακοσμητικού συναισθήματος του ελληνικού λαού εκφράζει, με τας πλουσίας και ποικίλας εκδηλώσεις και αποχρώσεις της, όλας τας διαφοράς και ιδιορρυθμίας των διαφόρων τόπων της πολυμόρφου ελληνικής γης και ζωής. Αντικατοπτρίζει ούτως η ελληνική λαϊκή τέχνη τον φυλετικόν χαρακτήραν, την ιδιοσυγκρασίαν, την ψυχικήν διάθεσιν, την αισθητικήν παράδοσιν, συνείδησιν και καλλιτεχνικήν ανάπτυξιν της ομαδικής ψυχής του ελληνικού λαού.*¹⁸⁵

Εδώ πρέπει να προσεχθεί το επίθετο «αντικειμενική» με το οποίο η Χατζημιχάλη προσδιορίζει τη λαϊκή τέχνη, καθώς και η φράση «ομαδική διάθεση της ψυχής του ελληνικού λαού». Οι λέξεις αυτές είναι σημαντικές, γιατί μας επιτρέπουν να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι για τη Χατζημιχάλη η ελληνική ψυχή είναι μια ζωντανή πραγματικότητα που ενυπάρχει σε όλους τους Έλληνες, ώστε οποιαδήποτε καλλιτεχνικό δημιούργημά τους να την αποκαλύπτει. Μόνο, άλλωστε με αυτή την έννοια η λαϊκή τέχνη μπορεί να είναι αντικειμενική σε αντίθεση μάλιστα με την «κυρίως τέχνη» όπως ονομάζει τη ακαδημαϊκή τέχνη, η οποία «επειδή είναι προϊόν του ατόμου και όχι του συνόλου μιας ομάδας, έχει χαρακτήρα εξαιρετικά υποκειμενικό[...]».¹⁸⁶ Η ελληνική, λοιπόν, ψυχή είναι, όπως το αντιλαμβανόμαστε, για τη Χατζημιχάλη και εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο του Έλληνα, αλλά και η Μούσα του, μια Μούσα, που, όπως στον Όμηρο, μιλά και καθοδηγεί τον καλλιτέχνη.

Ο όρος, βέβαια, λαϊκή ψυχή, φανερώνει την επίδραση που άσκησε στη Χατζημιχάλη η γερμανική λαογραφική σχολή. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον πατέρα της γερμανικής λαογραφίας Wilhelm Heinrich Riehl, στόχος της συγκεκριμένης επιστήμης είναι η «Αυτοεπίγνωση της εθνότητας». Και επί της ουσίας δεν υπάρχει ως επιστήμη «εφ' όσον δε θέτει το κέντρο των διεσπαρμένων ερευνών της εν τη ιδέα του έθνους»,¹⁸⁷ μια ιδέα του έθνους που για τους Γερμανούς

¹⁸⁵ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 825.

¹⁸⁶ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ρουμλούκι- Τρίκερι- Ικαρία, ό.π., σ. 16.

¹⁸⁷ Γ. Μέγας, «Η σπουδή της λαογραφίας. Σκοπός και έργον αυτής», *Λαογραφία*, τ.25, 1967, σ. 13.

ονομάζεται «ψυχή του λαού» (Volksgeist) και είναι ένα «έμφυτο» και με «υπερβατική καταγωγή»¹⁸⁸ χαρακτηριστικό.

Και πάνω σε αυτή την αρχή το γερμανικό ρομαντικό κίνημα και κατ' επέκταση η γερμανική λαογραφία αποτέλεσαν πρότυπα για το αντίστοιχο ελληνικό κίνημα και επιστήμη. Γιατί το θεωρητικό αυτό πλαίσιο δεν υιοθέτησε μόνο η Χατζημιχάλη, αλλά και ο πατέρας της λαογραφίας, Νικόλαος Πολίτης και ο σύγχρονός της λαογράφος Στίλπων Κυριακίδης, ο οποίος στον ορισμό της επιστήμης της λαογραφίας αναφέρει ότι σκοπός της είναι η έρευνα «του κατεξοχὴν ημῶν πολιτισμοῦ, του λαϊκού, και των δημιουργικῶν δυνάμεων της εθνικῆς ψυχῆς».¹⁸⁹

Για αυτό και την ανάδειξη της λαϊκής ψυχῆς είχε μέσω της δράσης της ως στόχο και η ίδια η Χατζημιχάλη. Σε σχέση, για παράδειγμα με την έκθεση λαϊκῆς τέχνης που οργανώθηκε από την ίδια στις πρώτες Δελφικές Εορτές το 1927 σημειώνει ότι « Η έκθεσις αὐτή[...]κατώρθωσε[...]να εδραιώσῃ δε τον ενθουσιασμόν και την πεποίθησιν ἐπὶ την ἀξίαν και την σημασίαν του πνεύματος της νεωτέρας ἐλληνικῆς ψυχῆς, της οὕτω ἀγνῶς ἐκφραζομένης δια της λαϊκῆς και διακοσμητικῆς μας τέχνης».¹⁹⁰

Η αναφορά, βέβαια, στη λαϊκή ψυχή δε θα είχε καμία χρησιμότητα, αν δεν αποτελούσε ένα ακόμα επιχείρημα της λαογραφίας προκειμένου για την υπεράσπιση των εθνικῶν διεκδικήσεων και τη νομιμοποίηση αυτών ως έμφυτο στοιχείο του ελληνισμού. Ακόμα και μετά τη μικρασιατική καταστροφή, η Μεγάλη Ιδέα, παρόλη την αρνητική της κατάληξη, φαίνεται να δικαιώνεται από τη Χατζημιχάλη ως ιστορικά αναπόφευκτη, μιας και ήταν σύμφυτη με τη λαϊκή ψυχή. Πιο συγκεκριμένα, η λαογράφος, σε απόσπασμα που ήδη παρατέθηκε συνδέει το δικέφαλο αετό του Βυζαντίου με τη λαϊκή ψυχή αναγορεύοντας τον σε εθνικό σύμβολο των πόθων και των ονείρων του Ελληνισμού. Με βάση αυτό το συλλογισμό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο «αλυτρωτισμός» για τη Χατζημιχάλη αποτελούσε όχι ιστορικό φαινόμενο, αλλά βιολογικό χαρακτηριστικό, που με ντετερμινιστικό τρόπο όχι μόνο οδήγησε, αλλά και οδηγεί στους εθνικούς πολέμους, καθώς δεν μπορεί να διασπαστεί από την «ουσία» του Έλληνα.

¹⁸⁸ Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 30.

¹⁸⁹ Στ. Κυριακίδης, «Τι είναι λαογραφία και εις τι δύναται να ωφελήσῃ η σπουδὴ της», *Λαογραφία*, τ. 12, 1938, σ.148.

¹⁹⁰ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκὴ Τέχνη», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, *ό.π.*, σ. 843.

3.2.4. Ο ελληνικός πολιτισμός και το ελληνικό τοπίο

Η Χατζημιχάλη είχε μια φυσιοκρατική αντίληψη περί της διαμόρφωσης του ελληνικού πολιτισμού. Η γενεαλογία της άποψης αυτής πρέπει να αναζητηθεί στα κείμενα του Περικλή Γιαννόπουλου, του εισηγητή του «αισθητικού εδαφισμού» από τον οποίο επηρεάστηκε και η λαογράφος.¹⁹¹

Ξεκινώντας, λοιπόν, από την πεποίθηση ότι «εις το διακοσμητικόν έργον τεχνίτου αξιολόγου, όπως και εις οιονδήποτε έργον τέχνης» βρίσκεται και «η επ' αυτού επίδρασις του φυσικού περιβάλλοντος» και ότι «η συμβολή του φυσικού περιβάλλοντος εις τον καθορισμόν της μορφής του καλλιτεχνήματος είναι τόσον μεγαλύτερα, όσον αδυνατώτεραι και μικρότεραι είναι αι επιδράσεις των άλλων στοιχείων» κατέληγε στο ότι «ούτω τα έργα απλοϊκών τεχνιτών, οι οποίοι ούτε εταξίδευσαν ούτε εμαθήτευσαν εις ξένας σχολάς, φυσικόν είναι να φέρουν εμφανεστέραν την σφραγίδα του φυσικού περιβάλλοντος και της τεχνικής τοπικής παραδόσεως».¹⁹² Και σε αυτό το σημείο εκτός των άλλων αναγνωρίζει την αξία της λαϊκής τέχνης, καθώς για τη Χατζημιχάλη «η λαϊκή τέχνη στηρίζεται σε μια διαφορετική δημιουργική βάση, επάνω σε μια ενιαία πνευματικότητα και έχει στενή σχέση με τη ψυχή της φύσης, που είναι δεμένη με τις συνήθειες και την πίστη».¹⁹³ Η «ενιαία πνευματικότητα», βέβαια, που η Χατζημιχάλη αναγνωρίζει στα δημιουργήματα λαϊκής τέχνης αποτελεί για την ίδια τεκμήριο της ομοιογένειας του νεοελληνικού πολιτισμού.

Και δε θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε τη φράση «ψυχή της φύσης», η οποία φαίνεται να προσδίδει στο φυσικό τοπίο ένα στοιχείο μεταφυσικό, καθώς αυτό δεν επηρεάζει τα ανθρώπινα δημιουργήματα μόνο λόγω συνθηκών, αλλά μάλλον μέσω μιας διαδικασίας βαθύτερης και ντετερμινιστικής. Για αυτό και θεωρεί ότι η αξία των προϊόντων λαϊκής τέχνης αναδεικνύεται, όταν αυτά προβάλλονται με φόντο το ελληνικό τοπίο. Σε αυτή τη λογική αναφέρει ότι «ατυχώς η κατά τόπους εξαφάνισις της ενδυμασίας δεν επιτρέπει εις τους επισκέπτας να τας θαυμάζουν εν συνδυασμώ μετά της ελληνικής φύσεως και του φωτός, εντός του πλαισίου των οποίων αληθινά ζουν και αποδίδουν την αρμόζουσαν εις την πραγματικήν των αξιάν αίσθησιν και εντύπωσιν».¹⁹⁴

Ίδια αντίληψη βέβαια είχαν και άλλοι διανοούμενοι της αποχής της. Συγκεκριμένα ο Κωνσταντίνος Τσάτσος θεωρεί βασικό στοιχείο της «ιδέας της

¹⁹¹ Α. Καραντώνης, «Το τεύχος μας για τον Π. Γιαννόπουλο», *Νέα Γράμματα*, χρ. Δ', αρ. 1-3.1-3.1938, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ.83.

¹⁹² Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής*, ό.π., σ. 3.

¹⁹³ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία, ό.π., σ. 8.

¹⁹⁴ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 830.

ελληνικότητας», όπως αναφέρει, «μια αρετή φωτός που διώχνει τις σκιές, τη θαμπάδα και το μυστήριο· που δίνει σαφήνεια στις γραμμές και τα περιγράμματα· που φέρνει τα αντικείμενα σε απόσταση μιας χερολαβής κοντά μας.»¹⁹⁵

Αλλά και:

*ο Δελμούζος στο βιβλίο του Δημοτικισμός και Παιδεία (1926) αφιερώνει μια ενότητα στη συζήτηση της επίδρασης της ελληνικής φύσης και των γεωγραφικών όρων στη διαμόρφωση της νεοελληνικής πραγματικότητας. Για το Δελμούζο η ελληνική φύση έχει έναν ιδιαίτερο ατομικό χαρακτήρα και η επίδρασή της είναι ολοφάνερη στα αυθόρμητα λαϊκά δημιουργήματα: τη γλώσσα, το δημοτικό τραγούδι και τους χορούς.[...] Επιζητώντας, λοιπόν, να δείξει την οργανικότητα του δημοτικισμού ο Δελμούζος ουσιαστικά διαιωνίζει τη γιαννοπουλική θεωρία δίνοντας προτεραιότητα στους γεωγραφικούς όρους και τη φύση.*¹⁹⁶

Η γενιά του '30 επίσης συνέδεσε αναπόσπαστα την ελληνική φύση με την ελληνικότητα. Όπως γράφει ο Δημήτρης Τζιόβας τόσο το τέλος του πρώτου μέρους της *Αργούς*, όσο και το *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, κλείνουν «με το όραμα ενός νέου ουμανισμού όπου ο ελληνισμός θα έχει τον πρώτο λόγο ξαναδιδάσκοντας Δύση και Ανατολή. Κι αυτός ο νέος ουμανισμός φαίνεται να προκύπτει από την ιδιαιτερότητα της ελληνικής φύσης και τη γαλήνη του Αιγαίου, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Λάμπρος Χρηστίδης στις Σημειώσεις του».¹⁹⁷

¹⁹⁵ Κ. Τσάτσος, «Διάλογος για την ποίηση», Λ. Κούσουλας(επιμ.), Γ. Σεφέρης- Κ. Τσάτσος, Ένας διάλογος για την ποίηση, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 60.

¹⁹⁶ Δ. Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 74.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 101.

3.2.5 Η λαϊκή τέχνη ως εργαλείο διαχωρισμού του «εμείς» και «οι άλλοι»

Η Χατζημιχάλη αντιλαμβάνεται τη λαογραφία και ως εργαλείο προκειμένου για το διαχωρισμό του «εμείς» και οι «άλλοι».¹⁹⁸ Ειδικά στην περίπτωση των βαλκανικών λαών, η προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού του κάθε έθνους σε αντίθεση με τα γειτονικά του είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Και αυτό γιατί η από κοινού χρόνια παραμονή των βαλκανικών εθνών κάτω από την οθωμανική κυριαρχία έχει οδηγήσει σε πλήθος κοινά πολιτισμικά στοιχεία. Για αυτό και η Χατζημιχάλη αναγνωρίζει στο έργο της ένα ακόμα εθνικό στόχο, τη διαμόρφωση και απόδειξη της ανωτερότητας του «εθνικού εγώ» σε αντιδιαστολή με τους «άλλους» βαλκάνιους.

Η επίδραση της γερμανικής λαογραφικής σχολής, από την οποία άλλωστε, όπως αναφέρθηκε, επηρεάστηκε τόσο ο Πολίτης όσο και ο σύγχρονός της Κυριακίδης, είναι σε αυτό το σημείο εμφανής. Και δεν είναι τυχαίο, αφού πατρίδα της λαογραφίας είναι η Γερμανία των ναπολεόντειων πολέμων(1803-1815), καθώς η διαμόρφωση της φυλετικής συνείδησης της συγκεκριμένης εθνικής ομάδας την περίοδο αυτή ήταν βασικό όπλο για την προάσπιση των πολιτικών της δικαιωμάτων σε σχέση με το γαλλικό επεκτατισμό. Η φυλετική, όμως, συνείδηση ως κατασκευάσμα έπρεπε με έναν τρόπο να προσδιοριστεί με βάση τα συστατικά της. Έτσι, η λαογραφία αναλαμβάνει να καταγράψει, όπως αναφέρει ο Gorres στη διακήρυξη των δικαιωμάτων της εθνότητας, «ό, τι συνιστά τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ομάδας αυτής, ό,τι είναι προϊόν της εσωτερικής της ανέλιξης και διαμόρφωσης, τις συλλογές νόμων, τα ήθη, τα έθιμα, με δύο λόγια ό, τι συνιστά τη γενεαλογία της και την ιδιαίτερη προσωπικότητά της[...]».¹⁹⁹

Το κίνημα, εξάλλου, μέσα στο οποίο γεννήθηκε η λαογραφία είναι ο ρομαντισμός, που δημιουργήθηκε στον αντίποδα του Διαφωτισμού και μάλιστα ο γερμανικός ρομαντισμός, ο οποίος είχε ένα έντονο εθνοκεντρικό χαρακτήρα. Και είναι λογικό, αφού ο ρομαντισμός:

*τονίζει το ιδιαίτερο, σε αντίθεση με το γενικό, το συναίσθημα, σε αντίθεση με τη λογική, τις διαφορές, σε αντίθεση με την ομοιομορφία, το συγκεκριμένο, σε αντίθεση με το αφηρημένο, το παρελθόν, σε αντίθεση με το μέλλον. Γι' αυτό και στρέφει το φακό της Ιστορίας προς το κάθε έθνος χωριστά, αναζητώντας τις ρίζες του, και ερευνώντας την ιδιομορφία του με βάση τη διάκριση: εμείς και οι άλλοι.*²⁰⁰

¹⁹⁸ Βλ. Α. Κυριακίδου- Νέστωρος, ό.π. σ. 18.

¹⁹⁹ Spenle, La pensee allemande du Luther a Nietzsche, Paris: Armand Colin, 1964, σ. 78-79 στο Α. Κυριακίδου-Νέστορος, ό.π., σ. 24.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 27.

Τις απόψεις, βέβαια, αυτές περί γνησιότητας και ανωτερότητας της ελληνικής λαϊκής τέχνης με εστίαση στη λαϊκή αρχιτεκτονική τις συναντούμε και στο Ζάχο, ο οποίος το 1911 γράφει ότι:

*η τουρκική κατάκτησις δεν επέφερε καμμίαν αλλοίωσιν, διότι το κατακτήσαν έθνος ήτο πολεμικόν μόνον χωρίς να φέρη μαζί του κανένα πολιτισμόν ικανόν να επιδράση, εξ εναντίας μάλιστα οι κατακτηταί μετεχειρίσθησαν τα ελληνικά μνημειώδη οικοδομήματα όπως λ. χ τους ναούς, τα ανάκτορα, τα μέγαρα των πλουσιωτέρων προς ιδίαν των χρήσιν και ούτω δεν ησθάνθησαν την ανάγκην ν' αναπτύξουν ιδιικήν των τέχνην παρά εις ελάχιστα μόνον σημεία, εις τα περισσότερα των οποίων μετεχειρίσθησαν πάλιν Έλληνας τεχνίτας.*²⁰¹

Στην ίδια λογική κινείται και η Χατζημιχάλη όταν δηλώνει ρητά ότι « Η τουρκική επίδρασις δεν κατώρθωσε να μεταβάλη την ελληνικήν τέχνην, διότι η ελληνική ζωή κατά τους μετά την άλωσιν χρόνους δεν είνε παρά συνέχεια της βυζαντινής». ²⁰² Τις απόψεις αυτές η Χατζημιχάλη τις είχε υιοθετήσει όχι μόνο λόγω ιδεολογικών επιδράσεων αλλά και λόγω του ότι είχε ζήσει σε περιόδους έξαρσης του εθνικισμού, όπως ήταν οι βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η μικρασιατική εκστρατεία.

Μετά τη μικρασιατική καταστροφή, μάλιστα, το αίτημα για εθνικό προσδιορισμό σε σχέση πάντα με τους «άλλους» είχε γίνει πιο επιτακτικό. Ο Δημήτρης Τζιόβας μιλώντας για τη γενιά του '30 αναφέρει ότι:

*μέχρι το 1922 το κύριο ζήτημα για το ελληνικό έθνος ήταν πρόβλημα ενότητας και συνέχειας, για αυτό άλλωστε και οι μεταφορές ήταν ανάλογα οργανικές (εθνική ψυχή, ελληνικό πνεύμα), ενώ από το 1923 το ζήτημα μετασχηματίζεται σε πρόβλημα διαφοράς (ελληνικότητα): πώς δηλαδή θα ξεχωρίσουμε από τα άλλα έθνη και πώς θα προβληθεί η ελληνική ιδιαιτερότητα.*²⁰³

Έτσι:

η γενιά του '30 υιοθέτησε, όχι στο σύνολό της αλλά με βασικά στελέχη της, μια νέα εκδοχή του εθνικισμού. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή ό, τι είχε χαθεί στο πολιτικό επίπεδο ως Μεγάλη Ιδέα, μπορούσε να κερδηθεί στο πνευματικό επίπεδο.[...] Από την

²⁰¹ Α. Ζάχος, «Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Ο Καλλιτέχνης*, 8.1911, σ. 185.

²⁰² Α. Χατζημιχάλη, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ.5, ό.π., σ. 384.

²⁰³ Δ. Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 51.

άποψη αυτή ο μεγαλοϊδεατισμός δεν έλειψε από τη γενιά του '30, με τη διαφορά ότι δεν είχε πια πολιτικό προσανατολισμό, αλλά καθαρά πνευματικό και πολιτισμικό.²⁰⁴

Στη βάση αυτή καταγίνεται και η Χατζημιχάλη να αποδείξει την καθαρότητα του ελληνικού πολιτισμού και την επίδραση που άσκησε στους άλλους βαλκανικούς λαούς αναγνωρίζοντας την ανωτερότητά του. Σε σχέση με το τελευταίο αυτό ζήτημα, στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* γράφει «ειδικώς δια τα κεντήματα δυνάμεθα μετά κατηγορηματικότητος να είπωμεν ότι τα ελληνικά είναι ανώτερα των κεντημάτων των άλλων βαλκανικών λαών ως προς την τεχνικήν λεπτότητα, τον πλούτο των χρωμάτων και την ποικιλίαν της συνθέσεως».²⁰⁵ Σε άλλο σημείο δεν παραλείπει να αναφέρει «ότι εξ όλων των βαλκανικών λαών οι Έλληνες ήσαν οι καλύτεροι χρυσοχόου».²⁰⁶

Στο ερώτημα, λοιπόν, πού οφείλονται τα κοινά πολιτιστικά στοιχεία των βαλκανικών λαών απαντά λέγοντας ότι «με την νεοελληνικήν τέχνην συγγενεύει και η τέχνη άλλων βαλκανικών λαών, οι οποίοι έχουσι τας ρίζας των εις τον βυζαντινόν πολιτισμόν ή τουλάχιστον εδέχθησαν επιδράσεις από αυτόν».²⁰⁷

Άλλωστε, για τη Χατζημιχάλη, οι Έλληνες ποτέ δεν έπαψαν να μεταδίδουν τα πολιτιστικά τους παράγωγα στους άλλους Βαλκάνιους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αφορά «εις την πλανόδιον χειροτεχνίαν». Η Χατζημιχάλη, αφού κατοχυρώσει την ελληνικότητα της με τη σύντομη φράση: «ήτις έπαιξε σπουδαίον ρόλον ανέκαθεν εις την Ελλάδα από των αρχαιοτάτων χρόνων», αναγνωρίζει ότι αυτή ευθύνεται για την «ομοιομορφία των τύπων εις πολλά είδη τέχνης, όχι μόνον εις την Ελλάδα και την Μικράν Ασίαν, αλλά και εις όλην την Βαλκανικήν όπου επίσης περιώδευον και εγκαθίσταντο συν τω χρόνω (οι πλανόδιοι τεχνίτες)».²⁰⁸ Στην περίπτωση μάλιστα της αργυροχρυσοχοΐας αναφέρει ότι άκμασε τόσο πολύ:

*ώστε τα προϊόντα της ν' αποστέλλωνται εις όλην την Βαλκανικήν.[...] Τοιουτοτρόπως, πλείστα των ευρισκόμενων σήμερον εις την Βαλκανικήν όχι μόνον φέρουν την σφραγίδα της ελληνικής παραδόσεως και τεχνοτροπίας, αλλά και πολλά εξ αυτών είναι πανομοιότυπα των ελληνικών δημιουργημάτων, φέροντα καταφανή ελληνική παράδοσιν παλαιοτάτην[...]*αν και μερικά εξ αυτών κατεγράφησαν παρά ξένων ειδικών ως σερβικά και βουλγαρικά.²⁰⁹

²⁰⁴ Γ. Αράγης, *Η Μεταβατική Περίοδος της Ελλαδικής Ποίησης*, Αθήνα, Σόκολης, 2006, σ. 439-440 στο Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30, Νεοτερικότητα, Ελληνικότητα και Πολιτισμική Ιδεολογία*, Αθήνα, Πόλις, 2011, σημ.13, σ. 147-148.

²⁰⁵ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 826.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 829.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 826· Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη» *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ.5, Ελευθερουδάκης, ό.π., σ. 384.

²⁰⁸ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 828.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 841.

Η τελευταία αυτή φράση αποδίδει είτε τον ανταγωνισμό των βαλκάνιων λαογράφων για την κατοχύρωση των αντικειμένων της λαϊκής τους τέχνης ως προϊόντων εθνικής τους παραγωγής είτε τα αντεπιχειρήματα της ίδιας της Χατζημιχάλη προς δυτικοευρωπαίους μελετητές, που αμφισβήτησαν την ελληνικότητα των υλικών δημιουργημάτων της ελληνικής λαϊκής τέχνης.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί η ομιλία απάντηση της Χατζημιχάλη στον καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Cambridge A.J.B. Wace, ο οποίος στο έργο του *Mediterranean and near eastern embroiders* 1935, καθιστά, κατά τη λαογράφο, την ελληνικότητα των κεντημάτων της Ηπείρου προβληματική. Η Χατζημιχάλη, λοιπόν, σε ομιλία της στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, η οποία δημοσιεύθηκε στο *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbucher* και στο περιοδικό *Ηπειρώτικα Χρονικά* με τίτλο «Ελληνικά Κεντήματα, Μεσογειακά Κεντήματα και Κεντήματα Εγγύς Ανατολής» επιχειρηματολογεί πάνω στην ελληνικότητα, των κεντημάτων της Ηπείρου και των ελληνικών νησιών, την οποία, σύμφωνα με τη Χατζημιχάλη, ούτε ο ίδιος ο A.J.B. Wace αμφισβητεί.

Αυτό, ωστόσο, που για τη λαογράφο καθιστά την ανάλυση του A.J.B. Wace προβληματική είναι ότι αφενός κατατάσσει τα ελληνικά κεντήματα «εις τον γενικόν κύκλον των κεντημάτων της Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής», κατάταξη η οποία «παρουσιάζεται εις το έργον του κ. Wace ως επίλυσις από καιρού συντελεσθείσα, χωρίς να έχη προηγηθή δια την τέχνην της ελληνικής κεντητικής ουδεμία αναλυτική και συνθετική μελέτη και χωρίς να έχουν τεθή αι ασφαλείς και εγγυημένοι βάσεις δια μιαν τοιαύτην γενικωτέραν και ευρυτέραν ταξινόμησιν των»²¹⁰ και αφετέρου τοποθετεί:

*την κεντητικήν τέχνην της Ηπείρου[...] εις τα κεντήματα των Επτανήσων. Αλλά τότε θα έπρεπε να καταταχθούν και διάφορα άλλα κεντήματα της λοιπής ηπειρωτικής Ελλάδος, άτινα καταπληκτικώς ομοιάζουν εις την έκφρασιν προς τα νησιωτικά ή μάλλον αναγάγη ολόκληρον περίπου την κεντητικήν τέχνην της Ελλάδος εις τον κύκλον της τέχνης της Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής, [...].*²¹¹

Πάνω σε αυτή τη βάση η λαογράφος αντεπιχειρηματολογεί προκειμένου να καταρρίψει τη συλλογιστική του A.J.B. Wace λέγοντας ότι «τα κεντήματα αυτά(τα Ηπειρώτικα) ανήκουν εις τα θαυμασιώτερα και τελειότερα έργα όχι μόνον της ελληνικής κεντητικής τέχνης, αλλά και της παγκοσμίας.[...]Είναι το αποκρυστάλλωμα των ελληνικών κεντημάτων, εις τα οποία πιστώσ αντανακλά η ελληνική ιστορία με τον ανατολικόν, βυζαντινόν και δυτικόν χαρακτήρα της».²¹² Έτσι, αν και αναγνωρίζει τις ξένες επιδράσεις των κεντημάτων αυτών, θεωρεί όχι

²¹⁰ Α. Χατζημιχάλη, «Ελληνικά Κεντήματα, Μεσογειακά Κεντήματα και Κεντήματα Εγγύς Ανατολής», ό.π., σ. 290.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 291.

²¹² Στο ίδιο, σ. 292.

μόνο ότι υπερισχύει η ελληνικότητά τους, αλλά και ότι η ποιότητά τους τα τοποθετεί σε περίοπτη θέση σε παγκόσμιο επίπεδο και με αυτό τον τρόπο τα ίδια αποτελούν τεκμήρια της ανωτερότητας του ελληνικού πολιτισμού.

Και όπως είναι λογικό, η Χατζημιχάλη υπερασπίζεται την καθαρότητα της ελληνικής λαϊκής τέχνης και απαντά σε οποιαδήποτε υποψία πολιτιστικών δανείων των Ελλήνων από άλλους λαούς της βαλκανικής και σε άλλα κείμενά της. Για παράδειγμα, αναφερόμενη στην αρχιτεκτονική του εσωτερικού του ελληνικού σπιτιού γράφει: «Η διάταξις αυτή φαίνεται ότι έχει αρχαιοτάτην την προέλευσιν και ήτο εν χρήσει εις τας παλαιάς βυζαντινάς οικίας[...]. Παρ'όλας τας αναλογίας, τας οποίας παρουσιάζει προς ανατολικά πρότυπα, διετήρησεν τον αρχαίον τύπον[...].»²¹³

Στην ίδια λογική σε σχέση με το πουκάμισο, το οποίο είναι βασικό στοιχείο τόσο της γυναικείας όσο και της αντρικής ελληνικής λαϊκής φορεσιάς γράφει: «Συνηθίζεται άλλως τε εις όλην την Βαλκανικήν χερσόνησον και η καταγωγή του μολονότι αναγομένη εις την δαλματικήν, το γνωστόν εκκλησιαστικόν ένδυμα, της οποίας διατηρεί και την ονομασίαν, δύναται να αναχθή και εις πολύ απωτέρους χρόνους».²¹⁴ Η τελευταία αυτή δήλωση, κατά τη γνώμη μας, στοχεύει στο να διασκεδάσει την άποψη ότι κάποια ελληνικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά μπορεί να αποτελούν δάνεια από άλλους βαλκανικούς λαούς μέσα από τη σύνδεσή τους με ένα μάλλον αόριστο και για αυτό έωλο τρόπο με το απώτερο παρελθόν. Γιατί με δεδομένο ότι για τη λαογράφο ο αρχαιότερος λαός της περιοχής είναι οι Έλληνες το παρελθόν αυτό πρέπει να υποθέσουμε ότι δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με την αρχαία Ελλάδα.

Αλλά και όταν αναγνωρίσει ξένη επίδραση στα ελληνικά πολιτιστικά παράγωγα, όπως στο κέντημα, σπεύδει να συμπληρώσει ότι « τα ξένα αυτά στοιχεία αφομοιωθεντα προς τα εντόπια, έδωσαν εις τα κεντήματα εκάστου τόπου ιδιαίτερον τοπικόν χαρακτήρα».²¹⁵ Για παράδειγμα, αναφερόμενη στα περσικής, κατά την ίδια, καταγωγής αγγειοπλαστικά έργα της Ρόδου, γράφει ότι

*δεν διατηρούν παρά μακρινήν σχέσιν με τον μουσουλμανικόν τύπον και χαρακτηριστικώς ευρωπαϊζουν, έχουν εν τούτοις, ως θεωρούμεν, ιδιαιτέραν σημασίαν και αξίαν δια την μελέτην της ελληνικής κεραμουργικής, καθό φέροντα εκφανή την σφραγίδα της ελληνικής εκφράσεως εν συμμείξει με των από του μουσουλμανικού και του ελληνικού πνεύματος στοιχείων.*²¹⁶

Η τακτική, βέβαια, αυτή δεν συναντάται αποκλειστικά στη Χατζημιχάλη. Όπως σημειώνει ο καθηγητής ιστορίας της τέχνης Νίκος Χατζηνικολάου:

²¹³ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 827.

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 830.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 832.

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 839.

Στις ελληνικές «ιστορίες της τέχνης» συχνά αναφέρονται «ανατολίτικες» επιδράσεις στην ελληνική λαϊκή τέχνη. Ωστόσο οι επιδράσεις αυτές σχεδόν πάντοτε θεωρούνται περσικές και σπανιότατα τουρκικές, λες ήταν ποτέ δυνατόν να υπάρξει τον 18ο -19ο αιώνα, άμεση επαφή με περσική τέχνη! Σε κάθε περίπτωση οι συγγραφείς σπεύδουν να προσθέσουν πως, παρ' όλες αυτές τις επιδράσεις, διαφαίνεται ένας «γνήσια ελληνικός χαρακτήρας». Αλλά ποτέ δεν έγινε η παραμικρή προσπάθεια για τον καθορισμό του γνήσιου αυτού ελληνικού χαρακτήρα· θεωρήθηκε απόλυτα ικανοποιητική λύση η απλή χρησιμοποίηση γραφικών επιθέτων. Το ίδιο πνεύμα εκδηλώνεται και στην αντίστοιχη φιλολογία των άλλων βαλκανικών χωρών[...].²¹⁷

Και λίγο πιο κάτω διαπιστώνει ότι και για τη «λεγόμενη “γενιά του Τριάντα” που ανακάλυψε τον Παναγιώτη Ζωγράφο και το Θεόφιλο: ο όρος “Βαλκάνια” ηχούσε πολύ υποτιμητικά στ’ αυτιά της. Η αρετή της αγροτικής “ελληνικότητας” ήταν απαραίτητο αντιστάθμισμα στον μονόπλευρο δυτικοευρωπαϊκό μοντερνισμό της».²¹⁸

Με το ίδιο τρόπο, άλλωστε, η Χατζημιχάλη κινήθηκε και σε σχέση με τη απόδειξη της ύπαρξης ελληνικών πολιτιστικών στοιχείων σε χωριά εντός Ελλάδας με αρβανίτικο πληθυσμό. Στη μελέτη της, για παράδειγμα, για τα Βίλια του Κιθαιρώνα, ένα από τα αρβανίτικα χωριά της Αττικής η εισαγωγή στο υποκεφάλαιο για τη Λαϊκή Τέχνη ξεκινά με την παραδοχή ότι «Αν και στα Βίλια μιλούν τ’ Αρβανίτικα, μολαταύτα βρίσκουμε στις συνήθειες, στη τέχνη, στη φορεσιά και στη γλώσσα τους πολλά παλιά ελληνικά στοιχεία, που σαν απολιθώματα σωθήκανε ύστερ’ από τόσους αιώνες»²¹⁹ και κλείνει με το συμπέρασμα ότι:

*Τα Βίλια μπορούν λοιπόν να καταταχθούν σε κείνα τα χωριά που έχουν ελληνικές συνήθειες και τέχνη ελληνική.[...] Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία πως το χωριό δεν θα ήταν ερημωμένο όταν ήρθαν οι Αρβανίτες κατά τον 17^ο αιώνα, όπως μας πείθει και η βυζαντινή του ονομασία. Έτσι θα κράτησαν τις περισσότερες συνήθειες των προγενέστερων κατοίκων και αποδέχθηκαν την τέχνη τους. Μπορεί όμως να πει κανείς ακόμη ότι επηρεάστηκαν κι από τους Μεγαρίτες ή πήραν πολλές συνήθειες τους από τη συχνή μ’ αυτούς επικοινωνία.*²²⁰

Παρατηρείται, λοιπόν, μια προσπάθεια εξελληνισμού των πολιτιστικών στοιχείων σε περιοχές εντός του Ελληνικού κράτους, όπου ομιλούνται αμιγώς αρβανίτικα, πάνω στη βάση είτε της προαιώνιας κατοίκησης των Ελλήνων στα συγκεκριμένα εδάφη είτε της άσκησης πολιτιστικής επιρροής των Ελλήνων πάνω στους πληθυσμούς των περιοχών αυτών. Η προσπάθεια βέβαια αυτή, πρέπει να συνδεθεί αφενός με την προσπάθεια απόδειξης της εθνικής ομοιογένειας, όπως αυτή προέκυψε ως ανάγκη κυρίως μετά τη μικρασιατική καταστροφή και αφετέρου με το

²¹⁷ Ν. Χατζηνικολάου, *Εθνική Τέχνη και Πρωτοπορία*, Αθήνα, Το Όχημα, 1982, σ. 39.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 42.

²¹⁹ Α. Χατζημιχάλη, «Τα Βίλια του Κιθαιρώνα», *Νέα Εστία*, τ.147, 1.2.1933, σ. 130.

²²⁰ Στο ίδιο, σ. 131.

γεγονός ότι, ειδικά σε σχέση με τους Αρβανίτες, είχαν περάσει μόλις και ακριβώς είκοσι χρόνια από τη δημιουργία του Αλβανικού Κράτους και πολλά ζητήματα με τη γείτονα χώρα ήταν ακόμα υπό διαπραγμάτευση. Για παράδειγμα, το Μάρτιο του 1928, ο αλβανός ΥΠΕΞ προσέφυγε στην ΚΤΕ και έθεσε θέμα αναγνώρισης των Τσάμηδων ως μειονότητα εντός της ελληνικής επικράτειας.

Η ίδια ανάγκη, βέβαια, προέκυψε και στο επίπεδο του διαχωρισμού του «εμείς» και «η Δύση». Έτσι, για τα προερχόμενα από τη Δύση έπιπλα, όπως «τα υψηλά καθίσματα και τα λοιπά κλειστά έπιπλα(μπουφέδες, κομά), τα οποία, κομιζόμενα συνήθως υπό των ανά την Δύσιν ταξιδευόντων, προς επίδειξιν πλούτου και στολισμόν της οικίας», η Χατζημιχάλη αναφέρει ότι «έμεναν εν τούτοις ξένα προς τας τοπικάς συνηθείας τας οποίας δεν ηδυνήθησαν να μεταβάλωσιν».²²¹ Διαφορετική είναι για τη Χατζημιχάλη η περίπτωση των αγγείων, κυρίως των λαγνίων, τα οποία εισάγονταν στην Ελλάδα και κατασκευάζονταν:

*εις το Πέζαρο και εις το Πορδενόνε της Ιταλίας. Η ξένη αυτή βιομηχανία επιθυμούσα να καταστήση αγαπητά τα προϊόντα της εις τον τόπον μας εστόλιζεν αυτά συχνάκις με τον δικέφαλον αετόν και με στίχους από ελληνικά λαϊκά τραγούδια, με βακχικόν θέμα σχετιζόμενον προς την χρήσιν των αγγείων τούτων. Οι στίχοι αυτοί είνε με τόσην ευκολίαν γεγραμμένοι και καλλιγραφημένοι, ώστε δεν είνε δυνατόν ν' αμφιβάλλωμεν ότι εις τα εργαστήρια αυτά ησχολούνται και Έλληνες τεχνίται.*²²²

Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από όσα παρατέθηκαν, τα λαήνια, κατά τη λαογράφο, ναι μεν ήταν εισαγόμενα, αλλά το χέρι του τεχνίτη ήταν ελληνικό, οπότε κατά μια έννοια δεν αποτελούσαν δάνεια, αλλά αντιθέτως αποδείκνυαν την αξία των ελληνών τεχνιτών, οι οποίοι είχαν «κατακτήσει» και τα εργαστήρια της Δύσης.

Δυτική προέλευση, εξάλλου, η Χατζημιχάλη αναγνωρίζει και στο ρεύμα του νεοκλασικισμού και για αυτό στρέφεται εναντίον του. Έτσι, ενώ επιδοκιμάζει τον Όθωνα για το ενδιαφέρον του για τη λαϊκή τέχνη, γράφει ότι «ατυχώς, η από του Όθωνος και της Αμαλίας κίνησις, ως απαρχή δημιουργίας θεμελιωμένης επί των ζωντανών στοιχείων του τόπου, ανεκόπη με τον απανταχού κυριαρχήσαντα ψευδοκλασικισμόν και με τον κατακλύσαντα την χώραν ευρωπαϊκόν συρμόν».²²³

Η θετική αναφορά στους πρώτους βασιλείς της Ελλάδας από τη λαογράφο εξηγείται, αν ανατρέξουμε σε ένα άλλο κείμενο της, προγενέστερο μάλιστα αυτού που παραθέσαμε, και στο οποίο γράφει:

Η ελληνική Επανάστασις επέδρασε βεβαίως ουχί ευεργετικώς επί της χειροτεχνίας και ειδικώς επί της τέχνης ταύτης των χρυσορραπτών, μετά την ίδρυσιν όμως του

²²¹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 836.

²²² Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, ό.π., σ. 390.

²²³ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 830.

Ελληνικού βασιλείου αρχίζει εις την κυρίως Ελλάδα σχετική κίνησις, την οποίαν εβοήθησε κατά πολύ η Αυλή του Όθωνος και της Αμαλίας, οίτινες έδωσαν εξαιρετικήν σημασίαν εις την εθνικήν «φορεσίαν». Γνωρίζομεν ακόμη το όνομα φημισμένου χρυσοκεντητού, του Σταύρου Κρεμμύδα, κεντήσαντος, ως λέγεται, την καλυτέραν «φορεσίαν» του Όθωνος.²²⁴

Την ίδια αντίληψη, άλλωστε, περί νεοκλασικισμού έχει και ο Ζάχος, από τον οποίο πιθανώς επηρεάστηκε και η Χατζημιχάλη. Συγκεκριμένα ο αρχιτέκτονας γράφει:

Διότι η αρχιτεκτονική, την οποίαν εσυνειθίσαμεν σήμερον να ονομάζωμεν νεοελληνικήν, τα σπίτια δηλαδή που βλέπομεν εις τας Αθήνας δεν είνε τίποτε άλλο παρά αρχιτεκτονική ιταλικής Αναγεννήσεως, παρείσακτος δι' ημάς, άψυχος δι' ημάς και τεχνητή, με ψευδείς αξιώσεις αρχαιοπρεπούς δήθεν τοιαύτης ελληνικής, μη προερχομένη από το αίσθημα της ζωής μας, και η οποία άλλως δεν συνδέεται με τας παραδόσεις του εθνικού μας βίου.²²⁵

Ωστόσο, ο θαυμασμός της Χατζημιχάλη για το νεοελληνικό πολιτισμό δεν την οδηγεί στο να απορρίψει εν γένει την ξένη πολιτιστική δημιουργία. Για αυτό και προσπαθεί, ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, να κάνει τους Έλληνες κοινωνούς των ξένων πολιτιστικών δημιουργημάτων. Απόδειξη αποτελεί το ότι το 1961 μαζί με άλλα σημαίνοντα πρόσωπα είναι μέλος της τιμητικής επιτροπής του «Φεστιβάλ του Διεθνούς Εθνογραφικού και Κοινωνιολογικού Κινηματογράφου». Ενδεικτικό είναι ότι η εναρκτήρια ταινία που προβλήθηκε στο κινηματογράφο «Τριανόν» ήταν η «Ινδία» του Ρομπέρτο Ροσελίνι.²²⁶

²²⁴ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, ό.π., σ. 385-386.

²²⁵ Α. Ζάχος, «Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Ο Καλλιτέχνης*, 8.1911, σ. 185-186.

²²⁶ Βλ. «Η επίσημος έναρξις του Εθνογραφικού Φεστιβάλ, μεθαύριον», *Καθημερινή*, 30.8.1961, «Το φεστιβάλ Εθνογραφικού Κινηματογράφου» *Εθνικός Κήρυξ*, 30.8.1961, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

3.2.6 Η λαϊκή τέχνη ως βάση για τη δημιουργία του Νεοελληνικού πολιτισμού

Η Χατζημιχάλη ισχυριζόταν ότι «για να δημιουργηθεί κάτι και μέσα σ' αυτόν τον ίδιον τον εαυτόν μας ακόμη, πρέπει πρώτα απ' όλα να δημιουργηθεί ψυχική ενότητα, μια ενιαία και συνειδητή ψυχική αίσθησις βγαλμένη από μια συνολική αντίληψη, με δυο λόγια μια ψυχική πνευματική ομοιογένεια».²²⁷ Για αυτό και θεωρούσε ότι «μια κοινή αισθητική είναι απαραίτητος δια την ζωήν ενός λαού».²²⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, στόχος της ήταν να αποδείξει, αλλά κυρίως να διαμορφώσει αυτή την κοινή αισθητική, η οποία «θα μορφωθεί μόνον δια της γνώσεως και της μελέτης της μεγάλης παρακαταθήκης της λαϊκής μας τέχνης»²²⁹ και με τη σειρά της «θα συντελέσει εις την δημιουργίαν του πολιτισμού μας».²³⁰

Έτσι, η Χατζημιχάλη ήλπιζε ότι τα λαϊκά μοτίβα, τα οποία περισυνέλεγε ανά την Ελλάδα θα αποτελέσουν έμπνευση για τους σύγχρονους της τεχνίτες και καλλιτέχνες, ώστε να διαμορφωθεί μια νέα ελληνική αισθητική, η οποία και θα θεμελιώσει εκ νέου, με στήριγμα πάντα την παράδοση, τη λαϊκή τέχνη. Για του λόγου το αληθές σχετικά με την έκθεση στις δεύτερες Δελφικές Εορτές το 1930 γράφει ότι οι 125 περίπου κυρίες της Αθήνας μαζί με τους χειροτέχνες, που αυτή τη φορά πήραν αυτοπροσώπως μέρος, «εμποιήσαν μεγάλην αίσθησιν εις τους επισκεφθέντας αυτήν ιδικούς μας και ξένους, οίτινες ούτως απεκόμισαν τας αρίστας υπέρ της ελληνικής αναδημιουργίας εντυπώσεις».²³¹

Και εδώ οφείλουμε να εστιάσουμε αφενός στη λέξη «αναδημιουργία», καθώς φαίνεται να δηλώνει ακριβώς την ανακατασκευή του νεοελληνικού πολιτισμού μέσω των δημιουργημάτων του και αφετέρου στο επίθετο «ελληνική» με την έννοια ότι περικλείει κάτω από τη σκέπη του όλες τις τοπικές εκφάνσεις της λαϊκής τέχνης, οι οποίες και παραλείπονται να αναφερθούν στη βάση ότι αφορούν σε ένα σύνολο πολιτισμικό, αυτό που η Χατζημιχάλη ονομάζει με δύο λέξεις «ελληνική αναδημιουργία». Με αυτή την έννοια ερχόμαστε να συμπεράνουμε ότι η λαογράφος θεωρεί ότι την περίοδο αυτή συντελείται η δημιουργία κοινής νεοελληνικής τέχνης και άρα η αναμόρφωση του λαϊκού πολιτισμού.

Ωστόσο, επηρεασμένη ίσως, από μια «ελιτίστικη αντίληψη, η οποία υποτιμά το σύγχρονο λαϊκό πολιτισμό που αντιμετωπίζεται ως μηχανισμός και όχι ως αυταξία» η οποία και «αποτελέσει ιδιαίτερο γνώρισμα των λαογραφικών σπουδών που ξεκίνησαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με το διορισμό του Νικόλαου Πολίτη σε

²²⁷ Α. Χατζημιχάλη, «Τα θαύματα της λαϊκής μας τέχνης», *Η Βραδυνή*, 25.3.32, σ. 5.

²²⁸ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής Τέχνης*, ό.π., σ. 4.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 4.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

²³¹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 843.

καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών»,²³² αναγνώριζε ότι το έργο αυτό είναι χρέος των διανοουμένων. Γιατί, στην περίπτωση της Χατζημιχάλη η διαπίστωση ότι ο ελληνικός λαός αδιαφορεί για τα πολιτιστικά του παράγωγα πηγάζει και από προσωπική πείρα. Για παράδειγμα, μιλώντας για την προσπάθεια της οργανωτικής επιτροπής των Δελφικών Εορτών να συγκεντρώσει λαϊκά έργα τέχνης για την έκθεση αναφέρει: «Μη δυναμένη όμως να προσκομήσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα και συγκεντρώσει τα απαιτούμενα είδη, ένεκα της ελλείψεως της απαιτούμενης προς την λαϊκήν τέχνην εκτιμήσεως των ευρυτέρων λαϊκών στρωμάτων ενισχύθη δια χρηματικής χορηγήσεως 200.000 δραχμών υπό της Εύας Σικελιανού».²³³

Ανάλογη στάση, βέβαια, απέναντι στον ελληνικό πολιτισμό είχε και η γενιά του '30, που, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Τζιόβας, «φιλοδοξούσε να δώσει στους Έλληνες την εθνική τους ταυτότητα και να τονίσει την πολιτισμική τους ετερότητα[...] Με άλλα λόγια το ότι η εθνική φυσιογνωμία και η ελληνικότητα δεν ήταν ακόμη αποκρυσταλλωμένες, εξυπηρετούσε τις μεγαλεπήβολες διαθέσεις της γενιάς του '30 να νομοθετήσει».²³⁴

Ενδεικτικά είναι τα παρακάτω λόγια του Άγγελου Σικελιανού προς τη λαογράφο κατά την περίοδο της κατοχής: «Μην κλαις! Εγώ αυτή τη στιγμή το αισθάνομαι, είναι προφητικά τα λόγια που σου λέω: Εμείς οι δυο θα ξανακάνουμε την Ελλάδα».²³⁵ Αν και δεν είναι δυνατό να εννοιολογηθεί ακριβώς η λέξη «Ελλάδα», καθώς εδώ ο Σικελιανός τη χρησιμοποιεί μετωνυμικά, είναι, ωστόσο, φανερό στη φράση αυτή η πίστη του ότι την αποστολή αναμόρφωσης της «Ελλάδας» όχι μόνο πρέπει, αλλά κυρίως μπορεί να τη φέρει εις πέρας ο ίδιος και οι άνθρωποι με τους οποίους έχει κοινούς προσανατολισμούς και ικανότητες, με λίγα λόγια ο κύκλος του.

Αλλά και ο Ζάχος υποστηρίζει ότι τα παραδοσιακά αρχιτεκτονήματα, αν αποτελέσουν πρότυπα για το σύγχρονο αρχιτέκτονα πρόκειται «να διορθώσουν την αρχιτεκτονικήν αισθητικήν μας».²³⁶ Και εδώ, αξίζει να υπογραμμιστεί το ρήμα «διορθώσουν», το οποίο, κατά τη γνώμη μας, φανερώνει μια παρεμβατική διάθεση, που αφορά στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής αισθητικής του νεοέλληνα ως «ευγενές χρέος» όχι των απλών μαστόρων, αλλά του Ζάχου και προφανώς των εν ενεργεία συναδέλφων του.

²³² Ε. Αυδίκος, «Λαογραφικές Σπουδές και Εθνική ταυτότητα» στο συλλογικό, Ε. Αυδίκος(επιμ.), *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, , ό.π., σ. 25.

²³³ Α. Χατζημιχάλη, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π. , σ. 843.

²³⁴ Δ. Τζιόβας, , *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 136.

²³⁵ Από μαγνητοφωνημένη συνέντευξη στο Δ. Λαζογιώργο- Ελληνικό στο Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, ό.π., σ. 96.

²³⁶ Α. Ζάχος, «Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Ο Καλλιτέχνης*, 8.1911, σ. 186.

Εξάλλου, και η Χατζημιχάλη, σε άρθρο της για τη σημασία των εκθέσεων παραδέχεται ότι «πρέπει τα εκτιθέμενα έργα να επιβάλλονται με τη φιλοκαλία τους, για να μπορούν ν' αναπτύξουν την καλαισθησία του κοινού, η οποία οφείλομε να ομολογήσωμε δεν είχε ακόμη εκείνη που πρέπει».²³⁷

Δε θα ήταν, λοιπόν, παράλογο κατά τη γνώμη μας, να μιλήσουμε για μια πατερναλιστική αντίληψη των διανοουμένων στη λογική ότι ο νεοελληνικός πολιτισμός θα προκύψει από αυτούς. Η ίδια η Χατζημιχάλη γράφει «Τα μέσα, δια των οποίων αποτελεσματικότερον και ταχύτερον θα επιδιωχθή η προαπαιτούμενη δια την άνθησιν της καλλιτεχνικής χειροτεχνίας αισθητική του λαού μόρφωσις, είναι πολλά».²³⁸ Το γεγονός αυτό μας φαίνεται παράδοξο, γιατί τόσο τα ήθη και τα έθιμα, όσο και κυρίως τα λαϊκά αντικείμενα, με τα οποία ασχολούνταν η ίδια και που στις εκβιομηχανισμένες χώρες, όπως αναφέρθηκε, θεωρούνταν επιβιώματα στην Ελλάδα εντασσόταν στην καθημερινή ζωή. Ωστόσο, στη βάση ότι θεωρεί ότι ο χωρικός δεν εκτιμά τον πολιτισμό του²³⁹ αναφέρει ότι «πρέπει να ξυπνήση η υπερηφάνεια και η εθνική και ιστορική συναίσθηση του χωρικού, πρέπει αυτός να φωτισθή από τους πρωτεγουσιάνους πως οφείλει να αγαπά και να εκτιμά με φανατισμό το χωριατόσπιτο[...]».²⁴⁰

Με βάση την παραπάνω άποψη ίδια η Χατζημιχάλη γράφει: «Και έχομεν και υποχρέωσιν να φροντίσωμεν, όπως ο ελληνικός λαός διαπαιδαγωγηθή κατά τρόπον, ώστε να αγαπήση και να εκτιμήση εκ νέου την ιδικήν του τέχνην, την οποίαν επί καιρόν πολύν απηρνήθημεν, παρασυρμένοι από το ρεύμα του ψευδοπολιτισμού».²⁴¹ Με αυτή τη φράση φαίνεται να τοποθετεί τον εαυτό της σε ένα ανθρώπινο σύνολο το οποίο διαχωρίζεται από τον ίδιο τον ελληνικό λαό. Πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι εντάσσει τον εαυτό της σε μια ελίτ του πνεύματος και της οικονομίας, η οποία έχει επωμιστεί το βάρος της επανοικείωσης του ελληνικού λαού, των φτωχών και αμόρφωτων πληθυσμών με τον πολιτισμό τους.

Για αυτό και το χρέος της διαπαιδαγώγησης του Νεοέλληνα, από τα παιδικά κιόλας χρόνια, για τη Χατζημιχάλη, βαρύνει και το κράτος, αν και διαπιστώνει ότι δεν κατορθώνει να επιτελέσει το έργο αυτό. Βασικό εμπόδιο θεωρεί καταρχάς τη χρήση της καθαρεύουσας ως γλώσσας της εκπαίδευσης. Για αυτό και στη «Δίκη των Τόνων» έσπευσε να υπερασπιστεί τον Ι.Θ. Κακριδή, ο οποίος, κατά τη λαογράφο, όχι μόνο δεν χρησιμοποίησε τη δημοτική γλώσσα ως εργαλείο αντιδιαστολής του νεοελληνικού πολιτισμού με τον αρχαίο, αλλά αντίθετα μέσω αυτής εμφανίζει τον δεύτερο «σαν το εξαισιώτερο πρότυπο, σαν την τελειότερη υποδειγματική μορφή. Σα

²³⁷ Α. Χατζημιχάλη, «Η σπουδαιότητα των εκθέσεων στην πρόοδο της χειροτεχνίας μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.11.27, σ. 1.

²³⁸ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής Τέχνης*, ό.π., σ. 5.

²³⁹ Βλ. Α. Χατζημιχάλη, «Η λαϊκή μας τέχνη- Η σημασία της», *Ελληνικά Γράμματα*, τ.1, 15.6.27.

²⁴⁰ Στο ίδιο.

²⁴¹ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής Τέχνης*, ό.π., σ. 5.

μορφή ιδανικού πολιτισμού, που οι σημερινοί Έλληνες έχουν χρέος και καθήκον να γνωρίσουν καλύτερα και βαθύτερα για να μπορέσουν να στηριχτούν στις ψυχοπνευματικές του δυνάμεις».²⁴² Με αυτή την έννοια, αυτό που προσπάθησε ο υπόδικος Ι.Θ. Κακριδή, κατά τη Χατζημιχάλη, ήταν να κάνει τους νέους «να πιστέψουν στον εαυτό τους και να περηφανεύονται πως γεννήθηκαν Ρωμιοί[...]».²⁴³

Επιπρόσθετα, κατά τη λαογράφο, ενώ «το σχολείον καλείται να δώσει την κατεύθυνση εις την αισθητικήν μόρφωσιν του μαθητού, υποθάλλον την αισθητικήν του ανάπτυξιν, εμμέσως μεν δια της αρχιτεκτονικής του σχολικού κτιρίου, δια των επίπλων του σχολείου και της διακοσμήσεώς του, αμέσως δε δια της διδασκαλίας της χειροτεχνίας και διακοσμητικής»,²⁴⁴ τελικά δεν καταφέρνει να επιτελέσει το σκοπό του μιας και εκτός των άλλων ακόμα και «εις τα χωριά μας [...] το σχολικόν κτίριον αποτελεί δυσαρμονίαν με τον κακόμορφον ξενικόν όγκον του».²⁴⁵ Παράλληλα, στο ίδιο κείμενο προτείνει για τη διδασκαλία της λαϊκής χειροτεχνίας και διακοσμητικής στη δημόσια εκπαίδευση να χρησιμοποιηθεί η δική της συλλογή σχεδίων. Έτσι, αυτό που εντοπίζεται εδώ είναι αφενός η ανεπάρκεια του κράτους και αφετέρου η ανάγκη για συνεργασία του με τους πνευματικούς κύκλους της εποχής.

Η Χατζημιχάλη, βέβαια, αυτή την ποθητή για αυτήν συνεργασία προσπάθησε να την κάνει πράξη, καθώς στο περιοδικό *Ερυθρός Σταυρός Νεότητος* από το 1927 και για πάνω από δέκα χρόνια δημοσιεύει άρθρα και σχέδια, τα οποία προορίζονταν για την εισαγωγή λαϊκών μοτίβων στο μάθημα της χειροτεχνίας των μαθητών, ενώ το έργο της *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής*, είναι γραμμένο σε καθαρεύουσα, παρόλο που η ίδια τάσσεται υπέρ της δημοτικής, προκειμένου ίσως – όπως και έγινε τελικά - να εγκριθεί από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων «δια την χρήσιν των Σχολείων μας».²⁴⁶

²⁴² «Κατάθεση Α. Χατζημιχάλη-Αγγελική Χατζημιχάλη, λογία», *Η Δίκη των Τόνων* (Η πειθαρχική δίωξις του καθηγ. Ι.Θ. Κακριδή) ό.π., σ. 178.

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 178.

²⁴⁴ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής Τέχνης*, ό.π., σ. 7.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 7.

²⁴⁶ Επιστολή της Α. Χατζημιχάλη προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 19.8.57, Αθήνα, σελ.1, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

3.2.7. Η λαϊκή τέχνη ως φραγμός στην οικονομική και πολιτιστική εισβολή της Δύσης

Η Χατζημιχάλη θεωρούσε σ' ένα βαθμό διαβρωτική για την Ελλάδα την επιρροή της Δύσης ή όπως η ίδια αναφέρει «τον κατακλύσαντα την χώραν ευρωπαϊκόν συρμόν»²⁴⁷ και πίστευε ότι τα σύγχρονα ελληνικά δημιουργήματα, τα οποία θα εμπνέονταν από τη λαϊκή τέχνη θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια απάντηση τόσο οικονομική όσο και πολιτισμική στην εισβολή των δυτικών βιομηχανικών προϊόντων, αλλά και του δυτικού εν γένει τρόπου ζωής. Από τη μια δηλαδή θεωρούσε ότι «ο βιοτέχνης εις αυτήν θ' αναζητήσει τα μοτίβα του, ώστε να προσδώσει στα προϊόντα του την ιδιότυπον εκείνην καλλιτεχνικήν μορφήν, ήτις θα επιτρέψη εις αυτά να συναγωνισθώσι τελεσφόρως τα ασυγκρίτως ευθηνότερα κατασκευάσματα της μεγάλης βιομηχανίας»²⁴⁸ και από την άλλη αναγνώριζε ότι η έρευνα «της λαϊκής ψυχής και τέχνης, που την προκάλεσε η επιστημονική ανάγκη, δημιούργησε [...] και μια σύγχρονη κίνηση, που νοσταλγεί τον απλό ρυθμό ζωής[...]».²⁴⁹

Η λαογράφος βέβαια, δεν επεκτείνεται στην ανάλυση του όρου «απλός ρυθμός ζωής», αλλά εστιάζοντας στο αντικείμενό της αναφέρει ότι η κίνηση αυτή αφενός «γυρεύει στα έργα της τέχνης μια καινούρια απλότητα τόσο στο ρυθμό όσο και στο σχήμα» και αφετέρου «ζητεί την έξυπνη χρησιμοποίηση του υλικού που άσκοπα χάνεται, ζητεί το καθαρό σχήμα που κι αυτό διαφθάρηκε, τη σταθερή αίσθηση που έλειψε πια από τους κατοίκους των πόλεων, την απλή οικονομική πορεία της εργασίας που υπήρχε άλλοτε».²⁵⁰ Και δεν είναι τυχαία η επιλογή της λέξης «διαφθάρηκε», για να υποδηλώσει τα αρνητικά αποτελέσματα των δυτικών τρόπων και πιο συγκεκριμένα της δυτικής αισθητικής και μεθόδου παραγωγής πάνω στους «κατοίκους των πόλεων», που μοιραία τίθενται σε αντιδιαστολή με τους κατοίκους του χωριού και στο «άλλοτε», αφού αντιπροσωπεύουν το «τώρα».

Και η γενεαλογία της τελευταίας αυτής άποψης που ενέχει στοιχεία «νοσταλγικής εξιδανίκευσης του αγροτικού κόσμου, ο οποίος αντιπαρατίθεται στην πολυπλοκότητα της αστικής ζωής»²⁵¹ πρέπει να αναζητηθεί στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, οπότε, λόγω της αστικοποίησης και πιο συγκεκριμένα της ραγδαίας αύξησης του πληθυσμού της Αθήνας:

τελείται αδιάλειπτος και αγωνιώδης πάλη περί υπάρξεως, ο άνθρωπος μοχθεί να συγκρατήσει την εαυτού ατομικότητα κατά των εξωτερικών προσβολών, και (τ)ην εν

²⁴⁷ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 830.

²⁴⁸ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 826.

²⁴⁹ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία, ό.π., σ. 18.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 18.

²⁵¹ Ε. Βαρίκα, ό.π., σελ. 104.

τούτοις βαθμιδόν απόλλουσιν εν τω κατακλυσμῷ των κοινωνικών παθών, της τύρβης και της συγχύσεως. Τουναντίον δ' εγκύπτων εις την θεωρίαν της φύσεως και εις την τρυφήν των γνησίων αυτής αγαθών, αποβάλλει ως ειπείν το αίσθημα του ατομισμού και αισθάνεται εαυτόν αναπόσπαστον μέρος της καταπληκτικής αρμονίας της φύσεως.²⁵²

«Ωστόσο, η επιμονή και νοσταλγική αυτή αναφορά στις αρετές μιας ειδυλλιακής Αρκαδίας αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο ενδόμυχη ομολογία ότι αυτή η αγροτική τάξη πραγμάτων βρισκόταν σε διαδικασία εξαφάνισης, ότι άνηκε πια στο παρελθόν ενός αστικού κόσμου στραμμένου όλο και περισσότερο προς το παρόν και το μέλλον».²⁵³ Στη συνειδητοποίηση, μάλλον, αυτή πρέπει να αναζητηθεί και ένα από τα κίνητρα για την καλλιέργεια της ηθογραφίας. Οι συγγραφείς, άλλωστε, ηθογραφιών ήταν κάτοικοι είτε της Αθήνας είτε των μεγαλουπόλεων της Δύσης.²⁵⁴ Για αυτό και ο Κωστής Παλαμάς γράφει για το διηγηματογράφο Ανδρέα Καρκαβίτσα ότι «μας απολυτρώνει εν ταυτώ από το άχθος της πραγματικότητος και μας φέρει να αναπνεύσωμεν μακράν αυτής και να την λησμονήσωμεν εις ασυνήθεις κόσμους».²⁵⁵

Μετά, μάλιστα, τη μικρασιατική καταστροφή η Χατζημιχάλη εντοπίζει ότι η παραπάνω διαδικασία συντελείται με γοργότερους ρυθμούς, γεγονός το οποίο της δίνει ένα επιπλέον κίνητρο για να διασώσει και να προωθήσει τη λαϊκή τέχνη. Όπως η ίδια σημειώνει:

*Οι χωρικοί και οι χωρικές ανταλλάσσουν και πουλούν πρόθυμα, τις κασέλες, τις καρέκλες, τα οικιακά τους σκεύη, τις φορεσιές, τα στολίδια και τα υφάσματά τους, που στην παιδική τους ηλικία είχαν φάνει και κεντίσει μόνες σαν να ευχαριστιούνται και να ξελαφρώνονται από τα πράγματα εκείνα για τα οποία ντρέπονται σχεδόν και που θεωρούν ευτύχημα πως μπορούν ν' ανταλλάξουν με τόσα ευτελή αντικείμενα του καταστρεπτικού ευρωπαϊκού πολιτισμού.*²⁵⁶

Και η Χατζημιχάλη δεν είναι η μόνη που προσδίδει στην είσοδο της δυτικής κουλτούρας πρόσημο αρνητικό. Σε άρθρο του 1926 στην εφημερίδα *Η Κυριακάτικη* αναφερόμενο σε μια έκθεση χειροτεχνίας, στην οποία συμμετείχε με λαογραφικό υλικό και η Χατζημιχάλη, διαβάζουμε:

Το Ελληνικό σπίτι, το Ελληνικό νοικοκυριό, το Ελληνικό γραφικό ένδυμα, η Ελληνική ζωή, η χωριάτικη Ελληνική ζωή με τις ωραίες τις ποιητικές της παραδόσεις, σιγά σιγά διώχθηκαν απ' τον ολέθριο μοντερνισμό που σαν επιδημική αρρώστεια μπήκε μέσα στις πόλεις μας, προχώρησε στις επαρχίες μας, και θρονιάστηκε με τρομερές

²⁵² Εισαγωγή του Κ. Σκόκου στη *Χαϊδεμένη* του Α. Νικολαρά, Αθήνα 1885, σ. 6, στο Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 104.

²⁵³ Στο *ίδιο.*, σελ. 104.

²⁵⁴ Βλ. Μ. Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1980, σ. 85.

²⁵⁵ Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. Α-ΙΕ, Αθήνα, 1960 στο Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 105.

²⁵⁶ Α. Χατζημιχάλη, «Η λαϊκή μας τέχνη- Η σημασία της», *ό.π.*, 15.6.1927.

αξιώσεις στα χωριά μας, χωρίς την ελπίδα να ξεριζωθή με κανένα φάρμακο της Πατριωτικής Ελληνικής μας προσπάθειας.²⁵⁷

Γίνεται, λοιπόν, εμφανές ότι η Ελλάδα αλλάζει, τα ήθη δυτικοποιούνται και μοιραία αποδομείται ένα σημαντικό κομμάτι της παραδοσιακής κουλτούρας, που βέβαια η λαογράφος το εντοπίζει κυρίως στο πεδίο του υλικού πολιτισμού και πιο συγκεκριμένα στα αντικείμενα λαϊκής τέχνης που, επειδή εκ προοιμίου «κατασκευάζονται για να χρησιμοποιούνται»,²⁵⁸ κάνουν τη διαδικασία εξευρωπαϊσμού πολύ πιο ορατή.

Για αυτό και η Χατζημιχάλη αναφερόμενη στις εμποροπανηγύρεις, συχνές την εποχή εκείνη, αλλά και αργότερα, στην ελληνική επαρχία, γράφει, «τα πανηγύρια μας, εκτός των οικονομικών λόγων και αναγκών, αι οποίαι τα επέβαλον και τας οποίας εξυπηρετούν, έχουν και χαρακτήρα θρησκευτικών και εορταστικών, βοηθούν δε την διατήρησιν της παραδόσεως, διότι εμποδίζουν μέχρι ενός βαθμού την επιδρομήν του αστικού γούστου».²⁵⁹ Γιατί, όπως σημειώνει σε άλλο κείμενό της, «δεν έχουμε καταλάβει πως εύκολα μπορεί κανένας να χάσει τον πολιτισμό του, που διαμορφώθηκε και διατηρήθηκε στον τόπο του αιώνες, αλλά δεν μπορεί να μεταφυτέψει, χωρίς να έχει προετοιμάσει το έδαφος, ξένον πολιτισμόν, πολύ ανώτερον από τις ψυχροσωματικές δυνάμεις του έθνους».²⁶⁰

Το ραγδαίο εκδυτικισμό, εξάλλου, μετά τη μικρασιατική καταστροφή, σε σχέση με τα υλικά αγαθά παρουσιάζει με γλαφυρό τρόπο και ο Γιώργος Θεοτοκάς στο μυθιστόρημά του *Αργώ*,²⁶¹ γεγονός που αποδεικνύει ότι την αγωνία της Χατζημιχάλη συμμερίζονταν και άλλοι διανοούμενοι, όπως ο βασικός θεωρητικός της γενιάς του '30. Αλλά και για το Γιώργο Σεφέρη, όπως αναφέρει ο Τζιόβας, το ζήτημα «δεν είναι η αναπαραγωγή του “ευρωπαϊκού ελληνισμού” αλλά η δημιουργία του “ελληνικού ελληνισμού”, και αυτός ο ελληνισμός “θα αποχτήσει μια φυσιογνωμία, όταν αποχτήσει μια φυσιογνωμία πνευματική η σημερινή Ελλάδα”».²⁶²

Ο ζωγράφος, μάλιστα, Νίκος Χατζηκυριάκος Γκίκας γίνεται πιο συγκεκριμένος όταν σε άρθρο του γράφει τα εξής:

²⁵⁷ Βλ. Α. Τσιριμπέας, «Η γυναίκα και το σπίτι, Η Έκθεσις Εργοχείρων, Οργανωθείσα υπό του “Συλλόγου Αμερικανίδων Νοσοκόμων”», *Η Κυριακάτικη*, 12.12.1926, σ. 11, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

²⁵⁸ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία, ό.π., σ. 9.

²⁵⁹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 828.

²⁶⁰ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία, ό.π., σ. 19 - 20.

²⁶¹ Βλ. Δ. Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 103.

²⁶² Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30, Νεοτερικότητα, Ελληνικότητα και Πολιτισμική Ιδεολογία*, ό.π., σημ. 13, σ. 154.

*Επειδή το γνώθι σεαυτόν αποτελεί την πρώτη sine qua non προϋπόθεση κάθε περαιτέρω εξελίξεως ενός ατόμου ή μιας φυλής, είναι επάναγκες να υπάρχουν γύρω μας πολλοί καθρέφτες. Κοιτάζοντας μέσα στους καθρέφτες αυτούς τον εαυτό μας, βρίσκουμε αμέσως όλα μας τα εξωτερικά ελαττώματα και προσπαθούμε να τα διορθώσουμε όσο μπορούμε. [...] Γιαυτό η λαϊκή τέχνη είναι η μόνη που μπορεί να μας δείξει ένα μονοπάτι απ' το οποίο να εισχωρίσουμε στην ελληνική πραγματικότητα και έτσι να συνδεθούμε φυσικά με τη βυζαντινή και την αρχαία Ελλάδα.*²⁶³

Και σε αυτό το σημείο υπάρχει συμπόρευση με τη λαογράφο, η οποία σημειώνει ότι «δεν είναι πολιτισμένος ο λαός, που συντρίβει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του δικού του πολιτισμού, μα ο λαός που αναπτύσσει τον δικό του πολιτισμό».²⁶⁴

Αλλά, η Χατζημιχάλη δεν απέβλεπε μόνο στην «αναχαίτιση της δυτικής εισβολής», αλλά και σε μια δημιουργική πρόταση προς τη Δύση, καθώς θεωρούσε ότι στοιχεία του υλικού λαϊκού πολιτισμού, προσαρμοσμένα στο παρόν μπορούν να βρουν τη θέση τους στο σύγχρονο πολιτισμό και να ανταποκριθούν στις νέες απαιτήσεις. Ενδεικτικά, σε σχέση με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική αναφέρει:

*ο γενικός διάκοσμος των οικιών [...] παρουσιάζει υποδείγματα εσωτερικής διακοσμήσεως κατοικίας πρωτότυπα και ιδιόρρυθμα, τα οποία, προσαρμοσμένα προς τας σημερινάς ανάγκας, δύνανται να χρησιμεύσωσιν ως πρότυπα δια διευθέτησιν και διακόσμησιν εσωτερικού, συμφώνως μάλιστα προς τας τάσεις της συγχρόνου αρχιτεκτονικής, δεδομένου ότι εις τας ελληνικάς κατοικίας, ακριβώς όπως αυτή ζητεί, τα κινητά έπιπλα καταλαμβάνουσι πολύ ολίγην θέσιν.*²⁶⁵

Και σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειώσουμε ότι, σε ιδεολογικό επίπεδο βέβαια, «ανάλογες ήταν και οι διαθέσεις των συγγραφέων της εποχής του '30, που όντας σπουδαγμένοι στη Δύση προσπάθησαν να αντιτάξουν ως αντίδοτο στην ηγεμονικότητά της μια αφηρημένη, εξαϋλωμένη αλλά άγνωστη ελληνικότητα βγαλμένη από τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη και τις ζωγραφίες του Θεόφιλου».²⁶⁶ Η ελληνικότητα αυτή, μάλιστα, φιλοδοξούσαν να λειτουργήσει ανανεωτικά όχι μόνο για τη σύγχρονη Ελλάδα, αλλά και για όλο το δυτικό κόσμο,

²⁶³ Ν. Χατζηκυριάκος, «Συμπεράσματα από την έκθεση λαϊκής τέχνης», *Τέχνη*, 5.2.38, σελ. 1, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

²⁶⁴ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία, ό.π., σ. 20.

²⁶⁵ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, ό.π., σ. 384.

²⁶⁶ Δ. Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 100.

ώστε να αποφευχθεί η «ασφυκτική μηχανική βαρβαρότητα, που θα είναι ένας νέος Μεσαίωνας».²⁶⁷

Για παράδειγμα, ο Γ. Σεφέρης:

*στο διάλογό του με τον Τσάτσο τονίζει ότι μπορεί ο ευρωπαϊκός πολιτισμός «να είναι βασικά γέννημα των ελληνικών αξιών», αλλά «Αναγέννηση καμωμένη από Έλληνες, που θα ήταν βέβαια κάτι διαφορετικό από την Αναγέννηση που έγινε από τους Ευρωπαίους είτε χαιρόμαστε είτε θλιβόμαστε γι' αυτό δεν υπήρξε. Κανένας Έλληνας δεν άσκησε, την εποχή εκείνη, επίδραση αποφασιστική και άμεση στα ρεύματα που ανάβρυσαν στη Δύση από την επαφή με τις ελληνικές αξίες. Κανένας – εκτός από το Δομίνικο Θεοτοκόπουλο, παραγνωρισμένο και αυτόν– που να μην ήταν μόνο φορέας αλλά και δημιουργός». Αναγνωρίζοντας αυτή την πολιτισμική υστέρηση, οι εκπρόσωποι της γενιάς του '30 βλέπουν την αποστολή τους ως σύγχρονων Θεοτοκόπουλων, δημιουργών και όχι απλώς φορέων του δυτικού πολιτισμού.*²⁶⁸

Στην ίδια λογική και η Χατζημιχάλη δεν στόχευε στον πολιτισμικό απομονωτισμό της Ελλάδας. Για αυτό και τόνιζε ότι οι τεχνίτες:

*δεν θα περιορισθούν εις τα ιδικά μας μόνον στοιχεία, αποκλείοντες εντελώς τα ξένα και παραβλέποντες τας νέας ανάγκας[...]. Τουναντίον και την άνεσιν δέον να εξασφαλίσουν και τας ανάγκας να ικανοποιήσουν και τας ξένες τέχνες να μελετούν. Αλλά η δημιουργία θα στηρίζεται πάντοτε εις τας ιδικά μας ζωντανά στοιχεία και θ' αφομοιώνη από τα ξένα ό, τι εναρμονίζεται και λείπει.*²⁶⁹

Και με αυτό τον τρόπο «η από τ' αυθόρμητα δημιουργήματα της (λαϊκής τέχνης) πηγάζουσα αισθητική, γινομένη κοινή, θα επιτρέψη την ανάπτυξιν και τελειοποίησιν μιας ιδιότυπου νεοελληνικής τέχνης».²⁷⁰

Ωστόσο, και με βάση τα όσα ειπώθηκαν, θα ήταν παράλειψη να μη σημειωθεί η αντίφαση ότι, ενώ η λαογράφος βλέπει στη μελέτη και αναβίωση της λαϊκής τέχνης δυνατότητες για ανανέωση της νεοελληνικής τέχνης και οικονομίας, αναγνωρίζει ότι:

το ενδιαφέρον για τη λαϊκή τέχνη στις διάφορες χώρες της Ευρώπης το χρωστάμε στο ρομαντισμό του περασμένου αιώνα, που μ' αγάπη και κατανόηση ανέλαβε να ερευνήσει και να μας γνωρίσει τις αξίες του παρελθόντος. Έτσι και τη μελέτη της λαϊκής τέχνης υπόδειχνε τότε από την μια μεριά η ανάγκη να ικανοποιηθεί κάπως η νοσταλγική λαχτάρα του ανθρώπου για να γνωρίσει κάτι που δε θα ξαναγίνει πια, και από την άλλη

²⁶⁷ Γ.Π. Σαββίδης(φιλ. επιμ.), Γ. Θεοτοκάς και Γ. Σεφέρης, *Αλληλογραφία(1930-1966)*, Αθήνα, Ερμής, 1975, σ.64 στο Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30, Νεοτερικότητα, Ελληνικότητα και Πολιτισμική Ιδεολογία*, ό.π., σ. 154.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σημ. 13, σ. 154.

²⁶⁹ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής Τέχνης*, ό.π., σ. 4.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

η επιθυμία να συντηρήσει μνημεία παράξενα και πρωτότυπα, στα οποία ο ενθουσιασμός των ολίγων διέβλεπε μεγάλες αισθητικές αξίες.²⁷¹

Συνεπώς, είναι άξιο προσοχής το πως η λαογράφος, ενώ παραδέχεται ότι ήδη από τον περασμένο αιώνα η λαϊκή τέχνη ανήκει σε ένα κόσμο που «δε θα ξαναγίνει πια» οπότε και ότι τα προϊόντα της γίνονται αντιληπτά ως «μνημεία», όχι μόνον αισιοδοξεί, αλλά και αγωνίζεται και για τη διατήρηση, αλλά και την επιβολή της στο σύγχρονο κόσμο.

Σε αυτή, άλλωστε, την αντίφαση στηρίζεται και η κριτική που άσκησε ο Π. Τσαμπάσης²⁷² στην Χατζημιχάλη στηριζόμενος στη μελέτη της λαογράφου *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία* σε μια σειρά άρθρων στην *Πρωία* με τίτλο «Κάτω από το φως της πραγματικότητας, Το πρόβλημα της λαϊκής τέχνης». Τα άρθρα αυτά έχουν αξία, αφενός εξαιτίας του καθαρού λόγου και της ορθολογικής επιχειρηματολογίας τους και αφετέρου, επειδή βρέθηκαν στο αρχείο της Χατζημιχάλη, γεγονός που σε ένα βαθμό αποδεικνύει ότι η λαογράφος αναγνώρισε τη σοβαρότητα της συγκεκριμένης κριτικής.

Στο τελευταίο του άρθρο, λοιπόν, ο Τσαμπάσης, αφού παραθέτει μια φράση από τη μελέτη της Χατζημιχάλη, στην οποία η λαογράφος υποστηρίζει ότι η αναβίωση της λαϊκής τέχνης είναι «μια διαμαρτυρία στη νοησιαρχία, του κοσμοπολιτισμού και της εκβομηχανήσεως του κόσμου» συνεχίζει λέγοντας:

Ο κ. Καραγάτσης στα άρθρα που έγραψε στην «Πρωία»(26.12.42 ως τις 2.1.43) πάνω στο θέμα «Θέατρο και κινηματογράφος» λέει κάτι πολύ πετυχημένο : «Οι βιβλιόφιλοι του μεσαίωνα τραβούσαν τα μαλλιά τους πως η εφεύρεση του Γκούτεμπεργκ θα σκοτώσει το όμορφο, το καλλιγραφημένο, το με το χέρι διακοσμημένο βιβλίο. Κι' όμως η τυπογραφία εξόν απ' την τεράστια κοινωνική της επανάσταση, εγέννησε παράλληλα και μιαν άλλη καλλιτεχνική μεγάλης σημασίας. Απ' τα πιεστήρια βγαίνουν καθημερινώς βιβλία, αριστουργήματα τέχνης και κανείς δε συλλογιέται πια να γράψη βιβλία χειρόγραφα για χατήρι της τέχνης». Μήπως, τάχα θα ήταν δυνατό κανείς να σκεφτή πως και η κ. Χατζημιχάλη θαπρεπε να γράψη και να διακοσμήση το δικό της βιβλίο με τα ίδια της τα χέρια για χατήρι της λαϊκής τέχνης;²⁷³

Και κλείνει την αναφορά του στη λαογράφο με τα εξής:

Το ότι η κίνηση υπέρ της αναβίωσης οφείλεται στο ρωμαντισμό το λέει και η ίδια η κ. Χατζημιχάλη στο παραπάνω βιβλίο της.[...]Μα ο ρωμαντισμός της μορφής

²⁷¹ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία*, ό.π., σ. 17 - 18.

²⁷² Στάθηκε ανέφικτο να βρεθούν οποιεσδήποτε πληροφορίες για αυτό το πρόσωπο, πέρα από το γεγονός ότι ήταν γεωπόνος, πληροφορία που παρατίθεται δίπλα στο όνομά του κάτω από τον τίτλο των άρθρων του.

²⁷³ Π. Τσαμπάσης, «Κάτω από το φως της πραγματικότητας, Το πρόβλημα της λαϊκής τέχνης», *Πρωία*, 28.8.43, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

*αυτής, που θέλει να μας ξαναφέρει πίσω, στάθηκε ο μεγαλύτερος αρνητής του συγχρονισμού της Ευρώπης, γιατί νοσταλγεί το φεουδαρχικό μεσαίωνα, ένα δηλαδή τρόπο ζωής πουνε πέρα για πέρα σήμερα ξεπερασμένος.*²⁷⁴

Λίγα χρόνια αργότερα, αυτό που εναργώς παρατίθεται στο παραπάνω άρθρο φαίνεται να αντιλαμβάνεται σε ένα βαθμό και η ίδια η λαογράφος. Για αυτό και γράφει: «Εν ολίγοις η ελληνική βιοτεχνία δια να αποδώσει καρπούς πρέπει να προωθηθεί καταλλήλως και λελογισμένα προς τα σύγχρονα τεχνικά μέσα χωρίς να χάσει όσον γίνεται περισσότερον την σφραγίδα της τοπικής της ιδιορρυθμίας, τον ιδιαίτερον τοπικόν και αισθητικόν χαρακτήρα της».²⁷⁵ Από το απόσπασμα αυτό αποδεικνύεται ότι η Χατζημιχάλη κατανοεί πως δεν μπορεί να αποφευχθεί η χρήση «σύγχρονων τεχνικών μέσων», δηλαδή μηχανών στην ελληνική βιοτεχνία και για αυτό προτείνει η χρήση τους να γίνει, «έστω» θα προσθέταμε εμείς, «λελογισμένα» και όχι εις βάρος «του ιδιαίτερου τοπικού και αισθητικού χαρακτήρα της».

Εξάλλου, τη διαπίστωση της λαογράφου ότι τα αντικείμενα λαϊκής τέχνης ανήκουν σε ένα «τρόπο ζωής που' νε πέρα για πέρα ξεπερασμένος» επιβεβαιώνουν οι προσπάθειές της, βασικά μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, για την ίδρυση μουσείων ελληνικής λαϊκής τέχνης. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1955 βοήθησε να στηθεί το Μουσείο Τοσίτσα στο Μέτσοβο,²⁷⁶ ενώ το 1954 την εκλογή της ως μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, ακολούθησε απόφαση της ΕΛΕ να ιδρύσει λαογραφικό μουσείο στην Αθήνα. Και πράγματι, συγκροτήθηκε μια τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από το Γ.Α. Μέγα, την Χατζημιχάλη και τη Μαρία Ιωαννίδου - Μπαρμπαρίγου, προκειμένου για τη συγκέντρωση αντικειμένων και εξεύρεση στέγης για το νέο μουσείο. Οι προσπάθειες, ωστόσο, αυτές έπεσαν στο κενό, λόγω οικονομικών δυσκολιών, τις οποίες αντιμετώπισε τα επόμενα χρόνια η ΕΛΕ.²⁷⁷

Πιο συγκεκριμένα η προσπάθεια ίδρυσης μουσείων λαϊκής τέχνης από πλευράς Χατζημιχάλη, αποδεικνύει την παραδοχή ότι τα εκτιθέμενα αντικείμενα αν δεν τείνουν να «εξαφανιστούν» πάντως έχουν πάψει να εντάσσονται στην καθημερινότητα του Έλληνα και επίδοξου επισκέπτη. Και αυτό γιατί, βασική προϋπόθεση προκειμένου να αποτελέσει ένα αντικείμενο μουσειακό έκθεμα είναι να βρίσκεται σε σχέση ανοικείωσης με τον επίδοξο επισκέπτη ή πιο απλά να είναι ανοίκεια σε αυτόν η πρότερη λειτουργία του. Και είναι αυτή ακριβώς η ανοικείωση που επιτρέπει στο αντικείμενο μέσα από τη μουσειακή έκθεσή του να επανανοηματοδοτηθεί και άρα να γίνει εκ νέου οικείο. Αλλιώς, παρατηρούνται

²⁷⁴ Στο ίδιο.

²⁷⁵ Επιστολή Χατζημιχάλη προς Κ. Δοξιάδη, 20.11.49, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

²⁷⁶ Γ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 160.

²⁷⁷ Βλ. Γ.Χ. Κούζας, *Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, Η ιστορική Αναδρομή της (1908-2008)*, ΕΛΕ, Αθήνα, 2009, σ. 94-95.

σκηνές, όπως αυτή ορθόδοξων χριστιανών που σταυροκοπιούνται μπροστά σε μουσειακά εκτιθέμενες εκκλησιαστικές εικόνες, την οποία περιγράφει ο Αντώνης Λιάκος στο βιβλίο του *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;* και της οποίας υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, όταν επισκέφθηκε το 1997 την έκθεση «The Glory of Byzantium» στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης. Η παράδοξη αυτή συμπεριφορά στην περίπτωση αυτή οφείλεται στο ότι η εκκλησιαστική εικόνα δεν έχει γίνει αρκετά ανοίκεια στον επισκέπτη, ώστε να γίνει αντιληπτή ως καλλιτέχνημα.²⁷⁸

²⁷⁸ Α. Λιάκος, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα, Πόλις, 2007, σ. 214-216.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η Χατζημιχάλη στο δημόσιο χώρο

4.1. Φεμινιστικό κίνημα

Η φεμινιστική δράση της Χατζημιχάλη είχε ως αφετηρία και βάση το Λύκειο Ελληνίδων. Για αυτό κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν κάποια βασικά στοιχεία για το Λύκειο Ελληνίδων και την ιδρύτρια του Καλλιρόη Παρρέν, προκειμένου να φωτιστεί ο ιδεολογικός τους άξονας.

4.1.1. Το Λύκειο των Ελληνίδων

Η Καλλιρόη Παρρέν(1856-1940) ήταν η πρώτη Ελληνίδα δημοσιογράφος. Προ της επαγγελματικής αυτής ιδιότητας είχε εργαστεί ως δασκάλα. Το 1887 κυκλοφόρησε την *Εφημερίδα των Κυριών*, «η οποία στάθηκε με συνέπεια κάπου τριάντα χρόνια και εξυπηρέτησε πολύ το γυναικείο κίνημα».²⁷⁹ Το 1891 συμμετείχε στην ίδρυση του Ασύλου Ανιάτων και τον επόμενο χρόνο στην ίδρυση του Ασύλου της Αγίας Αικατερίνης. Το 1896 μετά τη συμμετοχή της στο Συνέδριο Γυναικών στο Παρίσι(1889)²⁸⁰ συμμετείχε στην ίδρυση της Ενώσεως των Γυναικών, η οποία το 1908 προσχώρησε στο νεοϊδρυθέντα Εθνικό Σύνδεσμο των Ελληνίδων. Το 1897 ίδρυσε την Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή, της οποίας υπήρξε ισόβια πρόεδρος.²⁸¹

Το 1911, ιδρύθηκε το Λύκειο των Ελληνίδων με πρωτοβουλία της Καλλιρόης Παρρέν ως το πέμπτο εθνικό σωματείο της Διεθνούς Ομοσπονδίας Λεσχών Λυκείου. Η πρώτη Λέσχη Λυκείου(Lyceum Club) ιδρύθηκε στο Λονδίνο το 1903 από τη Constance Smedley. Η Λέσχη αυτή πρωτοτύπησε σε σχέση με τις σύγχρονές της

²⁷⁹ Κ. Ξηράκη, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα, Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα, Γλάρος, 1988, σ. 57.

²⁸⁰ Α. Ψαρρά, «Α' Εθνικόν Γυναικείον Συνέδριον (Αθήνα, 28 Μαρτίου-4 Απριλίου 1921)», στο συλλογικό Ε. Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, ό.π., σ.406.

²⁸¹ Βλ. Ν. Ανδριώτης, Ε. Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο ίδιο, σ. 24.

γυναικείες λέσχες, καθώς εστίαζε στην επαγγελματική σταδιοδρομία των μελών της και εφάρμοζε πρακτικές για την είσοδο των εργαζομένων γυναικών στον ανδροκρατούμενο επαγγελματικό στίβο. Μέλη του αγγλικού Λυκείου μπορούσαν να γίνουν γυναίκες κάθε εθνικότητας με πρωτότυπο λογοτεχνικό δημοσιογραφικό επιστημονικό ή καλλιτεχνικό έργο ή με πανεπιστημιακό δίπλωμα και γυναίκες ανωτέρων στρωμάτων, οι οποίες με το κύρος, το χρόνο και την οικονομική τους άνεση θα στήριζαν τις δράσεις του Λυκείου.²⁸²

Στόχος του αντίστοιχου Λυκείου των Ελληνίδων ήταν «ο μεταξύ των Γυναικών των Γραμμάτων, των Επιστημών και των Τεχνών Σύνδεσμος, προς εξυπηρέτησιν του φύλου των προς υπεράσπισιν και προστασίαν αυτών και προς αναγέννησιν και διατήρησιν των ελληνικών Εθίμων και Παραδόσεων, ως ελληνικών χορών, ασμάτων, Εθνικών ενδυμασιών κτλ».²⁸³ Ο εθνοκεντρικός αυτός προσανατολισμός του Λυκείου των Ελληνίδων, όχι μόνο κατά την ίδρυσή του αλλά και καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου, που είναι κοινός, όπως αποδείχθηκε, και στους λαογράφους της εποχής οδήγησε σε στενότερη συνεργασία τους δύο αυτούς χώρους. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι «στελέχη του Λυκείου ήταν και μέλη στη Λαογραφική Εταιρεία, όπως η αρχαιολόγος Άννα Αποστολάκη, η Μυρσίνη Κλεάνθους, η Αγγελική Χατζημιχάλη, η Νίκη Πέρδικα κ.α.».²⁸⁴

Έτσι, παρόλο που επεδίωκε διεθνείς συνεργασίες, μια από τις οποίες ήταν το 1924, η οργάνωση του Α' Συνεδρίου της Μικρής ENTENTE Γυναικών²⁸⁵ στην Αθήνα στο οποίο συμμετείχε και η Χατζημιχάλη,²⁸⁶ απομακρύνθηκε από το διεθνιστικό χαρακτήρα του αγγλικού Λυκείου, στη λογική ότι «ευθύς εξαρχής το σωματείο ακολούθησε έναν προαποφασισμένο, ακραιφνώς εθνικό και εθνοφελή προορισμό, και μ' αυτή την έννοια, ήταν ένα θεσμικό μόρφωμα εσωστρεφές, ουσιαστικά ακατάλληλο να σταδιοδρομήσει σε ευρύτερα, πόσο μάλλον διεθνή περιβάλλοντα».²⁸⁷ Αντίθετα, φαίνεται να έχει περισσότερα κοινά προς τους στόχους,

²⁸² Βλ. Δ. Βασιλειάδου, «Lyceum Club και Λύκειο των Ελληνίδων: από το πρότυπο του διεθνούς γυναικείου δικτύου στο εθνικό πρωτότυπο σωματείο», στο *ίδιο*, σ. 98-101.

²⁸³ Απόσπασμα από το χειρόγραφο πρακτικό της ιδρυτικής συνεδρίας του Λυκείου (2.12.1911) στο Ν. Ανδριώτης, Ε. Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο *ίδιο*, σ. 22.

²⁸⁴ Ν. Ανδριώτης, Ε. Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο *ίδιο*, σ. 21.

²⁸⁵ Η μικρή Αντάντ Γυναικών συγκροτήθηκε το 1923 από το Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και γυναικείες οργανώσεις από τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία, την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία. Βλ. Α. Μιχοπούλου, «Από "γυναικείο σωματείο" εθνικούς στόχους σε "εθνικό" σωματείο γυναικών: η εθνική πολιτική του Λυκείου των Ελληνίδων από την Καλλιρρόη Παρρέν στην Άννα Τριανταφυλλίδου (1911-1940)», στο *ίδιο*, σημ.52, σ. 177.

²⁸⁶ Δ. Λαζογιώργος, *ό.π.*, σ.34· Έ.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 135.

²⁸⁷ Δ. Βασιλειάδου, «Lyceum Club και Λύκειο των Ελληνίδων: από το πρότυπο του διεθνούς γυναικείου δικτύου στο εθνικό πρωτότυπο σωματείο» στο συλλογικό Ε.Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, *ό.π.*, σ. 105.

τη δομή, την οργάνωση και τη λειτουργία με την ιδρυθείσα από την Παρρέν το 1898 Ένωση των Γυναικών.²⁸⁸

Ο προσανατολισμός του, επιπλέον, αυτός θα το τοποθετήσει «παραπλεύρως μάλλον, παρά απέναντι, στην κεντρική εξουσία».²⁸⁹ Και πραγματικά, το Λύκειο των Ελληνίδων βρισκόταν πάντα σε στενή συνεργασία με το κράτος και συμμετείχε σε πάμπολλους κρατικούς εορτασμούς και επί δικτατορίας Μεταξά, με την οποία συνεργάστηκε. Κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο βοήθησε στη συγκέντρωση υλικού και στην περίθαλψη των τραυματιών στρατιωτών, ενώ επί κατοχής δραστηριοποιήθηκε στη στήριξη του άμαχου πληθυσμού. Μετά το τέλος του πολέμου, κατά τον εμφύλιο πόλεμο, τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της Κυβέρνησης και κατά των ανταρτών. Έτσι, διαπιστώνεται ότι το Λύκειο Ελληνίδων, χωρίς να χρωματίζεται πολιτικά, καθώς αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως «εθνικό σωματείο» και συνδέοντας αδιάκριτα τους όρους έθνος – κράτος- καθεστώς συμπαρατασσόταν πάντα με το τρίτο ως έκφραση των άλλων δύο στη συγχρονία τους.

Αντίστοιχο προσανατολισμό είχαν, άλλωστε, και άλλες δράσεις της Παρρέν σε σχέση με το φεμινιστικό κίνημα, όπως η ίδρυση του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων, στο οποίο - και για αυτό αναφέρεται εδώ - η Χατζημιχάλη όχι μόνο ήταν μέλος, αλλά διατέλεσε και αντιπρόεδρος.

Το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων ιδρύεται τον Αύγουστο του 1919 ως ελληνικό τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου.[...] «Μωσαϊκό» οργανώσεων, έχει θεωρητικά ομοσπονδιακό χαρακτήρα, η κύρια ωστόσο δραστηριότητά του είναι δράση πρωτοβάθμιου σωματείου που λειτουργεί με τη βοήθεια εξειδικευμένων τμημάτων(νομοθετικό, εκπαιδευτικό υγιεινής, ψήφου κτλ).²⁹⁰

Επιπλέον, εξέδιδε τη μηνιαία εφημερίδα *Ελληνίς*, στην οποία είχε αρθρογραφήσει και η λαογράφος. Οι συντηρητικές θέσεις του όμως πάνω στο ζήτημα της ψήφου και της εργασίας θα οδηγήσουν στην αποχώρηση των πιο προοδευτικών μελών του το 1934, οπότε ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της

²⁸⁸ Βλ. Ν. Ανδριώτης, Ε. Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο *ίδιο*, σ. 19.

²⁸⁹ Α. Μιχοπούλου, «Από “γυναικείο σωματείο” με εθνικούς στόχους σε “εθνικό” σωματείο γυναικών: η εθνική πολιτική του Λυκείου των Ελληνίδων από την Καλλιρρόη Παρρέν στην Άννα Τριανταφυλλίδου (1911-1940)», στο *ίδιο*, σ. 146.

²⁹⁰ Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Μια Ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, 1985, σ. 42.

Γυναίκας²⁹¹ αποχωρεί. Μετά μάλιστα το 1940 μετατρέπεται σε φιλανθρωπικό σωματείο.²⁹²

Η σύγκρουση, βέβαια, αυτή με το πιο προοδευτικό κομμάτι του φεμινιστικού κινήματος είχε αρχίσει να προετοιμάζεται ήδη από τον Απρίλιο του 1921, οπότε συνήλθε το Α΄ Εθνικό Γυναικείο Συνέδριο, στο πλαίσιο του οποίου η Χατζημιχάλη οργάνωσε την Α΄ Οικοκυρική και Βιοτεχνική Έκθεση, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Το συνέδριο αυτό έλαβε χώρα στη Μεγάλη Αίθουσα του Πανεπιστημίου Αθηνών με πρόεδρο την Παρρέν και αντιπροέδρους την Άννα Τριανταφυλλίδου, κατοπινή πρόεδρο του Λυκείου, και Όλγα Βελλίνη. Ωστόσο, «η σύγκληση Γυναικείου Συνεδρίου από το Λύκειο Ελληνίδων, πρωτοβουλία που θα συγκεντρώσει τα πυρά πολλών γυναικείων οργανώσεων, έρχεται να συμβολίσει το τέλος μιας εποχής, τη μετάβαση από τη μια περίοδο στην άλλη».²⁹³ Καθώς, μάλιστα, την ίδια περίοδο έχουν ιδρυθεί και άλλες γυναικείες οργανώσεις, «πίσω από την πρωτοβουλία της(Παρρέν) κρύβεται η επιθυμία του Λυκείου να εξασφαλίσει την ηγεμονία του “γυναικείου χώρου”».²⁹⁴

Η σύγκληση βέβαια του Α΄ Εθνικού Γυναικείου Συνεδρίου πρέπει να συνδεθεί με το ότι από το 1919 το ζήτημα της παραχώρησης ψήφου στη γυναίκα συζητείται πλέον και στη Βουλή. Το 1920 με αφορμή το «Υπόμνημα δια το γυναικείον ζήτημα», που υπέβαλε το Λύκειο των Ελληνίδων, ο Ελευθέριος Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής δηλώνει ότι θα παραχωρηθεί δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες, εάν, όμως οι ίδιες το θέλουν. Ως εκ τούτου η σύγκληση ενός γυναικείου συνεδρίου θεωρήθηκε από την Παρρέν ένδειξη προς τον πρωθυπουργό της συσπείρωσης των γυναικών πάνω σε αυτό το θέμα, το οποίο και αναδείχθηκε ως κυρίαρχο στο Συνέδριο.²⁹⁵ Η συσπείρωση, ωστόσο, αυτή ήταν επιφανειακή, καθώς οι νεοϊδρυθείσες οργανώσεις είτε εστίαζαν αποκλειστικά στο γυναικείο ζήτημα είτε έδιναν σε αυτό πολιτικές προεκτάσεις, που η Παρρέν αρνούνταν προς ανάδειξη του εθνικού προτάγματος.

²⁹¹ Ο Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της Γυναίκας είχε ιδρυθεί το 1920 με πρωτοβουλία της Αύρας Θεοδωροπούλου και της Μαρίας Νεγρεπόντη μετά από παρότρυνση της Διεθνούς Ένωσης για τη Γυναίκα Ψήφο. Στο ίδιο, σ. 33-40.

²⁹² Βλ. στο ίδιο, σ. 42-44.

²⁹³ Βλ. στο ίδιο, 1985, σ. 33.

²⁹⁴ Α. Παρρά, «Α΄ Εθνικόν Γυναικείον Συνέδριον(Αθήνα, 28 Μαρτίου-4 Απριλίου 1921)», στο συλλογικό Ε. Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, ό.π., σ. 407.

²⁹⁵ Βλ. Στο ίδιο, σ. 407-409.

4.1.2. Η φεμινιστική δράση της Χατζημιχάλη

Το 1921 η Χατζημιχάλη πηγαίνει στη Σμύρνη προκειμένου να βοηθήσει στη σύσταση του εκεί Λυκείου Ελληνίδων. Στον εναρκτήριο λόγο της παρουσιάζει τους στόχους του Λυκείου Ελληνίδων που είναι κατά βάση «να δίδη ελληνοπρεπώς πάσαν ευγενή ώθησιν εις όλα τα στάδια της γυναικείας δράσεως εν τη κοινωνία».²⁹⁶ Ήδη από αυτή και μόνο τη φράση συμπεραίνουμε ότι οι στόχοι της ήταν κατά βάση εθνοκεντρικοί.

Αναλυτικότερα, η Χατζημιχάλη ορίζοντας το περιεχόμενο και τους στόχους του Λυκείου Ελληνίδων αναφέρει ότι:

*Είναι μάλλον εθνικός και κοινωνικός σύνδεσμος γυναικών ανωτέρας μορφώσεως, επιδιώκον την εξυπηρέτησιν της προόδου του φύλου δια της υπερασπίσεως και ενισχύσεως της εργαζομένης γυναικός και δια της αναγεννήσεως και διατηρήσεως εθνικών εθίμων και παραδόσεων, δια της ηθικής και υλικής υποστηρίξεως των μικρών και πτωχών παιδιών, δια της διαπαιδαγωγήσεως μητέρων των λαϊκών τάξεων και ενίσχυσιν της οικονομικής των θέσεως αφ' ενός μεν δια παροχής εργασίας, αφ' ετέρου δε δια καταλλήλων βοηθημάτων, δια της συντηρήσεως κέντρου επιστημονικού και φιλολογικού διατηρούντος βιβλιοθήκας, διοργανώνοντος εορτάς, δημοσιεύοντος μελέτας, βιβλία, εκλαϊκευούσας επιστημονικάς γνώσεις χρησίμους δια τας γυναίκας και παιδιά. Δια της αναζωπυρώσεως του καλλιτεχνικού αισθήματος εις την γυναίκα, ιδίως από απόψεως ελληνικής τέχνης[...]. Δια της καλλιέργειας του μουσικού και δραματικού αισθήματος εις την γυναικείαν νεολαίαν των ανωτέρων και λαϊκών τάξεων, από ελληνικής κυρίως απόψεως.*²⁹⁷

Παραθέσαμε το παραπάνω κείμενο σχεδόν αυτούσιο, γιατί θεωρούμε ότι διαγράφει ευκρινώς το πλαίσιο και τους στόχους που η ίδια η Χατζημιχάλη προσδοκούσε να πραγματώσει μέσα από την ενεργό συμμετοχή της στο Λύκειο των Ελληνίδων.

Καταρχάς, πρέπει να επισημανθεί πως η λαογράφος σημειώνει ότι στο Λύκειο Ελληνίδων δραστηριοποιούνται γυναίκες «ανωτέρας μορφώσεως» και με αυτό τον τρόπο επισημαίνει ότι είναι ένας οργανισμός, ο οποίος σχηματίστηκε από γυναίκες της αστικής τάξης, καθώς κυρίως, αν όχι μόνο αυτές, είχαν πρόσβαση στην ανώτερη εκπαίδευση. Με ανάλογη έμφαση και η ίδια η Παρρέν σημειώνει ότι οι χορεύτριες

²⁹⁶ Α. Χατζημιχάλη, «Ο Εναρκτήριος Λόγος στο Λύκειο Ελληνίδων Σμύρνης», στο Έ.Α. Χατζημιχάλη, *Περίπατος με την Αγγελική*, Παράρτημα, ό.π., σ. 309.

²⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 309.

του Λυκείου είναι «κορίτσια των καλύτερων μας οικογενειών».²⁹⁸ Η ανάγκη να τονιστεί η αστική καταγωγή των γυναικών που δραστηριοποιούνταν στο Λύκειο, ίσως επιτρέπει να διαφανεί είτε η προσπάθεια του Λυκείου να προσελκύσει περισσότερες αστές ως ένας χώρος «πολιτικά ορθώς» και καθόλου επαναστατικός είτε βέβαια και μια αυθόρμητη αναγνώριση της ανωτερότητας ή καλύτερα της ποιότητας των γυναικών που ήδη είναι μέλη του.

Και σε αυτό το σημείο τίθεται το εξής ερώτημα. Αφού στόχος του Λυκείου ήταν η ενίσχυση «της εργαζομένης γυναικός», «δια της ηθικής και υλικής υποστηρίξεως των μικρών και πτωχών παιδιών, δια της διαπαιδαγωγήσεως μητέρων λαϊκών τάξεων και ενίσχυσιν της οικονομικής των θέσεως αφ' ενός μεν δια παροχής εργασίας, αφ' ετέρου δε δια καταλλήλων βοηθημάτων», γιατί η Χατζημιχάλη, αλλά και τα άλλα μέλη του, καθώς και ανώτερη μόρφωση είχαν και λόγω οικονομικής κατάστασης δεν χρειαζόταν να εργάζονται, δραστηριοποιούνταν σε έναν «σύνδεσμο», του οποίου τις υπηρεσίες δεν φαίνεται να χρειάζονται;

Και ο μόνος τρόπος για να απαντηθεί το παραπάνω ερώτημα είναι αν αναγνωριστεί ότι βασική πτυχή της δράσης των αστών μελών του Λυκείου ήταν αυτή της φιλανθρωπίας, η οποία ωστόσο στόχευε συνειδητά στην ισχυροποίηση της θέσης του γυναικείου φύλου μέσα από το δικαίωμα στην εκπαίδευση και το δικαίωμα στην εργασία.²⁹⁹

Για αυτό και, αν και η Χατζημιχάλη ιδεολογικά τάσσεται με το εθνοκεντρικό Λύκειο των Ελληνίδων και το συντηρητικό Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων, στο οποίο, βέβαια, ανήκει και η Παρρέν, το γεγονός αυτό δεν την εμποδίζει να προβεί σε κοινές δράσεις, ιδίως στα πρώτα χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, με πιο ριζοσπαστικές φεμινίστριες, όπως ήταν η Αύρα Θεοδοροπούλου, με την οποία συνεργάστηκε για το ορφανοτροφείο «Εθνική Στέγη». Άλλωστε:

*ιδιαίτερα στην αρχή της(μεσοπολεμικής περιόδου) θα συναντήσουμε τις ίδιες γυναίκες σε αντιμαχόμενα σωματεία και θα διαπιστώσουμε ότι θεωρητικά συγκρουόμενες θέσεις καταλήγουν σε κοινή δράση, ότι η ενασχόληση με τη φιλανθρωπία καταγγέλλεται από εκείνες που προτάσσουν το αίτημα των πολιτικών δικαιωμάτων, ενώ συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα κύρια μελήματα τους.*³⁰⁰

Πρόσθετη απόδειξη αποτελεί ότι την προεδρία του εργαστηρίου του οικοτροφείου «Σπίτι του κοριτσιού» ανέλαβε η Χατζημιχάλη μέσω του πιο

²⁹⁸ Λογοδοσία 1911, σ. 12, στο Ε. Ολυμπίου, «Αναζητήσεις και προσανατολισμοί της εθνικής ιδεολογίας: η πρώτη εικοσαετία της επιστήμης της Λαογραφίας και η δημιουργία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο συλλογικό Ε. Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, ό.π., σ. 347.

²⁹⁹ Για τη γενεαλογία της φεμινιστικής δράσης προς την εξασφάλιση αυτών των δικαιωμάτων βλ. Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 314-335.

³⁰⁰ Ε. Αβδελά- Α. Ψαρρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Μια Ανθολογία*, ό.π., σ. 34.

προοδευτικού «Διεθνούς Συνδέσμου Γυναικών». Η ίδια η Χατζημιχάλη συνδέει τον ιδεολογικό προσανατολισμό του εργαστηρίου με αυτό του «Διεθνούς Συνδέσμου Γυναικών» και αναφέρει ότι έθετε ως στόχο «την ανύψωσιν της εργαζομένης γυναίκος εις συνειδητήν οντότητα, με πλήρη επίγνωσιν της αξίας, της δράσεως και των ευθυνών της».³⁰¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι το ορφανοτροφείο αυτό είχε πρόεδρο την Ελένη Σιφναίου και γραμματέα την Αθηνά Γαιτάνου Γιαννιού.

Άλλωστε, με τη φιλανθρωπική τους δράση οι γυναίκες του Λυκείου, φαίνεται να συνεχίζουν μια παράδοση, η οποία ξεκίνησε τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οπότε η φιλανθρωπία αποτελούσε βασικό πεδίο ανάπτυξης της γυναικείας συλλογικότητας, καθώς «στη συγκυρία του αλτρωτισμού και των προοπτικών ανάπτυξης, το βάρος που δινόταν στο λυτρωτικό δυναμικό της Γυναίκας ως Μητέρας πρόσφερε μια ιδεολογική νομιμοποίηση στην επιθυμία των γυναικών να επεκτείνουν τη “σφαίρα τους” στο χώρο της δημόσιας δράσης».³⁰² Με αυτή την έννοια το φεμινιστικό κίνημα συνδέθηκε από τα πρώτα του κιόλας βήματα με τον ελληνικό εθνικισμό.

*Και δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η πρώτη μαζική έξοδος των γυναικών στον δημόσιο χώρο πραγματοποιείται κατά τον πόλεμο του 1897, στη διάρκεια του οποίου η οργάνωση του νοσοκομειακού και ιατρικού δικτύου και της διεθνούς αλληλεγγύης θα τους επιτρέψουν, για πρώτη φορά, να υπερβούν σε μαζική κλίμακα τα όρια του ιδιωτικού χώρου.*³⁰³

Το ότι το Λύκειο Ελληνίδων συνεχίζει την παραπάνω παράδοση αποδεικνύεται και από το ότι η Χατζημιχάλη το χαρακτηρίζει σύνδεσμο «εθνικό». Ο χαρακτηρισμός αυτός υπογραμμίζει ότι ως βασικό άξονα της δράσης του είχε την άρρηκτη σύνδεση του γυναικείου ζητήματος με τους εθνικούς στόχους. Με αυτή την έννοια το Λύκειο και η λαογράφος δεν απευθύνονταν στη γυναίκα γενικά, αλλά σε ένα υποσύνολό της, την ελληνίδα. Για αυτό και εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο της παιδαγωγικής κατάρτισης των γυναικών μέσα από το Λύκειο ήταν η διδασκαλία των εθνικών εθίμων και παραδόσεων και η καλλιέργεια του καλλιτεχνικού, μουσικού και δραματικού αισθήματος, από άποψη όμως κυρίως «ελληνική».

Πρόσθετη απόδειξη αποτελεί το ότι η λαογράφος σχετίζει την αξία της γυναίκας με τη συμβολή της συγκεκριμένα στον ελληνικό πολιτισμό και την ελληνική οικονομία. Για παράδειγμα, αναφέρει ότι οι γυναίκες υπήρξαν πρωτοπόρες στην υφαντική βιοτεχνία, καθώς «ίδρυσαν εργαστήρια κοινωνικών οργανώσεων ή

³⁰¹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 835.

³⁰² Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 229.

³⁰³ Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 132.

διάφορα ιδιωτικά τοιαύτα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, ευρισκόμενα εις διαφόρους πόλεις και κωμοπόλεις της Ελλάδος και πολλά εξ αυτών εις αυτάς τας Αθήνας». ³⁰⁴

Εξάλλου, σε όποια δημόσια δράση της, ακόμα και αν αυτή δεν αφορούσε τα φεμινιστικά προτάγματα, δεν παρέλειπε ή μάλλον φρόντιζε να προτάσσει την ιδιότητά της ως γυναίκα φιλόπατρι. Για παράδειγμα, στην κατάθεσή της στη «Δίκη των Τόνων» γράφει:

Ετσι το θεωρώ ζήτημα επιταχτικό, που δεν αφορά μονάχα τον κ. Κακριδή, αλλά και την εθνική ολότητα, ν' ακουστεί και μια φωνή διαμαρτυρίας από μίαν Ελληνίδα - με τη βεβαιότητα πως αντιπροσωπεύει τις φωνές πολλών άλλων - που για μόνο τίτλο έχουν, πως αγάπησαν και πονούν για το μέλλον της φυλής μας και σα μητέρες πάσχισαν μάταια, πάνε χρόνια τώρα, ν' αποδείξουν πως τα παιδιά τους βγαίνουν χωρίς πραγματικά ψυχικά και πνευματικά εφόδια από το νεοελληνικό γυμνάσιο. ³⁰⁵

Αντιστρόφως, αλλά στο ίδιο πλαίσιο, σε όποια φεμινιστική δράση της ενέτασσε και τη λαϊκή τέχνη. Για παράδειγμα, στα πλαίσια, του Α' Εθνικού Γυναικείου Συνεδρίου, ως προϊσταμένη του Βιοτεχνικού Τμήματος του Λυκείου Ελληνίδων οργάνωσε την Α' Οικοκυρική και Βιοτεχνική Έκθεση. Η έκθεση αυτή στεγάστηκε στο κτίριο του Λυκείου Ελληνίδων στην οδό Περιάνδρου και επαναλήφθηκε επί πέντε συναπτά έτη, έως το 1926. Η πρωτοπορία της έκθεσης έγκειτο στο ότι είχε παρουσιάσει τα αντικείμενα κάθε περιοχής μέσα στο πλαίσιο τους, ώστε ο θεατής να κατανοεί την όποια τους χρησιμότητα και θέση.

Και μάλλον ενθαρρυμένη από την επιτυχία της έκθεσης αυτής, συνέχισε τις προσπάθειές της σε αυτή την κατεύθυνση και δύο χρόνια αργότερα, το 1923 «δημιούργησε το τμήμα Εκθέσεων του Λυκείου των Ελληνίδων, το οποίο οργάνωσε εκθέσεις ταπήτων και αγγειοπλαστικής». ³⁰⁶ Εξάλλου, και στο περιοδικό *Ελληνίς* η μόνη δημοσίευση που έκανε, πέρα από ένα άρθρο στη μνήμη της Ραλλούς Γεωργαντά, ³⁰⁷ από το 1926 πρόεδρο του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων, ήταν ένα κείμενο με τίτλο «Ελληνική Αγγειοπλαστική». ³⁰⁸ Και με αυτό τον τρόπο φαίνεται να διαπλέκει την ιδιότητά της ως λαογράφου με αυτήν της φεμινίστριας κινούμενη πάλι στο πλαίσιο του «εθνικού».

Η Χατζημιχάλη, τέλος, δεν σταμάτησε ποτέ να είναι ενεργό μέλος του Λυκείου των Ελληνίδων, στο οποίο μάλιστα ανέλαβε και σημαντικές θέσεις. Για παράδειγμα, το 1949, ιδρύθηκε στο τμήμα Χορού του Λυκείου νέα εφορεία Εθνικών

³⁰⁴ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 831.

³⁰⁵ «Κατάθεση Α. Χατζημιχάλη-Αγγελική Χατζημιχάλη, λογία», *Η Δίκη των Τόνων* (Η πειθαρχική δίωξις του καθηγ. Ι.Θ. Κακριδή), ό.π., σ. 177.

³⁰⁶ Ν. Ανδριώτης, Ε. Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο Ε. Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, ό.π., σ. 24.

³⁰⁷ Α. Χατζημιχάλη, «Πως την έβλεπαν οι συνεργάτιδές της», *Ελληνίς*, 11.1937.

³⁰⁸ Α. Χατζημιχάλη, «Ελληνική Αγγειοπλαστική», *Ελληνίς*, τ. 13, τεύχος 1, 1934.

εμφανίσεων, της οποίας υπήρξε γνωμοδοτική σύμβουλος.³⁰⁹ Για την προσφορά της ως μέλος του Λυκείου μαζί με άλλα δύο σημαντικά μέλη του, την Άννα Αποστολάκη και τη νομική σύμβουλο Αλεξάνδρα Ματζουράνη, βραβεύτηκε το 1955 από την Ακαδημία Αθηνών.³¹⁰

Αδιάλειπτη, άλλωστε, φαίνεται να είναι και η γενικότερη φεμινιστική της δράση, όπως αποδεικνύεται από το ότι το 1958 πήρε μέρος στο Διεθνές Συνέδριο Γυναικών, που οργάνωσε στην Αθήνα ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας³¹¹ και το 1964 έγινε μέλος της νεοϊδρυθείσας Πανελλήνιας Ένωσης Γυναικών.³¹²

³⁰⁹ Βλ. Ν. Ανδριώτης, Ε. Πρωτόπαπα, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», στο Ε. Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, ό.π., σ. 50.

³¹⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 52.

³¹¹ Βλ. Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, ό.π., σ. 83.

³¹² Βλ. Έ.Α. Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 234.

4.2. Η δράση της Χατζημιχάλη σε σχέση με την παραγωγή και προώθηση ειδών λαϊκής τέχνης

Η Χατζημιχάλη αναγνώριζε ότι «σπουδαιότατη είναι η σημασία και ο προορισμός της λαϊκής τέχνης για τον τόπο μας, όχι μόνο από καλλιτεχνική άποψη, αλλά και από κοινωνιολογική γενικότερα, και οικονομική».³¹³ Για αυτό σημείωνε ότι «χρέος επιτακτικό πρέπει να θεωρήσει ο καθένας μας την υποστήριξη της χειροτεχνίας και την κατανάλωση των προϊόντων της, σαν εθνικό σκοπό».³¹⁴

Το χρέος αυτό είχε αναλάβει να πραγματώσει μέσα από την ίδρυση βιοτεχνιών και εργαστηρίων χειροτεχνίας, σχολών που θα επάνδρωναν αυτές τις επιχειρήσεις και βέβαια εκθέσεις, οι οποίες θα προωθούσαν τα ποιοτικά λαϊκά προϊόντα, με το να τα κάνουν γνωστά στο ευρύ κοινό. Στην ίδια λογική σχεδίασε το σπίτι της με βάση παραδοσιακά αρχιτεκτονικά πρότυπα, ενώ για την κατασκευή του συνεργάστηκε με σύγχρονους της λαϊκούς τεχνίτες. Και επειδή το χρέος αυτό αφορούσε έναν «εθνικό σκοπό», θεωρούσε αναγκαία και τη συμβολή του κράτους.

Αναζητώντας διασαφήνιση αυτού του «εθνικού σκοπού», προκειμένου να προσδιορίσουμε τη στοχοθεσία της ενεργού δράσης της σε σχέση με τη λαϊκή τέχνη, καταφεύγουμε στα ίδια της τα λόγια σύμφωνα με τα οποία:

*ο προορισμός και σκοπός της περισυλλογής και διασώσεως του επιζώντος υλικού θα είναι αφ' ενός η, έστω και μονομερής, επεξεργασία των στοιχείων του, ήτις θα παρείχεν αναλογική μεν, αλλ' αρκετά πλουσίαν εικόνα της πολυμόρφου εθνικής μας παραγωγής, αφ' ετέρου η προσπάθεια, όπως παρουσιάσει όσον το δυνατόν αυθονώτερον υλικόν προς διάπλασιν, διαμόρφωσιν και δημιουργίαν νέων μορφών δυναμένων να προσαρμοσθώσι προς τας συγχρόνους βιοτικές συνθήκας και να εξυπηρετήσωσιν απαιτήσεις του συγχρόνου πολιτισμού, ούτως ώστε όχι μόνον αι επιζώσαι λαϊκαί βιοτεχνίαι να ενισχυθώσιν, αλλά και αι φθίνουσai ή και βαθμιδόν εκλείπουσαι τοιαύται να αναζωογονηθώσι, να καταστή δε δυνατή η επικερδής εργασία και εις τον μάλλον απόκεντρον συνοικισμόν, και εις το πλέον απόμακρον χωριόν, προς μεγίστην ωφέλειαν της εθνικής μας οικονομίας, ήτις θα δυνηθή ούτω να στηριχθή όχι μόνον επί της εις τα μεγάλα κέντρα μεγάλης βιομηχανίας, αλλά και επί της βιοτεχνίας.*³¹⁵

Εκ πρώτης, λοιπόν, κατά τη Χατζημιχάλη, πρέπει να διασωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα δείγματα λαϊκής τέχνης. Και πράγματι, μέσα από τα ταξίδια της

³¹³ Α. Χατζημιχάλη, «Τα θαύματα της λαϊκής μας τέχνης», *Η Βραδυνή*, 25.3.32, σ. 5.

³¹⁴ Α. Χατζημιχάλη, «Τα θαύματα της λαϊκής μας τέχνης», *Η Βραδυνή*, 25.3.32, σ. 7.

³¹⁵ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 826.

σε όλη την Ελλάδα συγκέντρωσε και μελέτησε άφθονο υλικό όλων των μορφών λαϊκής τέχνης. Ωστόσο, η περισυλλογή υλικού δεν ήταν για τη Χατζημιχάλη αυτοσκοπός, αλλά, όπως γράφει αλλού, η βάση για σύγχρονες νεοελληνικές δημιουργίες, για «έργα ανώτερα, τα οποία μολονότι θα έχουν τα γενικά χαρακτηριστικά της συγχρόνου τέχνης, θα φανερώνουν και της ελληνικής ψυχής την ιδιοτυπίαν».³¹⁶ Γιατί ήθελε να φέρει στο φως τη λαϊκή τέχνη, καθώς πίστευε ότι «θα υποβοηθήση να γίνη ανώτερη τόσο η γενική ανατροφή όσον και η καλλιτεχνική»³¹⁷ του λαού, ενώ «αι πολυποίκιλοι εκδηλώσεις της[...] θ' ανοίξουν νέους δημιουργικούς καλλιτεχνικούς ορίζοντας εργασίας απηλλαγμένους της σημερινής καλλιτεχνικής υποτελείας».³¹⁸

Αλλά για τη Χατζημιχάλη, η ανανέωση της λαϊκής δημιουργίας έχει και έναν πολύ πρακτικό σκοπό και αυτός δεν είναι άλλος από το να καταφέρει να ζήσει τους φορείς της, να καταστεί δηλαδή «επικερδής εργασία». Το όφελος από το γεγονός αυτό θα ήταν, σύμφωνα με την ίδια, διπλό. Από τη μια οι λαϊκοί τεχνίτες θα κατόρθωναν να βιοπορίζονται. Στο σημείο αυτό δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη η φράση «εις τον μάλλον απόκεντρον συνοικισμόν», και αυτό γιατί φανερώνει την αγωνία της λαογράφου, σε σχέση με την ερήμωση της ελληνικής επαρχίας λόγω της αστικοποίησης, ιδίως μετά την αθρόα εισροή του κύματος των προσφύγων το 1922 και τη συνακόλουθη εκβιομηχάνιση. Για αυτό και δίπλα «εις τα μεγάλα κέντρα μεγάλης βιομηχανίας» τοποθετεί και επιδιώκει να δει τις βιοτεχνίες ως ανθούσες επιχειρήσεις. Από την άλλη, με αυτό τον τρόπο πίστευε ότι θα ωφελούνταν και η εθνική οικονομία, όφελος όχι αμελητέο, αν κανείς αναλογιστεί την εν γένει κατάσταση της ελληνικής οικονομίας.

³¹⁶ Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής Τέχνης*, ό.π., σ. 4.

³¹⁷ Α. Χατζημιχάλη, «Η σπουδαιότητα των εκθέσεων στην πρόοδο της χειροτεχνίας μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.11.27, σ. 1.

³¹⁸ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 844.

4.2.1. Εκθέσεις – πρατήρια ειδών λαϊκής τέχνης

Η «Εκθεσις ελληνικής λαϊκής χειροτεχνίας» για την οποία έμεινε κυρίως γνωστή η Χατζημιχάλη είναι αυτή που ανέλαβε στα πλαίσια των Δελφικών Εορτών, που οργάνωσαν ο Άγγελος και η Εύα Σικελιανού, το 1927.

Αν και η ιδέα να οργανωθεί στα πλαίσια των Δελφικών εορτών μια έκθεση λαϊκής χειροτεχνίας στο χωριό που βρίσκεται κοντά στον αρχαιολογικό χώρο, άνηκε στον ίδιο τον Σικελιανό,³¹⁹ η οργάνωση της έκθεσης αυτής υπήρξε κατά βάση, αν όχι αποκλειστικά, γυναικεία υπόθεση. Πιο συγκεκριμένα, η Εύα Σικελιανού γράφει:

*Οργάνωσα μια συνάντηση κυριών στο ωραίο σπίτι της κ. Αγγελικής Χατζημιχάλη. [...] Ήταν η δις Ελένη Ευκλείδου, η κ. Παύλου Μελά, η κ. Καλλέργη, η κ. Μαρία Θεοτόκη, η κ. Έλδα Νάζου, η κ. Χατζηλαζάρου, η δις Έλλη Παπαδημητρίου και άλλες. [...] Κάθε μια από τις κυρίες θα αναλάμβανε να συγκεντρώσει από την πατρίδα της τα καλύτερα δείγματα σύγχρονου τοπικού ταλέντου. Ρώτησα αν θα ήθελε η Αγγελική να διευθύνει ολόκληρη την έκθεση. Γνώριζα ότι όχι μόνο ήταν ειδική σε όλες τις τοπικές ποικιλίες ενδυμασιών και χειροτεχνημάτων, αλλά και ότι ήξερε, είτε μέσω αλληλογραφίας, είτε από προσωπική γνωριμία, τα ονόματα και τις ικανότητες των ιδιαίτερα προικισμένων εργατών, μέσα και έξω από την Αθήνα.*³²⁰

Η επιλογή, εξάλλου, της οικίας Χατζημιχάλη αποδεικνύει την εξοικείωση αυτών των γυναικών τόσο με το σπίτι όσο και με την ίδια τη λαογράφο. Είναι μάλιστα άξιο αναφοράς, ότι τα εκθέματα της έκθεσης παρουσιάστηκαν «αξίως δε διαφημισμένα παρά των ευγενώς προσφερθεισών να εξυπηρετήσωσι την έκθεσιν 45 περίπου κυριών της αθηναϊκής κοινωνίας, ενδεδυμένων όλων σχεδόν δια διαφόρων εθνικών ενδυμασιών».³²¹

Βέβαια, αυτή η συνεργασία της Χατζημιχάλη με τη Σικελιανού δεν ήταν η πρώτη, καθώς φαίνεται να είχαν και στο παρελθόν από κοινού συμμετάσχει σε αντίστοιχες δράσεις, ως επί το πλείστον φιλανθρωπικές. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το Δεκέμβριο του 1926 ο «Σύλλογος Αμερικανίδων Νοσοκόμων», «που συνεστήθη το 1922 στα Μουδανιά της Μικρασίας, για να παρακολουθήση τον Ελληνικό στρατό στη Μικρασιατική εκστρατεία»³²² υπό τη διεύθυνση των Dr Elfie R. Graff και Dr Model Phillips, και μετά τη μικρασιατική καταστροφή είχε ως έργο του «τη

³¹⁹ βλ. Ε. Πάλμερ Σικελιανού, *Ιερός Πανικός*, μτφ. J.P. Anton, Αθήνα, Εξάντας, 1992, σ. 121.

³²⁰ βλ. στο *ίδιο*, σ.128-129.

³²¹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π. , σ. 843.

³²² Α. Τσιριμπέας, «Η γυναίκα και το σπίτι, Η Έκθεσις Εργοχείρων, Οργανωθείσα υπό του “Συλλόγου Αμερικανίδων Νοσοκόμων”, *Η Κυριακάτικη*, 12.12.1926, σ. 11, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

συντήρησι απόρων προσφυγικών και γηγενών Νοσοκομείων»,³²³ οργάνωσε χειροτεχνική έκθεση για την πραγματοποίηση της οποίας εκτός των άλλων συνεισέφεραν η Σικελιανού και η Χατζημιχάλη. Η πρώτη εξέθεσε τα αρχαιοελληνικά κοστούμια που είχε κατασκευάσει για τη θεατρική παράσταση στις Δελφικές Εορτές και η δεύτερη προσέφερε σκυριανούς πίνακες, για να στολίσουν το Σκυριανό δωμάτιο της Έκθεσης.³²⁴

Για να κατανοήσουμε, ωστόσο, το μέγεθος της προσπάθειας κατά τις πρώτες Δελφικές Εορτές αρκεί να αναφερθεί ότι «η οργανωτική επιτροπή απέστειλε περί τας δέκα χιλιάδας εγκυκλίους εις όλην την Ελλάδα (αρχιερείς, βουλευτάς, δημάρχους, βιοτέχνας, ιδιώτας κτλ) και ειργάσθη οκνώς επί διετίας».³²⁵

Στόχος και επίτευγμα της έκθεσης αυτής κατά την ίδια τη Χατζημιχάλη ήταν να «εδραιώσει δε τον ενθουσιασμόν και την πεποίθησιν επί την αξίαν και την σημασίαν του πνεύματος της νεωτέρας ελληνικής ψυχής, ούτω εκφραζομένης δια της λαϊκής και διακοσμητικής μας τέχνης».³²⁶ Η αύξηση του ενδιαφέροντος για τη λαϊκή τέχνη, λόγω των Δελφικών Εορτών αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου στα πλαίσια της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης δημιουργήθηκε περίπτερο Ελληνικών Χειροτεχνημάτων. Το περίπτερο αυτό παραχωρήθηκε δωρεάν από τους οργανωτές της Διεθνούς Έκθεσης και η επιμέλειά του έγινε «παρα κυριών ευγενώς προσενηχθεισών».³²⁷ Πέρα από αυτό, μετά την Έκθεση των Δελφών λειτούργησε επί της οδού Ομήρου πρατήριο με μέρος εκθεμάτων της Έκθεσης, «συνεχίζον δε την δια της εκθέσεως ταύτης συντελεσθείσαν εργασίαν της υποστηρίξεως, συνδρομής, καθοδηγήσεως κ.τ.λ. των διαφόρων βιοτεχνών, καθώς και της μεταπωλήσεως και διαφημίσεως των έργων των, εβοήθησε σημαντικώτατα την ευρύτεραν καλλιέργειαν και διάδοσιν της ελληνικής χειροτεχνίας εν γένει».³²⁸

Το 1930 οργανώνονται οι Δεύτερες Δελφικές Εορτές πάλι από το ζεύγος Σικελιανού, αλλά αυτή τη φορά με την οικονομική στήριξη κεφαλαιούχων με επικεφαλής τον Αντώνη Μπενάκη,³²⁹ ο οποίος ήταν πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου των Εορτών με αντιπρόεδρο την Έλδα Νάζου και γραμματέα και ταμεία τον Αλέξανδρο Πάλλη. Αξίζει να σημειωθεί ότι στους συμβούλους αναφέρονται ονόματα προσωπικών φίλων της Χατζημιχάλη, όπως αυτά της Αποστολάκη, του Ζάχου, του Λοβέρδο, του Λούβαρη, του Ορλάνδου, της Παρρέν

³²³ Στο ίδιο, σ. 11.

³²⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 11.

³²⁵ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π. σ.843.

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 843.

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 843.

³²⁸ Στο ίδιο, σ. 843.

³²⁹ Η Σικελιανού αναφέρει ότι την επισκέφθηκε στο Παρίσι ο Μπενάκης και της πρότεινε τη σύσταση οργανωτικής επιτροπής για τη διοργάνωση της Δεύτερης Δελφικής Γιορτής, στο Ε. Πάλμερ Σικελιανού, ό.π., σ. 143.

και βέβαια της Σικελιανού.³³⁰ Την οργάνωση της «Πανελληνίου Εκθέσεως Λαϊκής Χειροτεχνίας» αναλαμβάνει αυτή τη φορά η Εταιρεία Φιλοτέχνων υπό τη διεύθυνση όμως της Χατζημιχάλη,³³¹ η οποία έκανε και το σχεδιασμό του εξωφύλλου του καταλόγου της έκθεσης.³³² Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι για την οργάνωση της παρούσας έκθεσης εστάλησαν 15.000 εγκύκλιοι σε όλα τα μέρη της Ελλάδας και συγκεντρώθηκαν αντικείμενα αξίας 10.000.000 δραχμών.³³³

Η ανάληψη βέβαια, της οργάνωσης της Έκθεσης Λαϊκής Χειροτεχνίας στις Δελφικές Εορτές από την Εταιρεία των Φιλοτέχνων εξηγείται από το γεγονός ότι οι στόχοι της σε σχέση με τη διοργάνωση Εκθέσεων προκειμένου για την προώθηση της λαϊκής τέχνης με βάση και το καταστατικό ίδρυσής της συνάδουν με τους στόχους της Χατζημιχάλη, όπως προκύπτει από τα οφέλη που αναγνωρίζει η ίδια ότι προέκυψαν από τις πρώτες Δελφικές Εορτές³³⁴. Πιο συγκεκριμένα στο καταστατικό ίδρυσης της Εταιρείας στις 19 Ιανουαρίου 1888 αναφέρεται ότι σκοπός των εκθέσεων «δεν είναι η διέγερσις και ανάπτυξις του αισθήματος του καλού παρά τω Ελληνικώ λαώ ακαδημαϊκώς μόνον, αλλά συγχρόνως και η ευχερεστέρα και υπό μάλλον συμφέροντας όρους εκποίησις των έργων Ελλήνων τεχνιτών, ως εκ τούτου δε η υποστήριξις και ενθάρρυνσις της νέας Ελληνικής τέχνης».³³⁵

Ωστόσο, συμπυκνωμένες τις απόψεις της Χατζημιχάλη περί της προώθησης των ειδών λαϊκής χειροτεχνίας συναντάμε σε άρθρο της με τίτλο «Η σπουδαιότης των εκθέσεων στην πρόοδον της χειροτεχνίας μας». Το άρθρο ξεκινά με τη φράση: «Μια έκθεσις χειροτεχνίας για να είναι άξια του αληθινού προορισμού της πρέπει να γίνεται με την πραγματική τάση να βοηθήση την πρόοδον της τέχνης και την αγάπη προς την εργασίαν», γιατί μόνον έτσι τα εκτιθέμενα έργα «θα αναπτύξουν την καλαισθησία του κοινού».³³⁶ Και στη φράση αυτή αναγνωρίζεται αφενός ο στόχος της για διαμόρφωση μιας κοινής αισθητικής και αφετέρου η αγωνία της για την οργάνωση εκθέσεων που θα αποτελούνται από ποιοτικά έργα τέχνης. Η αγωνία αυτή εξηγείται από το ότι, όπως γράφει, «σε μερικές εκθέσεις απ' αυτές που έγιναν ως τώρα, παρατηρήθηκε πως δεν έγινεν αυστηρή επιλογή των έργων και έτσι δίπλα σε πολλά καλά υπήρχαν έργα ακαλαίσθητα».³³⁷

Δεν γνωρίζουμε σε ποιες εκθέσεις αναφέρεται η λαογράφος, αλλά δεδομένου ότι είχε παρατηρηθεί, ιδίως μετά την Έκθεση Χειροτεχνίας στις Δελφικές Εορτές, όπως αναφέρθηκε, ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα είδη λαϊκής τέχνης, μπορούμε να

³³⁰ Τα στοιχεία αυτά αναγράφονται στον κατάλογο της Πανελλήνιας Έκθεσης Χειροτεχνίας των Δελφικών Εορτών του 1930, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη

³³¹ Ε. Πάλμερ Σικελιανού, *ό.π.*, σ. 146.

³³² Το εξώφυλλο του καταλόγου φέρει την υπογραφή της, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη

³³³ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, *ό.π.*, σ. 843.

³³⁴ Βλ. σημ.326,328.

³³⁵ Α. Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 2000, σ. 250

³³⁶ Α. Χατζημιχάλη, «Η σπουδαιότης των εκθέσεων στην πρόοδον της χειροτεχνίας μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.11.27, σ. 1.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 1.

συμπεράνουμε ότι είχαν οργανωθεί εκθέσεις οι οποίες εξέθεταν, όπως αναφέρει η ίδια, έργα που δε θαυμάζονταν για την ποιότητά τους, αλλά «με ενθουσιασμό επιφανειακό, τον ενθουσιασμό τον ψεύτικο που τον υποθάλπει η μόδα».³³⁸ Το πόσο σοβαρό θεωρούσε το ζήτημα αυτό η λαογράφος αποδεικνύεται και από το ότι το αναφέρει ξανά, αρκετά χρόνια αργότερα, και σε επιστολή προς τον ίδιο το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. Στην επιστολή αυτή διαβάζουμε τα εξής: «Εκείνο το οποίον είμαι υποχρεωμένη να σημειώσω ιδιαιτέρως είναι ότι η μελέτη και η προβολή της λαϊκής τέχνης πρέπει να γίνη υπεύθυνα και με τρόπον οργανωμένον ώστε να αποφευχθή η παραχαραξίς και η νοθεία, φαινόμενον, το οποίον ήδη παρατηρείται εις πάμπολλα σύγχρονα χειροτεχνικά προϊόντα».³³⁹

Στο ίδιο άρθρο αναγνωρίζει ότι δεν έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες για την προώθηση της λαϊκής τέχνης μέσω των εκθέσεων. Ως εκ τούτου, δηλώνει ότι τα εργαστήρια «είνε αναγκασμένα να υποβάλλονται σε χίλιες θυσίες και το χειρότερο να περιορίζουν σημαντικά την παραγωγή τους που μπορούσε να γίνη ένας από τους πιο προσοδοφόρους παράγοντες της χώρας μας».³⁴⁰ Και εδώ για ακόμα μια φορά εντοπίζεται ο στόχος της Χατζημιχάλη για άνθιση των οικονομικών τόσο των ιδίων των εργαστηρίων όσο και του κράτους.

Το άρθρο, άλλωστε, κλείνει με την υπογράμμιση της απουσίας κρατικής μέριμνας «για τη μόρφωσι και τη διαπαιδαγώγησι τόσο του κοινού όσο και για τη συστηματική διδασκαλία των τεχνητών».³⁴¹ Η φράση αυτή αφενός αποδεικνύει τη βαρύτητα που είχε το συγκεκριμένο ζήτημα για τη Χατζημιχάλη και αφετέρου αποτελεί όχι μόνο μομφή, αλλά κυρίως κάλεσμα για πιο οργανωμένη και κάτω από κρατική αιγίδα στήριξη της λαϊκής καλλιτεχνικής παραγωγής. Άλλωστε, και στο έργο της *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής* στην εισαγωγή σε υποενότητα τιτλοφορούμενη «Μέσα δια να διασωθή η λαϊκή τέχνη και ν' αναπτυχθή η νεοελληνική διακοσμητική» αναφέρει ότι οι παράγοντες μέσω των οποίων μπορεί να επιτευχθεί «η προαπαιτούμενη δια την άνθησιν της καλλιτεχνικής χειροτεχνίας αισθητική του λαού μόρφωσις»³⁴² είναι «η πρωτοβουλία φωτισμένων ιδιωτών και το κράτος».³⁴³

Και πράγματι, η Χατζημιχάλη δεν αρνήθηκε ποτέ τη συνεργασία της με το κράτος, η οποία ξεκίνησε με την ανάληψη της οργάνωσης της Βαλκανικής Έκθεσης, που έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1930:

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 1.

³³⁹ Επιστολή της Χατζημιχάλη προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 19.8.57, Αθήνα, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

³⁴⁰ Α. Χατζημιχάλη, «Η σπουδαιότης των εκθέσεων στην πρόοδον της χειροτεχνίας μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.11.27, σ. 1

³⁴¹ Στο ίδιο, σ. 1.

³⁴² Α. Χατζημιχάλη, *Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής*, ό.π., σ. 5.

³⁴³ Στο ίδιο, σ. 5.

εν Αθήναις τη αιτήσσει της Βαλκανικής Διασκέψεως υπό του “Τμήματος Γραμμάτων και Τεχνών του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων” εις το ευγενώς παραχωρηθέν μέγαρον του Γαβρ. Αθανασούλα, χρηματοδοτηθείσα παρά του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, με σκοπούς την επίδειξιν της χειροτεχνικής κινήσεως των Βαλκανίων και την επισκόπησιν της συγγενικής εκφράσεως των δημιουργημάτων της λαϊκής τέχνης των βαλκανικών λαών[...].³⁴⁴

Έκτοτε η λαογράφος συνεργάστηκε και άλλες φορές με το κράτος προκειμένου για τη διοργάνωση εκθέσεων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1932, «εκλήθη να οργανώσει το ελληνικόν τμήμα της Διεθνούς Εκθέσεως των Βρυξελλών»,³⁴⁵ ενώ το 1937 ανέλαβε να οργανώσει το ελληνικό περίπτερο στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού.³⁴⁶

Βέβαια, για την ελλιπή προώθηση της λαϊκής τέχνης δεν μέμφεται μόνο το κράτος, αλλά και τις «σφαλερές αντιλήψεις για έναν παρερμηνευμένο διεθνισμό».³⁴⁷ Και μάλλον παρουσιάζει ενδιαφέρον να εστιάσει κανείς στη χρήση της λέξης «διεθνισμός», γιατί, αν και δεν μπορεί με ευκολία να εννοιοποιηθεί, ίσως αφορά στη μόδα του κοσμοπολιτισμού. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα θα αφορούσε και στον αριστερό χώρο, καθώς η ορολογία απαντάται κυρίως σε κομμουνιστικά, και σοσιαλιστικά κείμενα.³⁴⁸ Ας μην ξεχνάμε την κριτική που άσκησε στη Χατζημιχάλη, ο Ηλίας Ηλιού, βουλευτής τότε της Δημοκρατική Ένωσης του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, στο άρθρο του «Κουτιών Εγκώμιο»³⁴⁹ και με το οποίο υπεραμύνεται της σύγχρονης του αρχιτεκτονικής και διακόσμησης.

Διότι για τη Χατζημιχάλη η προώθηση της λαϊκής τέχνης είναι κατά βάση θέμα εθνικό. Για αυτό και μέμφεται ότι ενώ, για παράδειγμα η Ρουμανία έχει εκτός των άλλων καταρτίσει «πλωτή έκθεση που περιδιαβάσει τα κράτη για τη διαφήμισι και το πούλημα των διαφόρων χειροτεχνικών προϊόντων»,³⁵⁰ στην Ελλάδα δεν έχει γίνει καμία ανάλογη κίνηση, γιατί όπως αναφέρει «μας λείπει η εθνική υπερηφάνεια».³⁵¹

³⁴⁴ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ.843.

³⁴⁵ «Μια Ελληνίδα που επέτυχε, Αγγελική Χατζημιχάλη», *Ημέρα*, 12.1.1965.

³⁴⁶ Βλ. Στο ίδιο· Έ.Α. Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 177.

³⁴⁷ Α. Χατζημιχάλη, «Η σπουδαιότητα των εκθέσεων στην πρόοδο της χειροτεχνίας μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.11.27, σ. 1.

³⁴⁸ Για τις απόψεις του Λένιν περί εθνικής κουλτούρας των κυρίαρχων τάξεων και διεθνούς κουλτούρας της εργατικής τάξης βλ. Ν. Χατζηνικολάου, ό.π., σ. 92-94.

³⁴⁹ Ηλίας Φ. Ηλιού, «Κουτιών εγκώμιο», *Νεοελληνικά Γράμματα*, αρ.33,34,35,36 στις 17,24,31.7.37, 7.8.37 στο Δ. Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 114.

³⁵⁰ Α. Χατζημιχάλη, «Η σπουδαιότητα των εκθέσεων στην πρόοδο της χειροτεχνίας μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.11.27, σ. 1.

³⁵¹ Στο ίδιο, σ. 1.

Σε αυτή τη λογική, στη Βαλκανική Έκθεση του 1930 η λαογράφος δεν έχασε την ευκαιρία να επιχειρηματολογήσει πάνω στην ανωτερότητα της ελληνικής λαϊκής τέχνης έναντι των άλλων βαλκανικών λαϊκών τεχνών. Πιο συγκεκριμένα:

*όταν ο Ρουμάνος πρωθυπουργός Γιόργκα - καθηγητής Πανεπιστημίου και λαογράφος - επισκέφθηκε την έκθεση, θέλησε[...] να προβάλει και να εξυψώσει την λαϊκή τέχνη της χώρας του[...] (η Χατζημιχάλη) του απέδειξε και τον ανάγκασε να το παραδεχθεί, ότι οι ρίζες της λαϊκής τέχνης όλων των Βαλκανικών λαών είναι κοινές και κατάγονται από την αρχαία Ελλάδα!*³⁵²

Και σε αυτό το σημείο, πρέπει να αναφέρουμε ότι η Χατζημιχάλη αφενός χρησιμοποιεί τη θεωρία των κύκλων του πολιτισμού, την οποία είχε εφαρμόσει ο Κυριακής και αφετέρου τη συγκριτική μέθοδο, την οποία άλλωστε, είχε χρησιμοποιήσει και ο Πολίτης.

Η εφαρμογή της συγκριτικής μεθόδου στις λαογραφικές μελέτες περί λαϊκής τέχνης των βαλκανικών λαών, βέβαια, είχε ξεκινήσει ήδη από την προηγούμενη δεκαετία και ήταν κοινός τόπος για πολλούς από τους διανοούμενους που άνηκαν στον κύκλο της Χατζημιχάλη και καταπιάνονταν με το ζήτημα του υλικού λαϊκού πολιτισμού. Απόδειξη αποτελεί ότι το Μουσείον Ελληνικών Χειροτεχνημάτων, σημερινό Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης που ιδρύεται το 1918, με τη συμπλήρωση πενταετίας από την ίδρυσή του, το 1923 μετονομάζεται, στη λογική που αναφέραμε, σε Εθνικόν Μουσείον Κοσμητικών Τεχνών, ενώ:

*παράλληλα ο νέος ιδρυτικός νόμος του 1923 επιτρέπει τη συλλογή και ξένων έργων κοσμητικής τέχνης για μελέτη και σύγκριση προς τα ελληνικά. Την ίδια εποχή πολλοί εκπρόσωποι της τάσης του Μεσοπολέμου για αξιοποίηση της παράδοσης, όπως η Αγγελική Χατζημιχάλη, ο Αριστοτέλης Ζάχος, ο Δημήτρης Πικιώνης κ.ά. συνέβαλαν καθοριστικά στην ανάπτυξη του Μουσείου. Το 1931 το Μουσείο έχοντας ως πρότυπο αντίστοιχα ευρωπαϊκά μουσεία μετονομάζεται σε “Μουσείον Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης”, για να επανέλθει όμως το 1935 στους στόχους και το περιεχόμενο της προηγούμενης επωνυμίας του.*³⁵³

³⁵² Δ. Λαζογιώργος, ό.π., σ. 52.

³⁵³ Ιστοσελίδα ΜΕΛΤ- Η Ιστορία του Μουσείου, <http://www.melt.gr/gr/to-mouseio/i-istoria-tou-mouseiou/>

4.2.2. Εργαστήρια - βιοτεχνίες λαϊκής τέχνης

Από τους πρώτους κιόλας μήνες μετά τη μικρασιατική καταστροφή με την προτροπή της Χατζημιχάλη και «τη συμμετοχή επιφανών οικονομικά και κοινωνικά κυριών της Αθήνας, δημιουργούνται Εργαστήρια Λαϊκής Τέχνης, στα οποία βρίσκουν εργασία πρόσφυγες τεχνίτες και άπορες Μικρασιάτισσες, παράγοντας κεντήματα, φορέματα και άλλα είδη πάνω σε αυθεντικά ελληνικά σχέδια με την καθοδήγηση της ίδιας».³⁵⁴

Τα εργαστήρια αυτά, καθώς και προϋπάρχοντα, πολλά εκ των οποίων αναφέρονται στο λήμμα «Λαϊκή Τέχνη» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* των εκδόσεων Πυρσός αποτελούν απτή απόδειξη για τη Χατζημιχάλη ότι η λαϊκή τέχνη μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης για σύγχρονους τεχνίτες και καλλιτέχνες, οι οποίοι με τη σειρά τους θα δημιουργήσουν ένα «νέο ελληνικό ρυθμό».

Ενδεικτικά, αναφέρουμε την «Ανώνυμον Αγγειοπλαστικήν Εταιρείαν Κεραμεικός», που ιδρύθηκε το 1910 στο Νέο Φάληρο από τον Αντώνιο Δαρίγο. Η Εταιρεία αυτή κατασκεύαζε φαγεντιανά κεραμικά, που «τα θέματά των είναι ελλημμένα τόσον από την αρχαίαν ελληνικήν, την βυζαντινήν και την λαϊκήν τέχνην όσον και από τα χαρακτηριστικώτερα ελληνικά τοπία, από σκηνάς του βίου και διαφόρους άλλας παραστάσεις, εκ του ζωικού και φυτικού κόσμου».³⁵⁵ Ωστόσο:

καταρτίζει διαφόρους ομάδας, εκάστη των οποίων ακολουθεί ιδίαν κατεύθυνσιν, προσαρμοζομένην τόσον προς την κλίσιν και την ιδιοσυγκρασίαν του καλλιτέχνου, όσον και προς τας τοιαύτας των φοιτώντων εις την ομάδα του. Διακρίνονται λοιπόν εις τον «Κεραμεικόν» σειραί έργων με διαφόρους κατευθύνσεις, αίτινες πάλιν γενικώς μεν εξεταζόμεναι φαίνονται εμπνευσμένοι από την ιδιαιτέραν ατομικότητα του ηγέτου ζωγράφου της ομάδος, προσεκτικώτερον όμως αναλυόμεναι διακρίνονται ως φέρουσαι και την σφραγίδα της ιδιαιτέρας πρωτοβουλίας και ατομικότητος εκάστου τεχνίτου, αφιεμένου ελευθέρου όπως οδηγηθή μόνος του και προς τον ιδιόν του ιδιαίτερον τρόπον της εκφράσεως περί την διακόσμησιν του αγγείου και καθισταμένου ούτω, συν τω χρόνω, αυτοκεφάλου διαμορφωτού προσωπικής διακοσμητικής μορφής και τύπου[...].³⁵⁶

Αντίστοιχη λογική είχε το «χειροκίνητον αγγειοπλαστικόν εργαστήριον» Κιουτάχεια, το οποίο ίδρυσε ο Μηνάς Πεζματζόγλου μετά τη μικρασιατική καταστροφή και πιο συγκεκριμένα γύρω στα 1925 στις Τζιτζιφιές. Η Κιουτάχεια μελέτησε διάφορες τεχνοτροπίες και σχέδια «αναδημιουργήσασα επ' αυτών

³⁵⁴ *Οδηγός Έκθεσης*, Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης «Αγγελική Χατζημιχάλη», Οργανισμός Πολιτισμού Αθλητισμού και Νεολαίας Δήμου Αθηναίων. Για την ίδρυση και ενίσχυση εργαστηρίων λαϊκής τέχνης βλ. Δ. Λαζογιώργος-Ελληνικός, ό.π., σ. 33.

³⁵⁵ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 839.

³⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 839.

εξαιρετικά ιδικά της έργα αναπροσαρμογής των μικρασιατικών ρυθμών».³⁵⁷ Και προσθέτει ότι η Κιουτάχεια:

*δια της εμμονής εις τας παλαιάς παραδόσεις και της καθόλου υγιούς αυτής προσπαθείας, εθεμελίωσεν, εντός βραχέως χρονικού διαστήματος, νέας εντελώς βάσεις κεραμεικής αναγεννήσεως, αίτινες εξελισσόμεναι καθ' εκάστην υπό τας επιτοπίους συνθήκας και προωθούμεναι θα δημιουργήσουν συντόμως την έκφανσιν καθαρώς νεοελληνικού ρυθμού.*³⁵⁸

Αλλά, η Χατζημιχάλη, δεν αρκέστηκε μόνο στην οργάνωση εργαστηρίων ειδών λαϊκής τέχνης, αλλά ασχολήθηκε επισταμένα και με την εμπορική τους προώθηση. Για παράδειγμα «συνεργάστηκε με την “Μάνα του Στρατού” και μαζί, για να ενισχύσουν τα εργαστήρια του σωματείου “Πρόοδος”, δημιουργούν την “Εργατική Γωνιά” ή “Γωνιά της Μάνας” με πρατήριο στο υπόγειο της Στοάς του Μετοχικού Ταμείου Στρατού στην Αθήνα».³⁵⁹ Αντίστοιχα, το 1931, συνέγραψε για λογαριασμό του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού Τουριστικό Οδηγό για την Ελληνική Λαϊκή Τέχνη. Ο οδηγός αυτός περιλαμβάνει όλα τα πρατήρια και μάλλον τα σημαντικότερα εργαστήρια από τα οποία μπορούσε κανείς να αγοράσει είδη λαϊκής τέχνης.³⁶⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, άλλωστε, ίδρυσε στις 27/8/1931 το ΣΕΧ(Σύνδεσμο Εργαστηρίων Χειροτεχνίας). Ο ΣΕΧ:

*ίδρυμα των εργαστηρίων αυτών: «Διεθνούς Συνδέσμου Γυναικών»(Σπίτι του Κοριτσιού), «Μπενακείου Ιδρύματος», «Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων», «Πατριωτικού Ιδρύματος Θεσσαλονίκης», ορφανοτροφείου «Εθνική Στέγη» και «Συλλόγου παροχής Εργασίας Μυτιλήνης» υπό πρόεδρον την Αγγελικήν Χατζημιχάλη, διοικείται υπό συμβουλίου αποτελουμένου εκ των αντιπροσώπων των μετεχόντων αυτού νομικών προσώπων, ανά δύο εξ εκάστου, και αποτελεί, ούτως ειπείν, είδος συνεταιρικής οργανώσεως και ομοσπονδίας.*³⁶¹

Στόχος του ΣΕΧ ήταν:

η ανάπτυξις, υποστήριξις και διάδοσις της ελληνικής οικοτεχνίας και χειροτεχνίας, η παροχή των μέσων προς ευρύτεραν διάδοσιν των προϊόντων αυτής, η βελτίωσις των θέσεών των, η συναφής εργασία των εργαζομένων επ' αγαθώ της εθνικής οικονομίας της χώρας. Επίσης, η προαγωγή ενός εκάστου των μετεχόντων του συνδέσμου εργαστηρίων προς κοινήν κατεύθυνσιν, δια της παρακολουθήσεως της εργασίας των,

³⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 839.

³⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 840.

³⁵⁹ Δ. Λαζογιώργος, ό.π., σ. 34.

³⁶⁰ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ε.Ο.Τ., 1931, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

³⁶¹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 843-844.

*επί τη βάσει στενής αλληλεγγύης ενδεχομένου καταμερισμού και ειδικεύσεως της παραγωγής εκάστου, καθώς και δια της ιδρύσεως κοινού πρατηρίου, υπό τύπον διαρκούς εκθέσεως των διαφόρων χειροτεχνημάτων αυτών εις τας Αθήνας και εις άλλας πόλεις της Ελλάδος ή εις το εξωτερικόν, ως επίσης δι' οργανώσεως ειδικών εκθέσεων εν Ελλάδι και εν τω εξωτερικώ.*³⁶²

Και πράγματι, ο ΣΕΧ είχε ήδη το 1934 ιδρύσει πρατήριο στην Πάτρα και στην Τρίπολη,³⁶³ ενώ ως το 1940 είχε συμμετάσχει σε διεθνείς εκθέσεις σε πόλεις του εξωτερικού, όπως το Βερολίνο, το Παρίσι, τη Ν. Υόρκη, το Μπάρι και το Βουκουρέστι.³⁶⁴

Το 1959 ο ΣΕΧ μετονομάζεται σε ΕΟΕΧ(Εθνικός Οργανισμός Ελληνικής Χειροτεχνίας), οπότε η Χατζημιχάλη από πρόεδρος γίνεται απλό μέλος και το 1977 ιδρύεται ο ΕΟΜΜΕΧ(Ελληνικός Οργανισμός Μικρών Μεσαίων Επιχειρήσεων) μετά από συγχώνευση του ΕΟΕΧ και του ΚΕΒΑ(Αρ.12 Ν.707/1977) και λειτουργεί έως το 2012, οπότε και συγχωνεύεται με την ΕΤΕΑΝ Α.Ε.(Αρ.66 Ν4002/2011).

Η ειλικρινείς αυτές προσπάθειες της Χατζημιχάλη αναγνωρίστηκαν και θεσμικά από το κράτος, καθώς το 1950 της απονεμήθηκε το «Χρυσούν Μετάλλιον των Πλουτοπαραγωγικών Πηγών της Ελλάδος».

Το ότι αφενός θεωρούνταν επαίρων πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα και αφετέρου πραγματικά ήταν αποδεικνύει ένα απαντητικό γράμμα της Χατζημιχάλη, γραμμένο το 1949 με παραλήπτη το Γενικό Διευθυντή της Υ.Σ.Ε.Σ.Α.(Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως)³⁶⁵ Κωνσταντίνο Δοξιάδη, ο οποίος είχε ζητήσει προτάσεις «περί αναπτύξεως της ελληνικής βιοτεχνίας». Στο γράμμα αυτό η Χατζημιχάλη φαίνεται να έχει ένα πολύ συγκεκριμένο σχέδιο για την κρατική ενίσχυσή της ελληνικής βιοτεχνίας ειδών λαϊκής τέχνης, το οποίο αναφέρεται στην επιστολή επιγραμματικά και συνοψίζεται στη δημιουργία μιας κεντρικής υπηρεσίας, προκειμένου να διευθύνει τις κατά τόπους ιδρυθείσες επιτροπές, να ιδρύσει διδασκαλείο με υποδειγματικά εργαστήρια, πλανόδιες αλλά και μόνιμες σχολές, συνεταιρισμούς, να εξασφαλίσει χώρο αποθήκευσης υλικών, να πιστώνει τους βιοτέχνες και να μεριμνά για την προώθηση και πώληση των

³⁶² Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 844.

³⁶³ Βλ. στο ίδιο, σ. 844.

³⁶⁴ Επιστολή της Α.Χατζημιχάλη στο Δήμαρχο Αθηναίων Α. Πλυτά, απ. πρ. 346, 20.9.40, σελ. 2, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

³⁶⁵ Για τις κρατικές προσπάθειες ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στα πλαίσια του σχεδίου Marshall βλ. Ι. Ζίγδη, «Οι φορείς της οικονομικής αναπτύξεως», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 39, Δ.Ε. Καλιτσούνακης, Αθήνα, 10-12.1959, σ. 445.

προϊόντων.³⁶⁶ Οι προτάσεις αυτές της Χατζημιχάλη, είναι περιττό να αναφερθεί ότι δεν εφαρμόστηκαν ποτέ, καθώς πέρα των άλλων ζητημάτων, η ίδια η Υ.Σ.Ε.Σ.Α., μετά από δύο χρόνια έπαψε να υπάρχει.³⁶⁷

³⁶⁶ Βλ. Επιστολή Α. Χατζημιχάλη προς Κ. Δοξιάδη, 20.11.49, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

³⁶⁷ Για τους λόγους μη ύπαρξης μακροχρόνιας πολιτικής οικονομικής ανασυγκρότησης στην Ελλάδα βλ. Ι. Ζίγδη, ό.π., σ. 438-441.

4.2.3. Σχολές λαϊκής χειροτεχνίας - Το σπίτι του Κοριτσιού ή Ελληνικό Σπίτι

Η Χατζημιχάλη εργάστηκε και προς την κατεύθυνση της ίδρυσης και ενίσχυσης σχολών λαϊκής χειροτεχνίας προκειμένου για την άρτια κατάρτιση χειροτεχνών, οι οποίοι θα μπορούσαν να στελεχώσουν επάξια τη βιοτεχνική παραγωγή και να την ενισχύσουν με ανανεωμένα σχέδια. Για αυτό και σε σχέση με το Σπίτι του κοριτσιού, για παράδειγμα, αναφέρει:

*Ιδιαίτερα προσοχή και σημασία αποδίδεται εις το μάθημα του σχεδίου και την διδασκαλίαν αυτού, όχι μόνο δια την ανάπτυξιν της αισθήσεως του καλού και της πρωτοβουλίας των κοριτσιών, αλλά και δια την αναδημιουργίαν μορφών κεντητικής διακοσμήσεως, αίτινες θα είναι απαύγασμα των παλαιών προτύπων και του τρόπου της σχηματισμοποιήσεως της ελληνικής λαϊκής τέχνης.*³⁶⁸

Απόδειξη της σημαντικότητας, άλλωστε, που απέδιδε η λαογράφος στις σχολές αυτές είναι ότι στο λήμμα «Λαϊκή Τέχνη», που συνέταξε για τη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* των εκδόσεων Πυρσός, αναφέρει πλήθος επαγγελματικές σχολές στον οποίων την ίδρυσή βοήθησε ή με τις οποίες συνεργαζόταν.³⁶⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτές οι οποίες δημιουργήθηκαν στα πλαίσια φιλανθρωπικών δράσεων των αστών γυναικών και απευθύνονταν σε γυναίκες κατώτερων κοινωνικών τάξεων και κυρίως σε ορφανά κορίτσια. Οι σχολές αυτές επιτελούσαν για τη λαογράφο δύο στόχους, από τη μια εξασφάλιζαν επαγγελματική αποκατάσταση στις γυναίκες αυτές και από την άλλη μεριμνούσαν για τη διασφάλιση της ποιότητας στα προϊόντα λαϊκής τέχνης.

Τέτοια ήταν η τετραετής επαγγελματική σχολή του Αμαλίου ορφανοτροφείου, του οποίου προϊόντα είχαν εκτεθεί στην Α΄ Οικοκυρική και Βιοτεχνική Έκθεση του Λυκείου Ελληνίδων, που είχε οργανώσει η ίδια Χατζημιχάλη. Στη σχολή αυτή διδάσκονταν η ραπτική φορεμάτων και ασπροούχων και η υφαντική και οι απόφοιτες ήταν καταρτισμένες ώστε «να επιτύχωσιν εις την εξάσκησιν του επαγγέλματός των».³⁷⁰ Πιο συγκεκριμένα, άλλες κατόρθωσαν «να διευθύνωσιν εργαστήρια της ειδικότητας των ή να γίνωσι διδασκάλισσαι τεχνικών μαθημάτων εις τα δημοτικά σχολεία, τας επαγγελματικάς σχολάς και εις άλλα ιδρύματα, άλλαι δε να αναλαμβάνουν κατ' οίκον εργασίαν».³⁷¹ Ωστόσο, και πέρα από αυτό η Χατζημιχάλη δεν λησμονεί να τονίσει το επίπεδο της παρεχόμενης εκπαίδευσης στο συγκεκριμένο ίδρυμα και για αυτό αναφέρει ότι «συνέτεινε εις την κατασκευήν και διαμόρφωσιν

³⁶⁸ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 835.

³⁶⁹ Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, ό.π., σημ.91, σ. 33-34.

³⁷⁰ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 833.

³⁷¹ Α. Χατζημιχάλη, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ελλάς, σ. 833.

αρτιωτάτων και τελειοτάτων λευκών και χρωματιστών κεντημάτων, καθώς και αριστοτεχνικών δαντελλών».³⁷²

Στο ίδιο, εξάλλου, πλαίσιο, η Χατζημιχάλη ίδρυσε τη Λαμπριάδαιο Βιοτεχνική Σχολή στο Ζαγόρι,³⁷³ το 1932 τη Βιοτεχνική Σχολή στο νησί της Σάμου,³⁷⁴ ενώ πέντε χρόνια αργότερα, το 1937 συμμετείχε στην ίδρυση της Τουλείου Βιοτεχνικής Σχολής, στο Μέτσοβο, στην οποία «βοήθησε, δίδαξε, διδάχθηκε, ενθάρρυνε τις ανυφάντρες» και από την οποία «έπαιρνε μετσοβίτικα υφάσματα στον ΣΕΧ, τον Σύνδεσμο Εργαστηρίων Χειροτεχνίας».³⁷⁵ Επιπλέον, επιστολή³⁷⁶ κάλεσμα για «συνεδρίαν» με θέματα «ζητήματα σχολών» της Προέδρου της Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας³⁷⁷ προς τη λαογράφο πιστοποιεί ότι συνεργαζόταν στενά και με τη Διπλάρειο Σχολή, η οποία ιδρύθηκε από την εν λόγω εταιρεία.

Οι στόχοι, βέβαια, που έθετε η ίδια η Χατζημιχάλη αναφορικά με τις σχολές, αν και συμπίπτουν με αυτούς που έθετε σε σχέση με τα εργαστήρια χειροτεχνίας λαϊκής τέχνης στο βαθμό που εξασφάλιζαν το βιοπορισμό των τεχνιτών, τελικά τους ξεπερνούν. Και αυτό γιατί για τη λαογράφο οι στόχοι των σχολών ήταν πολύ πιο διευρυμένοι, καθώς αφορούσαν όχι μόνο στην τεχνική κατάρτιση των σπουδαστών, αλλά στην καλλιέργεια ελληνικής κουλτούρας, κουλτούρας βασισμένης στην παράδοση.

Και ακριβώς αυτό ήθελε να επιτύχει μέσα από την ίδρυση και ανάληψη της ευθύνης της λειτουργίας του Ελληνικού Σπιτιού, του οποίου την προεδρία ανέλαβε από το 1923³⁷⁸ - και έως το θάνατό της-, μέσω του Διεθνούς Συνδέσμου Γυναικών. Το Σπίτι του κοριτσιού πρωτολειτούργησε:

*τον Απρίλιο του 1922 προς ψυχικήν ανακούφισιν των πτωχών ορφανών κορασίων[...]. Η λειτουργία του εργαστηρίου ήρχισεν άνευ ουδενός πόρου δια την αγοράν έστω των απαραίτητων υλικών. Ούτως εκρησιμοποιήθησαν τα περισσεύματα από τα κάμποτ, τα προσφερόμενα τότε παρά του κράτους δια τας πρώτας ανάγκας των προσφύγων και επ' αυτών τα κορίτσια εσυνήθισαν εις τα ελληνικά σχέδια και τας βελονιάς.*³⁷⁹

Αργότερα μετεστεγάστηκε σε ιδιόκτητο κτήριο στην Κυψέλη, στην οδό Νάξου 56. Το 1938, το εργαστήριο Σπίτι του κοριτσιού, έγινε και θεσμικά Νομικό

³⁷² Στο ίδιο, σ. 833.

³⁷³ Βλ. Έ.Α. Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 167.

³⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 130.

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 161.

³⁷⁶ Επιστολή της Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας προς την Χατζημιχάλη, 8.6.1938, ΕΛΙΑ, Αρχείο Χατζημιχάλη, Αγγελική, Α.Ε.26/07.

³⁷⁷ Ελληνική Βιοτεχνική Εταιρεία- Διπλάρειος Σχολή: <http://www.diplareios.edu.gr/index.html>

³⁷⁸ Το εργαστήριο λειτούργησε για πρώτη φορά το 1923, οπότε η ημερομηνία που δίνεται στη συνέχεια οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος.

³⁷⁹ Α. Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 835.

Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου με την επωνυμία «Οικοκυρική, Βιοτεχνική, Επαγγελματική Σχολή, Το Ελληνικό Σπίτι». Μετά το θάνατο της Χατζημιχάλη και ως την παύση της λειτουργίας του, πρόεδρος έγινε η Βάνα Σβορώνου, σύζυγος του γιού της Νίκου Χατζημιχάλη.³⁸⁰

Για το Σπίτι του κοριτσιού, λοιπόν, η ίδια σημειώνει τα εξής:

*Εις το φιλανθρωπικόν αυτό Ίδρυμα διδάσκεται το μάθημα της λαϊκής τέχνης εις πλείστας αυτού μορφάς (Υφαντική, Κεντητική, Πλεκτική, Μεταλλοπλαστική διακοσμητικόν και εφηρμοσμένον σχέδιον κ.λ.π.), αλλά συγχρόνως καλλιεργείται και μεταδίδεται η πίστις και ο ενθουσιασμός εις την λαϊκὴν μας τέχνην, αι δε μαθήτριάι αποφοιτοὺν ἔχουσαι βαθυτάτην αγάπην και εκτίμησιν εις τας συνηθείας, τας παραδόσεις τα δημοτικά μας τραγούδια τους χορούς και τα λαϊκά μας δημιουργήματα, αγάπην και εκτίμησιν την οποίαν μεταδίδουν και καλλιεργούν ως διευθύντριάι επαγγελματικῶν Σχολῶν ἢ απλῶς ως τεχνίτριάι.*³⁸¹

Το πρόγραμμα, άλλωστε, των γιορτῶν αποφοίτησης της σχολῆς αποδεικνύει την έμπρακτη εφαρμογή της στοχοθεσίας της Χατζημιχάλη. Για παράδειγμα, οι γιορτές αυτές που ξεκινούσαν με αγιασμό και τελείωναν με τον εθνικό Ύμνο, περιελάμβαναν θεατρικά έργα ή παραστάσεις κουκλοθεάτρου παρουσίασης πατροπαράδοτων εθίμων, καθώς και εκτέλεση δημοτικών τραγουδιῶν, όπως τα τραγούδια «Σήμερα Ψάλλουν οι Εκκλησιές», «Σημαίνει ο Θεός, σημαίνει η γη» και «Μαλαματένιος Αργαλειός».³⁸²

Είναι, λοιπόν, ευκρινές ότι το Ελληνικό Σπίτι ήταν κάτι παραπάνω από μια επαγγελματική σχολή, καθώς φιλοδοξούσε να εμψυχήσει στις μαθήτριάς την αγάπη για την παράδοση, αλλά και την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, ως αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνισμού. Το γεγονός, άλλωστε, ότι σε αυτές τις εορτές προσκαλούνταν και παρευρίσκονταν σημαίνοντα πρόσωπα της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής³⁸³ αποδεικνύει ότι το Ελληνικό Σπίτι δεν ήταν μόνο η έμπρακτη εφαρμογή της αντίληψης που είχε για τις σχολές λαϊκής τέχνης, αλλά και μια απόδειξη προς τους ανθρώπους του κύκλου της και το κράτος ότι το όραμά της μπορεί να βρει εφαρμογή και μάλιστα επιτυχημένη.

Και πράγματι, το εργαστήριο τιμήθηκε με πολλά βραβεία και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Για παράδειγμα, το 1925 κέρδισε δυο βραβεία στην Παγκόσμια Έκθεση Διακοσμητικῶν Τεχνῶν του Παρισιού και το 1928 του απονεμήθηκε το χρυσό βραβείο στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης. Σε αυτό, βέβαια συνέβαλε και η

³⁸⁰ Έ.Α. Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 190.

³⁸¹ Επιστολή της Α. Χατζημιχάλη προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 19.8.57, Αθήνα, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

³⁸² Βλ. Πρόγραμμα Εορτής 25.6.1953, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

³⁸³ Βλ. Συγχαρητήρια επιστολή Δημητρίου Λουκάτου προς την Χατζημιχάλη μετά από παρακολούθηση γιορτή λήξης του σχολικού έτους 1955-1956, 4.7.56· ευχαριστήρια κάρτα της Αμαλίας Καραμανλή για την πρόσκληση να παρακολουθήσει την γιορτή λήξης και να απονεμίσει τα απολυτήρια στις αποφοίτους για το 1961-1962, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη

επιλογή από μέρους της άξιων δασκάλων, όπως ο ζωγράφος Διαμαντής Διαμαντόπουλος³⁸⁴ και η ανυφάντρα Μαρία Ιορδανίδου.³⁸⁵ Ειδικά σε σχέση με το Διαμαντόπουλο, πρέπει να αναφερθεί ότι η Χατζημιχάλη αναγνώριζε την καλλιτεχνική του αξία σε τέτοιο βαθμό, ώστε υπήρξε πολύ επίμονη στο να διδάσκει ως μόνιμος καθηγητής στη σχολή. Έτσι, ενώ η οργανική του τοποθέτηση ήταν στο Γυμνάσιο Μεγάρων και οι πολιτικές του πεποιθήσεις δεν τον κατέτασσαν στους ευνοούμενους του Υπουργείου, η ίδια φρόντιζε να παίρνει κάθε χρόνο αποσπάσεις στην Αθήνα, προκειμένου να εργαστεί στο Ελληνικό Σπίτι.³⁸⁶

Η σχολή αυτή με τα χρόνια απέκτησε τέτοια φήμη και ήταν τόσο περιζήτητη ανάμεσα στις νεαρές κοπέλες, που η Χατζημιχάλη αναγκαζόταν να απορρίψει κάποιες αιτήσεις εισαγωγής. Για του λόγου το αληθές, στο προσωπικό αρχείο της λαογράφου βρίσκεται επιστολή με σφραγίδα του Κόμματος των Φιλελευθέρων και υπογραφή του Γενικού Διευθυντή του Πολιτικού Γραφείου του κόμματος Ιωάννη Μανουσάκη, ο οποίος ζητά εξ ονόματος του Προέδρου του κόμματος Γεωργίου Παπανδρέου να εισαχθεί μια ορφανή νέα στη σχολή, γιατί όπως γράφει στην επιστολή, «το ενδιαφέρον μας είναι εξαιρετικόν».³⁸⁷ Αντίστοιχο, άλλωστε, περιστατικό περιγράφει και η κόρη της Ε.Α Χατζημιχάλη.³⁸⁸

Σημαντικό μάλιστα θεωρούμε να σημειώσουμε ότι δεν ήταν μια τυπική πρόεδρος, αλλά φαίνεται να είχε ιδιαίτερες, σχεδόν μητρικές σχέσεις με τις μαθήτρίες του Ελληνικού Σπιτιού. Ενδεικτικό είναι ένα ευχαριστήριο γράμμα μαθήτριας, η οποία σημειώνει ανορθόγραφα αλλά και πολύ συγκινητικά και τα εξής: « Σας ευχαριστώ πολύ που φροντίσατε και με πήγατε στο νοσοκομείο και έγινα καλά, που για μένα ήταν κίνδυνος και αν αργούσα δεκαπέντε μέρες ακόμη θα πέθυνα, όπως μου λέγαν οι γιατροί. Αλλά εσείς σαν καλή μανούλα με πήγατε [...] για βαρειά ενχύριση».³⁸⁹ Το γράμμα κλείνει η μαθήτρια λέγοντας «Τώρα τελειώνω το γράμμα μου που σας έγραψα ότι εστανόμουν, και σας ευχαριστώ πολύ, Σας φιλώ το χέρι». Το γράμμα, λοιπόν, αυτό, είναι αποκαλυπτικό τόσο του ενδιαφέροντος της λαογράφου για αυτά τα κορίτσια όσο και του σεβασμού που τα ίδια έτρεφαν για την πρόεδρο του Ελληνικού Σπιτιού, την οποία δε δίσταζαν να αποκαλούν «μανούλα». Εξάλλου, αξίζει να σημειωθεί ότι στο αρχείο της λαογράφου υπάρχουν και άλλες πολλές

³⁸⁴ Για τη ζωή και το έργο του Διαμαντόπουλου στο Π. Κουνελάκη (επιμ.), «Αφιέρωμα: Πρωτοπόρος ζωγράφος της γενιάς του '30», *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες*, 9.3.1995.

³⁸⁵ Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 185.

³⁸⁶ Στο αρχείο της Α. Χατζημιχάλη βρίσκεται αντίγραφο επιστολής της προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων με ημερομηνία 19.12.61, με την οποία ζητούσε την απόσπαση του ζωγράφου στο Ελληνικό Σπίτι, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

³⁸⁷ Επιστολή Γενικού Διευθυντή Κόμματος Φιλελευθέρων προς την Α. Χατζημιχάλη, αρ. πρ. 25, Αθήνα 7.2.1955, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

³⁸⁸ Βλ. Ε.Α. Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 188.

³⁸⁹ Επιστολή Ευθυμίας Κρανιώτου προς την Α. Χατζημιχάλη, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

τέτοιου περιεχομένου επιστολές, όπως ευχετήριες κάρτες ζωγραφισμένες με παραδοσιακές φορεσιές, εκκλησίες και τοπία της υπαίθρου από τις ίδιες τις μαθήτριες.

Η Χατζημιχάλη, μάλιστα, δε σταμάτησε να φροντίζει το Ελληνικό Σπίτι και τις σπουδάστριές του ούτε την περίοδο της κατοχής. Το γεγονός αποδεικνύει το ευχαριστήριο γράμμα των μαθητριών προς την ίδια στις 14/10/44 το οποίο αναφέρει τα εξής:

*Σεβαστή και πολυαγαπημένη μας μητέρα, Σήμερα που ο ήλιος της Πατρίδας μας λάμπει χαρούμενα στην αγαπημένη μας Αθήνα και η Λευτεριά μας χαϊδεύει ολοκληρωτικά πια, εμείς τα παιδιά σας Ελληνοπούλες θερμές, που με τόσο κόπο τις μεγαλώσατε στις τραγικές στιγμές του πολέμου, Σας απευθύνουμε τους ενθουσιώδεις χαιρετισμούς μας, τα θερμά μας φιλήματα. Με άπειρη αγάπη, ευγνωμοσύνη και σεβασμό «Τα παιδιά σας».*³⁹⁰

Το γράμμα αυτό, παρατίθεται αυτούσιο, καθώς εκτός του ότι δείχνει, μέσω της ευγνωμοσύνης που εκφράζουν οι ορφανές αυτές κοπέλες, το μέγεθος της προσφοράς της Χατζημιχάλη προς αυτές, αποκαλύπτει τον εθνοκεντρικό προσανατολισμό του Ελληνικού Σπιτιού, ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος που γαλουχούσε «Ελληνοπούλες θερμές».

³⁹⁰ Επιστολή σπουδαστριών του Ελληνικού Σπιτιού προς την Χατζημιχάλη, 14. 10.44, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

4.3. Το σπίτι και σημερινό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης Αγγελική Χατζημιχάλη

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν, στην προσπάθειά της η Χατζημιχάλη, αφενός να διαμορφώσει μια κοινή αισθητική και αφετέρου να αποδείξει ότι η λαϊκή τέχνη μπορεί να αποτελέσει τη βάση για σύγχρονα δημιουργήματα, κατασκεύασε το σπίτι της, το οποίο βρίσκεται στην Πλάκα και σήμερα ανήκει στο Δήμο Αθηναίων, ο οποίος το μετέτρεψε σε Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης Αγγελική Χατζημιχάλη.

Το χτίσιμο της οικογενειακής εστίας του Πλάτωνα και της Αγγελικής Χατζημιχάλη, ξεκίνησε το 1924 και ολοκληρώθηκε το 1931.³⁹¹ Το αρχιτεκτονικό σχέδιο άνηκε στο Ζάχο, ο οποίος ανέλαβε και την επίβλεψη της κατασκευής.

Ο Ζάχος γεννήθηκε στην Καστοριά το 1871. Σπούδασε αρχιτεκτονική σε διάφορα Πολυτεχνία της Γερμανίας και πιο συγκεκριμένα του Μονάχου, της Στουτγάρδης και της Καρλσρούης. Το 1897 διέκοψε τις σπουδές του για να πολεμήσει ως εθελοντής στο σύντομο ελληνοτουρκικό πόλεμο. Με την επιστροφή στη Γερμανία, ο δάσκαλός του στην Καρλσρούη, Γιόζεφ Ντουρμ, τον προσέλαβε βοηθό του για τη μελέτη σημαντικών δημόσιων κτηρίων. Εξαιτίας των επαγγελματικών του ενασχολήσεων, ο Ζάχος δεν ολοκλήρωσε ποτέ τις σπουδές του, αλλά αυτό δεν τον εμπόδισε να εργαστεί και να διακριθεί στον τομέα του. Τότε και εκεί:

ο πρωτοπόρος συγγραφέας και κριτικός της Albert Geiger άρχιζε τον αγώνα του για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και της τοπικής λαϊκής τέχνης και αρχιτεκτονικής[...]. Η ίδρυση της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Ένωσης για την Προστασία της Αυτόχθονης Παράδοσης το 1904, αλλά και το πρωτοποριακό κίνημα «Προστασίας της Γηγενούς Τέχνης – Ελεύθερη Ένωση Καλλιτεχνών και Φιλότεχνων της Καρλσρούης» είναι βέβαιο ότι τον επηρέασαν δημιουργικά.³⁹²

Το 1905 εγκατέλειψε την Καρλσρούη και επέστρεψε στην Ελλάδα, όπου και διέμεινε έως το θάνατό του το 1939.

Ο Ζάχος υπήρξε πρωτοπόρος του κινήματος του αρχιτεκτονικού λαϊκισμού ή δημοτικισμού ή και λαϊκίζουσας μορφοκρατίας,³⁹³ ένα κίνημα «αυθεντικό στις

³⁹¹ Βλ. *Οδηγός Έκθεσης*, Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης «Αγγελική Χατζημιχάλη», Οργανισμός Πολιτισμού Αθλητισμού και Νεολαίας Δήμου Αθηναίων.

³⁹² Ε. Φέσσα-Εμμανουήλ, *Δοκίμια για τη Νέα Ελληνική Αρχιτεκτονική*, Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου, Αθήνα, 2001, σ. 83.

³⁹³ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 35-36.

προθέσεις του, αλλά με ρομαντικό πνεύμα, που ακούμπησε σε μορφές και τεχνικές της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και σπάνια στο ήθος ή τις αξίες της».³⁹⁴

Πιο συγκεκριμένα, αν θέλαμε να συνοψίσουμε τις απόψεις του Ζάχου περί νεοελληνικής αρχιτεκτονικής, θα ξεκινούσαμε με τη σημείωση ότι αυτές εδράζονται στην πεποίθηση ότι «το ωραίο στην αρχιτεκτονική είναι συνώνυμο του αυθεντικού. Γεννιέται από τις αστείρευτες πηγές της φύσης και των αυτόχθονων παραδόσεων, οι οποίες είναι συνυφασμένες με το ήθος του λαού, την ιστορία και την πολιτισμό του».³⁹⁵ Ως εκ τούτου, πίστευε ότι η ελληνική λαϊκή αρχιτεκτονική, αναλλοίωτη στους αιώνες, έχει τις ρίζες της στην αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο, ενώ η σύγχρονη ελληνική αρχιτεκτονική είναι μια απομίμηση της ιταλικής και για αυτό αλλοτριωμένη. Για αυτό και κατά τη γνώμη του ο νεοέλληνας αρχιτέκτονας οφείλει να στραφεί προς τα παραδοσιακά αρχιτεκτονήματα, τα οποία «είνε προωρισμένα να διορθώσουν την αρχιτεκτονικήν αισθητικήν μας, η οποία τόσον διεστρεβλώθη από την παρείσακτον και ξένην προς τα ήθη μας και τας παραδόσεις τέχνην. Από αυτά δε και μόνα είναι δυνατόν να πηγάση μια αγνή ελληνική αρχιτεκτονική».³⁹⁶

Έτσι, απορρίπτοντας «την επίπλαστη ελληνικότητα του νεοκλασικισμού και τη δυτικότροπη μορφοκρατία της αστικής αρχιτεκτονικής του τόπου, στην οποία άνηκε ο στείρος νεοβυζαντινισμός, ο Αριστοτέλης Ζάχος δόθηκε ολόψυχα στην εξυπηρέτηση του ελληνοκεντρικού εκσυγχρονιστικού του οράματος».³⁹⁷

Και επειδή είναι, βέβαια, περιττό, καθώς έχει ήδη έχει αποδειχθεί, να αναφέρουμε ότι οι παραπάνω απόψεις περί αρχιτεκτονικής γενικευμένες, ώστε να συμπεριλαμβάνουν όλες τις εκφάνσεις της λαϊκής τέχνης συνάδουν με αυτές της Χατζημιχάλη, αναφέρουμε απλώς ότι ο Ζάχος κατασκεύασε για τη λαογράφο ένα σύγχρονο σπίτι με παραδοσιακές καταβολές, στο οποίο «δεσπόζουν ο μεγάλος προθάλαμος του ισογείου - μια σύγχρονη εκδοχή του “δοξάτου” των αρχοντόσπιτων της βορειοελλαδίτικης και ηπειρώτικης παράδοσης-, καθώς και η τραπεζαρία με το τζάκι και τα ξυλόγλυπτα ερμάρια»,³⁹⁸ ενώ «η μοντέρνα διάταξη και οι σύγχρονες ανέσεις των υπνοδωματίων και των βοηθητικών χώρων συνδυάζονται ευρηματικά με παραδοσιακά θέματα και μνήμες· νεοβυζαντινά σαλόνια, ελληνότροπες τραπεζαρίες, σκυριανές καρέκλες, θρακιώτικα τζάκια, νησιώτικα τραπέζια, παλιές κασέλες, συλλογές αντικειμένων λαϊκής τέχνης κ.α.».³⁹⁹

³⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 35.

³⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 79.

³⁹⁶ Α. Ζάχος, «Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Ο Καλλιτέχνης*, 8.1911, σ. 186.

³⁹⁷ Ε. Φέσσα-Εμμανουήλ, *ό.π.*, σ. 85.

³⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 87.

³⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 87.

Στη σχεδίαση, μάλιστα, του εσωτερικού χώρου του κτηρίου συμμετέχει ενεργά και η ίδια η Χατζημιχάλη. Άλλωστε στο αρχείο της στο Μουσείο Μπενάκη βρίσκουμε αρκετό υλικό της έρευνάς της σχετικά με τη λαϊκή αρχιτεκτονική. Έτσι, όπως μας πληροφορεί η κόρη της:

Η Αγγελική αλλάζει το χώρο στο σπίτι της μητέρας της· ένα σαλόνι συμβατικό το διαμορφώνει σε εργαστήριο, «το ατελιέ». Σχεδιάζει βυζαντινά έπιπλα και ζωγραφίζει η ίδια τις κουρτίνες με βυζαντινά μοτίβα. Παντού σκαλιστά έπιπλα με τον δικέφαλο. Εκεί κλείνεται, ώσπου να μεταφερθούμε στο άλλο, στην οδό Υπερείδου 18, γύρω στο 1931.⁴⁰⁰

Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί ότι για την κατασκευή του εσωτερικού του σπιτιού εργάστηκαν λαϊκοί τεχνίτες, όπως ο Ροΐδος, ο Γαζής και ο Θωμόπουλος, ο οποίος ανέλαβε όλη την ξυλόγλυπτη διακόσμηση, «με βάσι αυθεντικά βυζαντινά και λοιπά λαογραφικά πρότυπα των Μουσείων Μπενάκη, Βυζαντινού κλπ».⁴⁰¹

Ο «Κεραμεικός» έχει επίσης το δικό του μερίδιο επιτυχίας από το σπίτι της Αγγ.Χατζημιχάλη. Σ' αυτόν οφείλονται όχι μόνο αρκετές πρωτότυπες εργασίες που έχει εκτελέσει, αλλά και πολλές θαυμάσιες «ρεστωρασιόν» και μάλιστα από τις πρώτες που έγιναν στην Ελλάδα. Πολλά από τα παλιά εκείνα τζάκια που περισώθηκαν από κάποιο χωριάτικο αρχοντικό για να συνεχίσουν τη λειτουργία τους στο σπίτι της Χατζημιχάλη, οφείλουν την καταπληκτική ανακαίνισή τους – δεν ξεχωρίζει ούτε το πιο έμπειρο μάτι ποια είναι τα παλιά κομμάτια και ποια τα καινούρια- στον Κεραμεικό.⁴⁰²

Η συνεργασία της Χατζημιχάλη με τις βιοτεχνίες αυτές πρέπει να θεωρηθεί ως μέρος της ευρύτερης προσπάθειάς της να αναζωογονηθούν οικονομικά τα εργαστήρια χειροτεχνίας και να δοθεί σε αυτά ένα βήμα, ώστε να παρουσιάσουν τα προϊόντα τους στην αστική αθηναϊκή κοινωνία. Γιατί, όπως η ίδια ανέφερε, «στη δουλιά του ερευνητή πρέπει να προστεθεί ολοένα και περισσότερο κι η δουλιά εκείνη, με την οποία τα μνημεία της λαϊκής τέχνης γίνονται γνωστά και προσιτά σε όλους και κυρίως στους αστικούς πληθυσμούς των πόλεων».⁴⁰³

Και πράγματι, η οικία Χατζημιχάλη ήταν πολυσύχναστη και μάλιστα από ανθρώπους των γραμμάτων, της οικονομίας και της πολιτικής. Όπως σημειώνει σε άρθρο της στις *Εικόνες* για τη διάσωση του οικήματος η ιστορικός τέχνης Μαρία Κοτζαμάνη, «ανάμεσα στους τακτικούς επισκέπτες ήταν ο Σικελιανός, ο Παλαμάς, ο Σημαντήρας, ο Ροΐλος, ο Λούβαρης, ο Δαμβέργης, ο Μάρκος Τσιριμώκος, ο Ορλάνδος, ο Ξυγγόπουλος, ο Καμπούρογλου».⁴⁰⁴ Άλλα ονόματα που αναφέρονται

⁴⁰⁰ Ε.Α. Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 62.

⁴⁰¹ Π. Κριναίου, «Το Μνημειώδες Αρχοντικό της Αγγελικής Χατζημιχάλη», *Η Βραδυνή*, 2.4.66.

⁴⁰² Μ. Κοτζαμάνη, «Θα ήταν αμαρτία να γίνει ταβέρνα», περ. *Εικόνες*, αρ. 473, 13.11.64, σ. 32.

⁴⁰³ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία, Πυρός, Αθήνα, 1931, σ. 17.

⁴⁰⁴ Μ. Κοτζαμάνη, «Θα ήταν αμαρτία να γίνει ταβέρνα», περ. *Εικόνες*, αρ. 473, 13.11.64, σ. 32.

στο ίδιο άρθρο είναι οι ζωγράφοι Ευάγγελος Ιωαννίδης, ο Νίκος Χατζηκυριάκος Γκίκας, ο Γιάννης Τσαρούχης, ο αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης, η Εύα Σικελιανού, βέβαια και οι ποιήτριες Θεώνη Δρακοπούλου ή Μυρτιάττισσα και Ειρήνη Δημητρακοπούλου ή Ειρήνη η Αθηναία, που ήταν και προσωπικές της φίλες.

Φαίνεται, μάλιστα, ότι την περίοδο αυτή παρατηρείται μια γενικότερη στροφή των αστών στη διακόσμηση του εσωτερικού των σπιτιών τους με λαϊκά μοτίβα. Η Χατζημιχάλη αναφέρει:

τας εν Αθήναις διακοσμηθείσας οικίας δι' εξαιρετικών ξυλογλυπτικών έργων μεταβυζαντινής και λαϊκής τέχνης, όπως οι των :Ελένης Σταθάτου, Ευγενείας Ν. Αμποτ, Ελένης Ζούζουλα, Ν. Κορκοδείλου, Διονυσίου Λοβέρδου, Σπυρίδωνος Λοβέρδου, Αλ. Α. Πάλλη, Αριστοτέλους Ζάχου, Πλάτωνος Χατζημιχάλη κ.α. Οι οικίες αυτές, προσηρμοσμένοι προς τας τελευταίας συγχρόνους απαιτήσεις της οικοδομικής, έχουν εσωτερικήν διαρρύθμισιν με πλείστα στοιχεία ειλημμένα εκ των κατά τόπους παλαιών οικιών της Ελλάδος, αίτινες παρέχουν τον χαρακτήρα της ελληνικής κατοικίας της οργανικώς συνδεδεμένης μετά της αρχιτεκτονικής των οικιών.⁴⁰⁵

Με την τελευταία αυτή φράση, η Χατζημιχάλη, θέλει, κατά τη γνώμη μας, να τονίσει ότι η αρχιτεκτονική αυτή πρόταση, που ασπάζεται και η ίδια, να μην εμπνέεται και αξιοποιεί τη λαϊκή παράδοση, όμως δεν είναι οπισθοδρομική, αλλά προσαρμοσμένη «προς τας τελευταίας συγχρόνους απαιτήσεις της οικοδομικής». Επιπλέον, με αυτό τον τρόπο εμμέσως φαίνεται να απαντά στους θιασώτες του ελληνικού μοντερνιστικού κινήματος στην αρχιτεκτονική, το οποίο όχι μόνο αντιτίθετο, αλλά και απειλούσε το δικό της αρχιτεκτονικό όραμα. Γιατί οι μοντερνιστικοί αρχιτέκτονες δρᾶττοντας την ευκαιρία «να προσφέρουν λύσεις στα οξύτατα προβλήματα στέγης και κοινωνικού εξοπλισμού των Μικρασιατών προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών του Μεσοπολέμου» όχι μόνον ανέλαβαν «ενεργό κοινωνικό ρόλο»,⁴⁰⁶ αλλά έφεραν και:

μιαν ιδεολογική κάθαρση στα αρχιτεκτονικά μας πράγματα, που ήταν αναγκαία ύστερα από το βούλιαγμα του μεγαλοϊδεατισμού στις ακτές της Μικράς Ασίας, την αποτελμάτωση του εκλεκτικισμού και τον ελιτισμό τόσο του τοπικού λαϊκισμού, όσο και των εισαγομένων τάσεων [...]. Στην κάθαρση αυτή εξασθένησε ή καταργήθηκε η σχέση των αρχιτεκτόνων μας με τα περασμένα. Οι δεσμοί χαλάρωσαν ή έσπασαν, όχι μόνο με το κοντινό και «κακό» παρελθόν της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής στον οποίο κυριάρχησαν ο εκλεκτικισμός, ο ιστορισμός και ο κλασικισμός. Οι μαχόμενοι μοντερνιστές του ελληνικού Μεσοπολέμου γύρισαν κατά κανόνα την πλάτη τους σε κάθε

⁴⁰⁵ Α. Χατζημιχάλη, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., σ. 844.

⁴⁰⁶ Ε. Φέσσα-Εμμανουήλ, ό.π., σ. 39.

παρελθόν, δηλαδή στη μεταβυζαντινή, τη βυζαντινή και την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική.⁴⁰⁷

Και ήταν κατά μια έννοια λογικό να διαλέξουν αυτό το δρόμο, αφού στην πράξη:

*ο αρχιτεκτονικός μας λαϊκισμός υπήρξε πάντα ελιτίστικος. Πολλοί λίγοι είχαν τις απαιτούμενες γνώσεις για να αξιοποιήσουν γόνιμα τη λαϊκή παραδοσιακή μας αρχιτεκτονική. Οι περισσότεροι τη χρησιμοποίησαν με επιδερμικό, φολκλορικό τρόπο. Επιπλέον, το υψηλό κόστος παραγωγής των χειροτεχνικών λύσεων του Ζάχου, του Πικιώνη και των οπαδών τους δεν επέτρεψε στις λύσεις αυτές να γενικευτούν. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα αξιολογότερα δείγματα αρχιτεκτονικού λαϊκισμού ήσαν μονοκατοικίες μεγαλοαστών.*⁴⁰⁸

Τέτοιο, άλλωστε, ήταν και το σπίτι της Χατζημιχάλη στην Πλάκα.

Χαρακτηριστική, εξάλλου, είναι η κριτική του Ηλία Φ. Ηλιού, προς το εν λόγω κίνημα, ο οποίος γράφει :

*Εκτιμώ απόλυτα το συλλεκτικό, το μουσειακό έργο της Χατζημιχάλη, αρνιέμαι όμως τις πρακτικές της επιδιώξεις και δεν μπορώ να παραδεχτώ πως μια σκυριανή καρέκλα θα μου δώσει πιο ξεκούραση απόνα φωτέιγ πάνινο ή δερμάτινο πάνω σε ξύλινο ή μεταλλικό σκελετό. [...] Είμαι με το μέρος της μοντέρνας πολυκατοικίας. Είμαι με τα κουτιά.*⁴⁰⁹

Σε συμπλήρωση της παραπάνω κριτικής και προς απόδειξη ότι υπήρχαν και άλλες φωνές πιο επικριτικές μάλιστα από αυτή του Ηλιού, παραθέτουμε και το ακόλουθο απόσπασμα:

*Ξένη λοιπόν προς το σημερινό ρυθμό της ζωής και ζήτημα των ολίγων η λαϊκή τέχνη, όπως τη θέλουν οι αναβιωτές, κάθε άλλο παρά τέχνη του λαού είνε του σύγχρονου λαού, παρά τέχνη των ολίγων τέχνη για την τέχνη, έρευνα για τον επιστημονικό πλουτισμό της λαογραφίας και των μουσείων και γι' αυτό ξεφεύγει ολότελα απ' το βασικό της προορισμό.*⁴¹⁰

Ωστόσο, η αξία του συγκεκριμένου οικοδομήματος υπήρξε αναμφισβήτητη και για αυτό διατηρείται, παρ' όλες τις όποιες περιπέτειες έως σήμερα. Γιατί, μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως αναφέρθηκε, η οικογένεια Χατζημιχάλη αντιμετώπιζε

⁴⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 41.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 37.

⁴⁰⁹ Ηλίας Φ. Ηλιού, «Κουτιών εγκώμιο», *Νεοελληνικά Γράμματα*, αρ.33,34,35,36 στις 17,24,31.7.37, 7.8.37 στο Δ. Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 114.

⁴¹⁰ Π. Τσαμπάσης, «Κάτω από το φως της πραγματικότητας, Το πρόβλημα της λαϊκής τέχνης», *Πρωία*, 28.8.43, αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη, Μουσείο Μπενάκη.

οικονομικά προβλήματα. Ως εκ τούτου τα τελευταία χρόνια της ζωής της Χατζημιχάλη το οίκημα απειλούνταν με πλειστηριασμό. Έτσι το 1962 οι απόφοιτοι του Κολεγίου Αθηνών με επικεφαλής την καθηγήτρια Κοραλία Κορκοδείλου και την πρόεδρό τους Έλλη Ευαγγελίδου νοίκιασαν το κτίριο για τρία χρόνια προκειμένου να αποφευχθεί ο πλειστηριασμός.

Τελικά, το σπίτι ο Δήμος Αθηναίων το 1966 επί δημαρχίας Γεωργίου Πλυτά. Ενδεικτικά, τόσο της προσπάθειας που έγινε για να διατηρηθεί το οίκημα όσο και της σημασίας που του αναγνωριζόταν είναι τα πάμπολλα άρθρα που συναντάμε στον ελληνικό τύπο⁴¹¹ την περίοδο 1965-1966, τα οποία πιθανόν να έπαιξαν ρόλο στην αγορά του από το Δήμο Αθηναίων. Ωστόσο, πέρασαν αρκετά χρόνια, εωσότου μετατραπεί σε Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης Αγγελική Χατζημιχάλη. Αυτό έγινε μόλις το 1980 επί δημαρχίας Δημητρίου Μπέη και αφού είχαν προηγηθεί εργασίες επισκευής,⁴¹² λόγω του ότι το κτίριο είχε όλο αυτό το διάστημα εγκαταλειφθεί. Τέλος πρέπει να επισημανθεί ότι ο δρόμος, μπροστά στην είσοδο του κτιρίου, πλέον φέρει τιμητικά το όνομά της.

Σήμερα, το Μουσείο είναι αρκετά δραστήριο, καθώς πέρα από το ότι είναι επισκέψιμο, οργανώνει και εκπονεί εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές όλων των σχολικών βαθμίδων, αλλά και μαθήματα παραδοσιακών τεχνών όπως υφαντική, κοπανέλι, βελονάκι, μπιμπίλα και ασπροκέντημα.⁴¹³

⁴¹¹ Ο Δ. Λαζογιώργος Ελληνικός παραθέτει πάνω από τριάντα άρθρα, που γράφτηκαν για τη διάσωση του οικήματος την περίοδο αυτή, Δ. Λαζογιώργος- Ελληνικός, *ό.π.*, σημ. 91, σ. 114.

⁴¹² *Οδηγός Έκθεσης*, Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης «Αγγελική Χατζημιχάλη», Οργανισμός Πολιτισμού Αθλητισμού και Νεολαίας Δήμου Αθηναίων.

⁴¹³ Δήμος Αθηναίων- Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης «Αγγελική Χατζημιχάλη»: <http://www.cityofathens.gr/node/690>

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως προκύπτει από τα όσα ειπώθηκαν ο υλικός λαϊκός πολιτισμός δεν κατείχε σημαίνουσα θέση ως ερευνητικό αντικείμενο της λαογραφίας. Οι αιτίες θα μπορούσαν να αναζητηθούν αφενός στην αρχή της δημιουργίας του λαογραφικού ενδιαφέροντος, το οποίο επικεντρώθηκε στη μελέτη της δημόδους ποίησης προκειμένου να απαντήσει στις αιτιάσεις του Φαλμεράγιερ και αφετέρου στο γεγονός ότι το πλήθος των αντικειμένων του υλικού λαϊκού πολιτισμού ήταν την περίοδο που εξετάζουμε, όπως ήδη αναφέρθηκε, ακόμα εν χρήσει. Έτσι, η περιθωριοποίηση του υλικού λαϊκού πολιτισμού αναδεικνύει και ένα ακόμα εγγενές πρόβλημα της λαογραφίας, τη δυσκολία της να αποδεχθεί στο σύνολό του το λαό ως άξιο τμήμα του Ελληνικού Έθνους.

Αυτό εξηγεί σε ένα βαθμό γιατί η Χατζημιχάλη δεν ασχολήθηκε με τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, αλλά με αντικείμενα στα οποία αναγνωρίζονταν μια αισθητική αξία ή μέσω των σχεδίων τους μπορούσε να γίνει μια αναγωγή στο «ένδοξο» αρχαιοελληνικό παρελθόν, προϋποθέσεις απαραίτητες για τη νομιμοποίησή τους ως αντικείμενα άξια επιστημονικού ενδιαφέροντος. Και η δημιουργία του Μουσείου Ελληνικών Χειροτεχνημάτων το 1918 αποτέλεσε ένα ακόμα έρεισμα νομιμοποίησης του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου.

Ένα επιπλέον κίνητρο συγκεκριμένα για τη λαογράφο ίσως αποτέλεσε το ότι πολλά είδη λαϊκής τέχνης, όπως τα υφαντά ή η αγγειοπλαστική, παράγονταν από γυναίκες. Η έμφυλη αυτή τους διάσταση υποστήριζε και μια άλλη δράση της Χατζημιχάλη, τη φεμινιστική. Και εδώ, βέβαια, εντοπίζεται το εξής οξύμωρο, ενώ από τη μια η Χατζημιχάλη προωθούσε τη γυναικεία χειραφέτηση, από την άλλη ενίσχυε την παραδοσιακότητα του ρόλου της γυναίκας.

Εξάλλου, γαλουχημένη στο Λύκειο Ελληνίδων ήταν από νωρίς εξοικειωμένη με τις λαϊκές φορεσιές, ένα βασικό κομμάτι της λαϊκής τέχνης. Τέλος, η δευτερεύουσα θέση που απέδιδαν οι άνδρες λαογράφοι στο λαϊκό υλικό πολιτισμό, επέτρεψε, ώστε το συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο να γίνει γυναικεία υπόθεση. Και η παρατήρηση αυτή δεν αφορά μόνο στη Χατζημιχάλη, αλλά και σε όλες τις διευθύντριες του σημερινού ΜΕΛΤ, που από την ίδρυσή του το 1918 έως και σήμερα είναι γυναίκες.

Βέβαια, ούτε η Χατζημιχάλη, όπως ήδη συμπεραίνεται από όσα ήδη ειπώθηκαν, μπόρεσε να ξεφύγει από τις αντιλήψεις που κατά το Στάθη Δαμιανάκο «συνδέονται στενά με τις τρεις κύριες όψεις της λαογραφικής προβληματικής» και αποτελούν εμπόδια «για μια συστηματική προσέγγιση του εν λόγω αντικειμένου»,

δηλαδή «τον ανιστορισμό, τον έντονο εθνοκεντρισμό και τη μυθοποιητική εξιδανίκευση που περιβάλλουν το αντικείμενο της λαογραφικής επιστήμης στον τόπο μας».⁴¹⁴ Ας υπενθυμίσουμε μόνο ότι για τη λαογράφο η αξία της λαϊκής τέχνης έγκειτο στο ότι είναι «η μόνη ζωντανή τέχνη που κατέχομε στηριγμένη απάνω στη φυλετική μακρόχρονη ιστορία μας, στην ελληνική φύση και τη ζωή».⁴¹⁵

Ωστόσο, παρόλο που η Χατζημιχάλη φαίνεται επίσημα να ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τις ιδεολογικές κατευθύνσεις της ελληνικής λαογραφίας, ανεπίσημα, αγκάλιασε και άλλες μορφές λαϊκής τέχνης περιθωριοποιημένες την περίοδο που εξετάζουμε, όπως το θέατρο σκιών και πιο συγκεκριμένα τον Καραγκιόζη.⁴¹⁶

Η στάση της αυτή ίσως εδράζεται και στο ότι δεν υπήρξε ακαδημαϊκός μελετητής των δημιουργημάτων του ελληνικού λαού, αλλά συναναστράφηκε, συνεργάστηκε και κυρίως ενεπλάκη μαζί του συναισθηματικά και άρα τον γνώρισε και τον αναγνώρισε. Και σε αυτό το σημείο, φαίνεται να έσπασε την επίσημη επιστημονική παράδοση που «ελάχιστα ενδιαφέρθηκε να καταλάβει τον τρόπο ζωής και σκέψης των λαϊκών στρωμάτων μέσα από τα ίδια αυτά λαϊκά στρώματα και προς όφελός τους».⁴¹⁷ Και αυτό όχι μόνο γιατί μελέτησε, επιτόπια μάλιστα, ένα «περιθωριοποιημένο» έως τότε επιστημονικό πεδίο, αλλά κυρίως γιατί προσπάθησε σε όλη της τη ζωή να το αναδείξει και να το καθιερώσει ως «ελληνικό προϊόν» όχι μόνο πολιτισμικό, αλλά και εμπορικό, προς αποκατάσταση ηθική και οικονομική των υποκειμένων που το παρήγαγαν, δηλαδή των λαϊκών στρωμάτων.

Αφήνοντας, λοιπόν, στον αναγνώστη όποια αξιολογική κρίση για το κατά πόσο ουτοπικές ή μη ήταν οι προσπάθειές της για εμπορική προώθηση των ειδών λαϊκής τέχνης, για το αν τελικά ανέγνωσε τον υλικό λαϊκό πολιτισμό με «επιστημονική αντικειμενικότητα» ή μέσα από τον παραμορφωτικό καθρέφτη της τάξης της, για το πόσο συντηρητικές ή όχι ήταν οι απόψεις της γύρω από την έννοια της ελληνικότητας, αρκούμαστε στη διαπίστωση ότι παρόλο που η ίδια η Χατζημιχάλη είναι ευρέως γνωστή ως λαογράφος, το επιστημονικό της έργο ακόμα και σήμερα είναι τόσο λίγο επί της ουσίας μελετημένο όσο και το επιστημονικό πεδίο με το οποίο είχε σε όλη της τη ζωή καταπιαστεί.

Τέλος, στο ερώτημα του κατά πόσο είναι επίκαιρο να μελετά κανείς το λαϊκό πολιτισμό, με τη μεθοδολογία της επιτόπιας μάλιστα έρευνας που χρησιμοποίησε η Χατζημιχάλη, απαντά με έναν κατά τη γνώμη μας συναισθηματικά φορτισμένο λόγο ο Δαμιανάκος:

⁴¹⁴ Σ. Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 43.

⁴¹⁵ Α. Χατζημιχάλη, «Τα θαύματα της Λαϊκής μας Τέχνης», *Η Βραδυνή*, 25.3.32, σ. 5.

⁴¹⁶ «Κι εκεί, στο μεγάλο προθάλαμο του ισογείου, παίχτηκε για πρώτη φορά ο Καραγκιόζης του Σπαθάρη», στο Μ. Κοτζαμάνη, «Θα ήταν αμαρτία να γίνει ταβέρνα», *περ. Εικόνες*, αρ. 473, 13.11.64.

⁴¹⁷ Σ. Δαμιανάκος, *ό.π.*, σ. 24.

Σήμερα, εποχή γενικευμένης και άκριτης κατεδάφισης, όταν και οι ύστατες επιβιώσεις της πηγαίας συλλογικής δημιουργικότητας (όπως λ. χ. το graffiti ή η αυτοσχέδια αφίσα) έχουν τεθεί υπό ανηλεή διωγμό ή τις έχει οικειοποιηθεί η εμπορική διαφήμιση, ένα τέτοιο έργο δεν εξυπηρετεί μόνο ερευνητικές ανάγκες ή ανάγκες προσδιορισμού μιας, δυσεύρετης, πολιτισμικής ταυτότητας. Η χρησιμότητά του, πέρα και έξω από κάθε διάθεση ρομαντισμού και επιστροφής στο παρελθόν, έγκειται κυρίως στην ανίχνευση προοπτικών και δυνατοτήτων για νέες μορφές συμβίωσης και πολιτισμού που η ανυποψίαστη καταναλωτική κοινωνία των καιρών έχει αδρανοποιήσει.[...]

Όταν την αιωνόβια σοφία του αναλφάβητου εκτοπίσει οριστικά η αυθάδης ημιμάθεια του οποιουδήποτε «εγγράμματος», τότε θα γίνει κατανοητό πως αν πολεμήσαμε τόσο καιρό για ν' απαλλαγούμε από τις παλιές προλήψεις, δεν ήταν παρά για να τις αντικαταστήσουμε με άλλες, πιο «λειτουργικές», σ' ένα σύστημα που μας υπόσχεται την πολιτισμική έρημο.⁴¹⁸

Με αυτή την έννοια η παρούσα μελέτη ας γίνει αντιληπτή κυρίως σαν ένας φόρος τιμής στη Χατζημιχάλη και το πολιτισμικό σύμπαν που με τόση πίστη υπηρέτησε.

⁴¹⁸ Σ. Δαμιανάκος, ό.π., σ. 18-19.

Αρχεία

ΕΛΙΑ, Αρχείο Χατζημιχάλη, Αγγελική, Α.Ε.26/07.

ΕΛΙΑ, Αρχείο Χατζημιχάλη, Πλάτων, Α.Ε.16/98.

Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Αγγελικής Χατζημιχάλη (παρακαταθήκη κληρονόμων Αγγελικής Χατζημιχάλη)

Δημοσιεύματα- Ομιλίες Αγγελικής Χατζημιχάλη

«Αντώνιος Μπενάκης, Το εθνικό του ιδανικό και η συμβολή του στη λαϊκή τέχνη», *Καθημερινή*, 27.7.54.

«Η λαϊκή μας τέχνη- Η σημασία της», *Ελληνικά Γράμματα*, τ.1, 15.6.27.

«Οι Σαρακατσαναίοι, Τα διακοσμητικά θέματα στην κεντητική τους τέχνη», *Νέα Εστία*, τ.1, 15.4.1927-15.8.1927.

«Η σπουδαιότητα των εκθέσεων στην πρόοδο της χειροτεχνίας μας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.11.27.

Υποδείγματα Ελληνικής Διακοσμητικής, Αθήνα, 1929.

«Λαϊκή Τέχνη», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ.5, Ελευθερουδάκης, Αθήνα, 1930.

«Ηπειρώτικη Λαϊκή Τέχνη», *Ηπειρώτικα Χρονικά*, τ.5, 1930.

Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία, Πυρσός, Αθήνα, 1931.

Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, Ε.Ο.Τ., 1931.

«Τα Βίλια του Κιθαιρώνα», *Νέα Εστία*, τ.147, 1.2.1933.

«Τα θαύματα της λαϊκής μας τέχνης», *Η Βραδυνή*, 25.3.32.

«Λαϊκή τέχνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.10, Ελλάς, Πυρσός, Αθήνα, 1934.

«Ελληνικά Κεντήματα, Μεσογειακά Κεντήματα και Κεντήματα Εγγύς Ανατολής», *Ηπειρώτικα Χρονικά*, τ.1, 1935.

«Η Στάχωσις του Ευαγγελίου της Υπεραγίας Θεοτόκου Πωγωνιανής Μολυβδοσκεπάστου», *Ηπειρώτικα Χρονικά*, τ.15, 1940.

«Οι εν τω Ελληνοσχολείω Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», *Ηπειρώτικα Χρονικά*, τ.15, 1940.

«Κατάθεση Α. Χατζημιχάλη – λ) Αγγελική Χατζημιχάλη, λόγια», *Η Δίκη των Τόνων (Η πειθαρχική δίκωξις του καθην). Ι.Θ. Κακρινή)*, 2^η έκδοση, Νέα Εστία, Αθήνα, 1998.

Βιβλιογραφία

- Bourdieu P., *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, μτφ. Θ. Ψυχολιός, Αθήνα, Δελφίνι, 1994.
- Herzfeld M., *Πάλι δικά μας, Λαογραφία, Ιδεολογία και Η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, μτφ. Μ. Σαρηγιάννης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2002.
- Vitti M., *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1980.
- Αβδελά Ε.- Ψαρρά Α., *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Μια Ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, 1985.
- Αβδελά Ε.(επιμ.), συλλογικό, *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 Χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.
- Αυδίκος Ε.(επιμ.), συλλογικό, *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Αθήνα, Πεδίο, 2012.
- Βαρίκα Ε., *Η εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, 4^η έκδοση, Αθήνα, Κατάρτι, 2004.
- Δαμιανάκος Σ., *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός, πολιτισμός*, μτφ. Γ.Σπανός, Αθήνα, Πλέθρον, 1987.
- Θεοτοκάς Γ., *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Πυρσός, 1932.
- Κούζας Γ.Χ., *Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, Η ιστορική Αναδρομή της (1908-2008)*, ΕΛΕ, Αθήνα, 2009.
- Κουλούρη Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία(1870-1922)*, Γ.Γ.Ν.Γ., Αθήνα, 1997.
- Κουλούρη Χ., *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία(1834-1919) Γνωστικό Αντικείμενο και Ιδεολογικές Προεκτάσεις, Ανθολόγιο κειμένων- Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα, 1988.
- Κούσουλας Λ.(επιμ.), Γ. Σεφέρης- Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση*, Αθήνα, Ερμής, 1988.
- Κυριακίδης Στ., *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α' Μνημεία του λόγου*, Δημοσιεύματα του λαογραφικού Αρχείου, αρ. 3, Αθήνα, 1922.
- Κυριακίδης Στ., *Ο Μακεδονικός Ελληνισμός και ο Νεώτερος*, (Ομιλία γενομένη εν τω Παρνασσώ επί τη επετείω της Μακεδονικής Εκπαιδευτικής Εταιρείας), Αθήνα, Σιδέρης, 1926.
- Κυριακίδης Στ., *Η οικογένεια. Αι περί της αρχής της οικογένειας υλιστικά θεωρία και τα σύγχρονα διδάγματα της εθνολογίας*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1939.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, 6^η έκδοση, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 2006.
- Κωνσταντίνος Δ., *Η Ιστορία της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Υ.Π., Αθήνα, 2009.
- Λαζογιώργος - Ελληνικός Δ., *Αγγελική Χατζημιχάλη, Η Ελληνίδα που φώτισε το γένος*, Δήμος Αθηναίων, Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Λέκκας Π., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2011.
- Λιάκος Α., *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα, Πόλις, 2007.
- Μερτύρη Α., *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 2000.
- Μουτζούβη Α., «Παράρτημα Α'», *Αύρα Θεοδοωροπούλου: δραστηριότητα, ιδεολογία και στρατηγικές χειραφέτησης(1910-1922)*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, 2003.

Ξηράκη Κ., *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα, Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα, Γλάρος, 1988.

Οδηγός Έκθεσης, Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης «Αγγελική Χατζημιχάλη», Οργανισμός Πολιτισμού Αθλητισμού και Νεολαίας Δήμου Αθηναίων.
Οικονόμου Α., *Υλικός πολιτισμός: θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014.

Πάλμερ Σικελιανού Ε., *Ιερός Πανικός*, μτφ. J.P. Anton, Αθήνα, Εξάντας, 1992.

Πολίτης Α., *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, 3^η έκδοση, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα, 2009.

Πολίτης Ν., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ.2, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1894.

Πολίτης Ν., *Μελέτη περί του βίου των Νεώτερων Ελλήνων. Νεοελληνική Μυθολογία*. Τόμος 1, Μέρος Α', Αθήνα, 1871.

Πολίτης Ν., *Τα ακριτικά Ασματα, Ο θάνατος του Διγενή*, 1909.

Πολυμέρου- Καμηλάκη Αικ. (επιμ.), *Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Β', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2012.

Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977.

Συλλογικό, *Ιστορία της Νεοελληνικής- Λογοτεχνίας*, 9^η έκδοση, Αθήνα, Γνώση, 2000.

Συλλογικό, Τσαούσης Δ.Γ.(επιμ.), *Ελληνισμός- Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 1983.

Τζιόβας Δ., *Ο μύθος της γενιάς του '30, Νεοτερικότητα, Ελληνικότητα και Πολιτισμική Ιδεολογία*, Αθήνα, Πόλις, 2011.

Τζιόβας Δ., *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνικισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1922)*, μτφ. Ι. Πετροπούλου- Κ. Τσουκαλάς, 6^η έκδοση, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.

Φέσσα-Εμμανουήλ Ε., *Δοκίμια για τη Νέα Ελληνική Αρχιτεκτονική*, Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου, Αθήνα, 2001.

Χατζημιχάλη Ε.-Α., *Περίπατος με την Αγγελική*, Αθήνα, Κάκτος, 1999.

Χατζηνικολάου Ν., *Εθνική Τέχνη και Πρωτοπορία*, Αθήνα, Το Όχημα, 1982.

Άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά

Ανώνυμο, «Μια Ελληνίδα που επέτυχε, Αγγελική Χατζημιχάλη», *Ημέρα*, 12.1.1965.

Ανώνυμο, «Το έπαθλον "Πουρφίνα" βραβείον των "Δώδεκα"», *Βήμα*, 23.11.58.

Ανώνυμο, «Το φεστιβάλ Εθνογραφικού Κινηματογράφου», *Εθνικός Κήρυξ*, 30.8.1961.

Ανώνυμο, «Η επίσημος έναρξις του Εθνογραφικού Φεστιβάλ, μεθαύριον», *Καθημερινή*, 30.8.1961.

Βενέζης Η., «Ένα έργο», *Βήμα*, 29.4.58.

Δημαράς Κ.Θ., «Σαρακατσάνοι».

Ζάχος Α., «Λαϊκή Αρχιτεκτονική», *Ο Καλλιτέχνης*, 8.1911.

Ζίγδης Ι., «Οι φορείς της οικονομικής αναπτύξεως», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 39, Δ.Ε. Καλιτσουνάκης, Αθήνα, 10-12.1959.

Ηλιού Η.Φ., «Κουτιών εγκώμιο», *Νεοελληνικά Γράμματα*, αρ.33,34,35,36 στις 17,24,31.7.37, 7.8.37.

Καμπούρογλους Δ., *Εστία*, 10.1.1916.

Κοτζαμάνη Μ., «Θα ήταν αμαρτία να γίνει ταβέρνα», περ. *Εικόνες*, αρ.473, 13.11.64.

Κουνελάκη Π.(επιμ.), «Αφιέρωμα:Πρωτοπόρος ζωγράφος της γενιάς του '30», *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες*, 9.3.1995.

Κριναίου Π., «Το Μνημειώδες Αρχοντικό της Αγγελικής Χατζημιχάλη», *Η Βραδυνή*, 2.4.66.

Κυριακίδης Στ., «Τι είναι λαογραφία και εις τι δύναται να ωφελήση η σπουδή της», *Λαογραφία*, τ. 12, 1938.
 Λουκάτος Δ., «Οι “Γυναικείες Δουλειές”», *Βήμα*, 20.12.57.
 Μέγας Γ., «Η σπουδή της λαογραφίας. Σκοπός και έργον αυτής», *Λαογραφία*, τ. 25, 1967.
 Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Η απλή τεθλασμένη γραμμή στην αρχαία διακοσμητική», *Νέα Εστία*, τ. 1, 15.4.1927-15.8.1927.
 Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., «Σαρακατσάνοι, η ζωή και η τέχνη μιας φυλής», *Ελευθερία*, 15.12.57.
 Πολίτης Ν., «Λαογραφία», *Λαογραφία*, τ. 1.
 Συλλογικό, «Υπεράξια-Ο τίτλος που της ανήκει», *Ζυγός*, τ. III, 4.1965.
 Τσαμπάσης Π., «Κάτω από το φως της πραγματικότητας, Το πρόβλημα της λαϊκής τέχνης», *Πρωία*, 28.8.43.
 Τσιριμπέας Α., «Η γυναίκα και το σπίτι, Η Έκθεσις Εργοχείρων, Οργανωθείσα υπό του “Συλλόγου Αμερικανίδων Νοσοκόμων”», *Η Κυριακάτικη*, 12.12.1926.
 Χατζηκυριάκος Ν., «Συμπεράσματα από την έκθεση λαϊκής τέχνης», *Τέχνη*, 5.2.38.
 Χατζιδάκης Μ., «Άννα Αποστολάκη», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1, Περίοδος Δ', Αθήνα 1960.
 Ψαθάς Δ., «Εύθυμα και Σοβαρά- Περί Διαθηκών».

Ιστοσελίδες

Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών - Γεώργιος Σωτηριάδης:

<http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=1370>

Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών- ΕΚΕΒΙ - Ε. Βακαλό, βλ:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=111>

Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών- ΕΚΕΒΙ –Άγης Θέρος ή Σπυρίδων Θεοδωρόπουλος:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=595>

Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών- ΕΚΕΒΙ- Ειρήνη Μεγαπάνου ή Αθηναία:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=168>

Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών- ΕΚΕΒΙ- Ι. Καμπούρογλους:

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=485>

«Βιβλιοθήκη και κέντρο πληροφόρησης Πανεπιστημίου Κρήτης» -Αναστάσιος Ορλάνδος:

<http://www.lib.uoc.gr/info/absrv/rare/ab/ag/extra-1182431557-534439-3703.tkl>

ΕΚΕΒΙ- Βραβεία των «Δώδεκα»(1951-1966):

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=RESOURCE&cresrc=3692&cnode=573&cuser=969690fd-473a-4cf9-8331-f2a543ede69b>

Εκδοτική Αθηνών- Νικόλαος Λούβαρις:

<http://www.greekencyclopedia.com/loyvaris-nikolaos-arnados-tinoy-1887-athina-1961-p3563.html>

ΕΚΤ(ΙΝΕ)- Διονύσιος Λοβέρδος: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/64066>

ΕΚΤ: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/21061#page/224/mode/2up>

Ελληνική Βιοτεχνική Εταιρεία- Διπλάρειος Σχολή, <http://www.diplareios.edu.gr/index.html>

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - ΑΠΘ(ΙΜΤ) - Μ. Τριανταφυλλίδη:
<http://ins.web.auth.gr/index.php?lang=el&Itemid=89>

Μουσείο Λαϊκής Τέχνης Κύπρου: <http://www.cypriotstudies.org/Mouseio.html>

Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης - Η Ιστορία του Μουσείου: <http://www.melt.gr/gr/to-mouseio/i-istoria-tou-mouseiou/>

Δήμος Αθηναίων- Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης «Αγγελική Χατζημιχάλη»:
<http://www.cityofathens.gr/node/690>